

QAFQAZIN KLASSIKLƏRİ

QURBAN SƏİD

ƏLİ VƏ NİNO

Qurban Səid (M.Əsəd Bəy).

“Əli və Nino” (1937) kitabının birinci nəşrinin
frontispisindəki şəkil

Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu

**SERİYA
QAFQAZIN KLASSİKLƏRİ**

QURBAN SƏİD

ƏLİ VƏ NİNO

**Bakı
«Qafqaz»
2006**

Seriyanın məsul redaktoru:

ELDAR İSMAYILOV

Alman dilindən çevirəni:
Çərkəz Qurbanlı

Redaktor:
prof. Sərxan Abdullayev

**Qurban Səid.
Əli və Nino.
Bakı, «Qafqaz», 2006. - 252 səh.**

ISBN 9952-432-49-6

Kitabda XX yüzilliyin əvvəllərində Bakıda cərəyan edən siyasi olaylar azərbaycanlı Əli xanla gürcü qızı Ninonun məhəbbəti işığında canlı və real boyalarla təsvir olunur. Əsəd bəyin Qurban Səid təxəllüsü ilə yazdığı bu bədii əsər dünyada ən çox oxunan romanlar sırasına daxil olmuşdur. Oxuculara təqdim olunan bu roman Azərbaycan dilinə ikinci dəfədir ki, yeni müəllif tərəfindən tərcümə olunub çap etdirilir.

4702000000-72
N - 098 -2006

Qrifli nəşr

© Qafqazın Strateji
Tədqiqatlar İnstitutu, 2006
© «Qafqaz» Nəşriyyat evi, 2006

HÖRMƏTLİ OXUCULAR!

Qafqazın mühacir yazıçılarının yaradıcılığı burjua-demokratik ideyalarının formalaşdığı, milli azadlıq hərəkatlarının fəallaşdığı dövrə təsadüf edir. Bu həm də o vaxtlar idi ki, rus burjua-demokrat inqilabları dünyanın bir çox ölkələrində yeniləşmə proseslərinin sürətlənməsinə və nəticə etibarilə Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin toqquşmasına gətirib çıxarırdı.

Qafqaz ədəbiyyatı Şərq dünyası ilə əsrlər boyu malik olduğu əlaqələri inkişaf etdirməklə yanaşı, eyni zamanda həm Rusiya, həm də Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə burjua maarifçiliyi ideologiyası zəminində münasibətlər qururdu. Qafqazın mühacir yazıçıları Qafqazın mənəvi dəyərləri ilə Avropa şərh (yazı) üslubunu üzvi şəkildə birləşdirə bildilər - bu onların əsərlərinə xüsusi çalarlar gətirirdi. Əslində həmin əsərlər Şərq və Qərbi Avropa mədəniyyətlərinin çulğalaşmasına birbaşa yardım göstərirdi. Beləliklə də, dünya ədəbiyyatının iri yolayrıclarında formalaşan Qafqaz ədəbiyyatı, o cümlədən XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış mühacir yazıçıların əsərləri dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə böyük töhfələr verirdi.

Həmin mühacir yazıçıların ən parlaq nümayəndələrindən biri də Məhəmməd Əsəd bəy idi. Onu geomədəniyyət dünyaca tanınan klassiklərinə, şübhəsiz ki, tam haqla aid etmək olar. Avropa ədəbi mühitində (Almaniya, Avstriya, İtaliya) alman dilində yazıb-yaratmış Əsəd bəy iyirmidən artıq klassik əsər miras qoymuşdur. Bu əsərlərin Avropada çoxsaylı tərcümələri və ədəbi-tənqidi araşdırmaları sayəsində Əsəd bəy XX əsrin ilk yarısında qloballaşma proseslərinin avrasiya sosial-mədəni mühitindəki səciyyəvi xüsusiyyətlərini obyektiv əks etdirmiş Azərbaycan yazıçısı kimi bütün dünyada tanınmışdır.

Böyük yazığımızın 100 illik yubileyi ərəfəsilərə onun şah əsərini - Qurban Səid təxəllüsü ilə yazdığı '«Əli və Nino» romanını diqqətinizə təqdim edirik. Oxucular arasında çox populyar olan bu roman haqlı olaraq dünya ədəbiyyatının incilərindən sayılır. Roman son 40 il ərzində demək olar ki, bütün qitələrdə təkrar-təkrar nəşr edilmişdir. Təkcə 1970-ci ildə ABŞ-da o beş dəfə çap olunmuş və uzun illər ölkənin bestsellerləri siyahısında yer almışdır. İndiyədək roman 18 dilə tərcümə olunmuş, 50-dən artıq ölkədə işıq üzü görmüşdür.

Bu kitabın sirri nədədir? Nədəndir ki, «Əli və Nino» romanını bu qədər nəşr edir və sevirilər? Nədəndir ki, bu dərəcədə fərqli insanlar - pragmatik almanlar və soyuqqanlı ingilislər, işgüzar amerikalılar və çılğın ispanlar onu eyni məhəbbətlə oxuyurlar? Bəlkə ona görə ki, «Qərb - Qərbdir, Şərq isə - Şərq; bunlar heç zaman bir araya gələ bilməyəcək» söyləyən Kiplinq yanılmış və ipsanların qarşılıqlı anlaşma və bütövləşmə istəyi, həqiqətən də çox güclüdür! Bəlkə «Əli və Nino»nun uğuru ondan qaynaqlanır ki, insanlar uca, ehtiraslarla dolu və bir qədər də sirli Şərq ruhunun «açarını» tapmağa çalışırlar?!

Romanın qəhrəmanları Əli xan Şirvanşir və Nino Kipianıdır. Biri müsəlman azərbaycanlı oğlu, digəri xristian gürcü qızıdır. Hər ikisi öz dinlərinin ayələri və öz xalqlarının dünyaduyumu ilə tərbiyə olunmuşlar. Amma bu gəncləri birləşdirən Məhəbbət səhnəyə çıxar-çıxmaz onlara lap uşaqlıqdan təlqin edilən mənəvi əhkamlar kölgəyə çəkilir.

Əli və Nino - bir-biri ilə əbədi ziddiyyətdə qala-qala bir-birinə can atan iki dünya - Şərq və Qərb, Asiya və Avropadır. Onlar Avrasiya materiki kimi bütövdürlər ~ bu materikdə yaşayan insanların qan və mədəniyyət ümumiliyi kimi. O mədəniyyət ki, əsası onlarca əsr qabaq bəziləri indi də yaşayan, bəziləri isə tarix səhnəsindən itmiş xalqların milli mədəniyyətlərinin qovuşub-yoğrulması ilə qoyulmuşdur.

Bu qarşılıqlı zənginləşmə XX əsrdə, elə indi də davam edir.

«Əli və Nino» sadə addır. Onu oxuyan kimi yaddaşımızda «Leyli və Məcnun», «Romeo və Culyetta», «Tristan və İzolda» canlanır. Amma o sevgililər arasında ailəvi və sosial maneələr durur. XX əsr isə öz övladlarına daha sərt yanaşır: onları ayırmaq üçün bütün dünyanı ikiye bölür, bir-birinin üstünə təkcə ailə və nəsilləri deyil, xalqları qaldırır, insanların qəlbinə nifrət toxumu səpir, hər yerdə zorakılıq və mənəviyyatsızlıq bayrağı qaldırır. Amma Əli və Ninonun məhəbbəti hətta bu şəraitdə də Birinci Dünya müharibəsindən doğan qaranlığa qalib gəlir, çünki onlar bu cahanşümul hadisələr burulğanında da ən mühüm dəyərləri - insan ləyaqətini və Vətənə sədaqəti qoruyub saxlaya bilirlər.

Harada doğulub böyüməyimizdən asılı olmayaraq Əli və Nino bizim hər birimizin içində yaşayır. İnsanın öz ləyaqəti uğrunda vuruşduğu hər yerdə Əli və Nino da var. Heç fərq etməz ki, o bu savaşı kimə qarşı aparır - nişanlısına sataşmış bir erməni alçağına, iranlı hərəmxana ağasına, yoxsa vətənini işğal edərək onun dünyasının məhvinə çalışan rus ordusuna. Məhz elə buna görədir ki, oxumağa hazırlaşdığınız bu sirli və gözəl əsər hələ uzun əsrlər boyu yaşayacaq...

Eldar İsmayılov
seriyanın məsul redaktoru

BİRİNCİ FƏSİL

Biz Bakıdakı çar-rus humanitar gimnaziyasının üçüncü sinfində qırx şagird idik: otuzu müsəlman, dördü erməni, ikisi polyak, üçü təriqətçi və bir rus. Professor Saninin bizə şəhərimizin qeyri-adi coğrafi vəziyyəti barədə dediklərinə ehtiramla qulaq asırdıq.

- Avropa qitəsinin təbii sərhədləri şimaldan Şimal dənizi, qərbdən Atlantik dənizi, cənubdan Aralıq dənizi ilə sınırlanır. Avropanın qərb sərhədi Ural boyunca rus imperiyasından keçib Xəzər dənizini bölür və sonra Cənubi Qafqazdan addayır. Bəzi alimlər Qafqaz sıra dağlarından cənubdakı ərəzini Asiyaya aid etdikləri halda, digərləri deyirlər ki, bu yerlərə də Avropanın bir parçası kimi yanaşmaq lazımdır, başlıcası da mədəni inkişaf baxımından. Deməli, müəyyən mənada sizin davranışınızdan asılı olacaq ki, balalarım, şəhərimiz inkişaf etmiş Avropayamı, yoxsa geridə qalmış Asiyayamı aid edilsin.

Öynində rus gimnaziya müəlliminin qızıl haşiyəli mundiri olan professor özündən razı halda gülümsədi. Elmin dərinliklərindən və məsuliyyətin ağırlığından nəfəsimiz durdu. Sonra arxa cərgədə əyləşmiş Mehmet Haydar əlini qaldıraraq dedi:

- Lütfən, cənab professor, biz məmnuniyyətlə Asiyada qalmaq istərdik.

Şaqqanaqlı gülüş otağı başına götürdü. Mehmet Haydar ikinci dəfəydi ki, üçüncü sinfin oturacağından qopa bilmirdi və nəqədərki Asiyada qalmaq istəyirdi, tam imkanı vardı, bunu üçüncü kərə də təkrarlasın. Əslində nazirliyin qərarı Rusiyanın Asiya hissəsindəki yerli sakinlərə, onlar buna layiq olduqları təqdirdə, istənilən müddətə sinifdə qalmağa icazə verirdi.

Professor Sanin alnını düyünlədi:

- Belə, Mehmet Haydar, deməli, sən asiyalı qalmaq istəyirsən? Qabağa gəl görək. Fikrini əsaslandırma bilərsənmi?

Mehmet Haydar irəli çıxdı, qızarıb susdu. Ağzı açıla qaldı, alnı düyünləndi, gözləri gic-gic qabağa zilləndi. Dörd erməni, iki polyak, üç təriqətçi və bir rus onun gicliyinə sevinəndə əlimi qaldıraraq dedim:

- Cənab professor, mən də məmnuniyyətlə Asiyada qalmaq istəyirəm.
- Əli xan Şirvanşir! Sən də?! Yaxşı, çıx irəli. - Professor Sanin alt dodağını irəli uzadıb onu Xəzər dənizinin sahilinə sürgün etmiş taleyini ürəyində lənətlədi. Sonra içini arıtlayıb ağır-ağır dedi: - Heç olmasa, sən öz fikrini açıqlaya bilərsənmi?
- Bəli. Asiyada mən özümü çox rahat hiss edirəm.
- Belə dee. Ömründə bir dəfə haçansa əsl cahil Asiya məmləkətində olmusanmı, məsələn, Tehrandə?
- Əlbəttə, keçən yay.
- Aha! Avropa kultürünün böyük başarıları orda gözə dəyirmi, məsələn, avtomobil?
- Bəs necə, özü də lap iriləri. Otuz və daha çox adamlıq. Onlar şəhərin içində işləmir, əyalətdən əyalətə gedir.
- Onlar avtobusdur və dəmir yolunun yoxluğundan işləyirlər. Geriqalmışlıq da elə buna deyilir. Otur, Şirvanşir!

Qalan asiyalılar xürrəmləşdilər və razılıqla mənə baxdılar. Professor Sanin pərtlənib susdu. Biz şagirdləri yaxşı avropalı kimi tərbiyə etmək onun vəzifə borcu idi.

- Sizlərdən kimsə, xaricdə, məsələn, Berlində olubmu? - qəflətən soruşdu.

Bugün onunku gətirmirdi: təriqətçi Maykov əlini qaldırıb etiraf etdi ki, hələ uşaq ikən Berlində olub. İyli, nəm, vahiməli metronu, səsli-küylü dəmir yolunu və anasının ona dilimlədiyi donuz qaxacını yaxşı xatırlayır.

Biz otuz müsəlman dərinədən mütəəsir olduq. Seyid Mustafa hətta bayıra çıxmağa icazə istədi, çünki donuz qaxacı kəlməsi onun ürəyini bulandırmışdı. Bakı şəhərinin coğrafi vəziyyəti barədəki müzakirə bununla tamamlanmış oldu.

Zəng çalındı. Professor Sanin özündə bir yüngüllük duyub sinfi tərək etdi. Biz qırx şagird də bayıra cumduq. Böyük tənəffüs idi və ortada üç imkan vardı: həyəətə qaçıb qonşu real gimnaziyanın şagirdlərini əzişdirmək, çünki onların qızıl düymələri və qızıl kokardları vardı, halbuki biz yalnız gümüşlə qonaətlənməli olurduq; bir-birimizlə ucadan tatarca danışmaq ki, ruslar heç nə başa düşməsinlər, bir də ona görə ki, bu, qadağan olunmuşdu; yaxud küçədən keçib özümüzü

müqəddəs çarıça Tamarin qızlar litseyinə çatdırmaq. Mən sonuncuya üstünlük verdim.

Qızlar ağ önlükdə, ənənəvi mavi məktəbli geyimində bağda gəzişirdilər. Əmim qızı Aişə mənə əl elədi. O, Nino Kipiani ilə qol-qola tutub gəzişirdi və Nino Kipiani dünyanın ən gözəl qızı idi. Onların hər ikisinə coğrafiya barədəki mücadilələrimdən danışanda dünyanın ən gözəl qızı dünyanın ən gözəl burnunu yığışdırıb dedi:

- Sənin ağlın hardadır, Əli xan?! Allahına şükür et ki, Avropadayıq. Asiyada olsaydıq, gərək mən örtülü gəzəydim, onda mənə ömrümdə görməzdin.

Elə bil mənə ildırım vurdu. Bakı şəhərinin coğrafi durumu barədəki şübhələr mənə az qala dünyanın ən gözəl gözlərinə həsrət qoyacaqdı.

Qüسسə içində dərslər qalan hissəsinə girmədim. Şəhərin küçələri ilə gəzişdim, dəvələrə, dənizə baxıb Avropa, Asiya, Ninonun gözəl gözləri barədə düşündüm və daha da qəmləndim. Sir-sifəti əyiş-üyüş bir dilənçi mənə yaxınlaşdı. Ona pul verdim, kişi əlimi öpmək istədi. Mən əlimi qorxu içində geri çəkdim. Amma sonra düz iki saat şəhəri dolaşib həmin dilənçini axtardım ki, əlimi öpsün. Fikirləşdim ki, xətrinə dəymiş olaram və vicdan əzabı keçirdim. Onu tapmaq mümkün olmadı.

Bütün bunların hamısı beş il bundan qabaq olmuşdu.

Bu beş ildə çox şey dəyişmişdi. Bizə yeni direktor gəlmişdi, o da ərklə yaxamızdan yapışb bizi silkələyirdi, çünki gimnazistləri şillələmək ciddi qadağan edilmişdi. İlahiyyat müəllimimiz təfərrüatı ilə başa salırdı ki, bizi dünya üzünə müsəlman kimi gətirməkdə Allah Öz mərhəmətini əsirgəməmişdir. Sinfimizə iki erməni, bir rus əlavə olunmuş, iki müsəlman isə siyahıdan silinmişdi: biri ona görə ki, onaltı yaşında ikən evlənmişdi, digəri də ona görə ki, tətillər zamanı qan düşmənləri tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Mən, Əli xan Şirvanşir üç dəfə Dağıstanda, iki dəfə Tiflisdə, bir kərə Kislovodskda, bir kərə də İranda əmimgildə olmuşdum və bir dəfə az qalmışdı sinifdən sinfə keçə bilməyim, çünki **qerindiumu qerindivumdan** ayıra bilməmişdim. Atam bu barədə məsciddə molla ilə danışmış, o da demişdi ki, latın dili ümumiyyətlə başdan-başa giclikdir. Bundan

sonra atam özünün türk, rus və fars ordenlərinin hamısını sinəsinə taxıb direktorun yanına yollanmış, məktəbə hansısa bir fizika cihazı bağışlamış, mən də sınıfdən sınıf keçirilmişdim. Məktəbdə təzəlikcə gimnaziya şagirdlərinə dolu tapançalarla binaya girməyi qadağan edən bir bildiriş asmışdılar, şəhərə telefon çəkilməmişdi, iki kinoteatr açılmışdı və Nino Kipiani hələ də dünyanın ən gözəl qızı idi.

İndi bunların hamısına son qoymağın vaxtı çatmışdı; məktəbi bitirməkdən məni bir-cə həftə ayırırdı və mən evdə otağımda oturub Xəzər dənizinin sahilindəki latın dili dərsinin mənasızlığını götür-qoy edirdim.

Evimizin ikinci qatında gözəl bir otaq. Buxara, İsfahan və Kəşandan gətirilmiş tutqun xalçalar divarları bəzəyir. Adı insanın qavramadığı, lakin gözəlliyi ilə mütəxəssisi heyran qoyan çeşnilər xalçaçının fantaziyasında canlanan bağ və gölləri, meşə və çayları əks etdirir. Bu boyalar üçün lazım olan otları uzaq-uzaq çöllərin köçəri qadınları yabanı, tikanlı kolların arasından yığırdılar. Şüş barmaqlar sıxıb onlardan şirə çıxarırdı. İncə boyaların sirri əsrlərlə ölçülür və toxucu öz sənət əsərini ərsəyə gətirənə qədər bəzən on ildən artıq bir vaxt keçir. Sonra xalça divardan asılır, ov səhnələrinin, cəngavər döyüşlərinin sirli rəmzləri, eyhamları ilə dolu, yeləində naxışlı yazılar, Firdovsinin bir beyti, yaxud Səədinin müdrik bir kəlamı. Xalçaların çoxluğu otağa tutqunluq gətirirdi. Alçaq bir divan, perlamutla süslənmiş kiçik bir kətil, çoxlu yumşaq balınc; və bütün bunların ortasında, ahəngi pozaraq və tam mənasız təsir bağışlayaraq, qərb elminin kitabları: kimya, latın dili, fizika, triqonometriya - gic-gici şeylər, öz barbarlıqlarını ört-basdır etmək üçün barbarların tapıntısı.

Kitabları qapadım, otaqdan çıxıb dar şüşə aynabəndlə evimizin yastı damına qalxdım. Ordan öz dünyama, qədim şəhərin qalın qala divarlarına və girişində ərəb yazıları olan sarayın uçuqlarına tamaşa etdim. Küçələrin qat-qarışığında incə ovsarlı dəvələr löhrəmləyirdi ki, adam az qala onları tu- marlamağın həsrətini çəkirdi. Qarşımda dəyirmi, pəndəm Qız qalası baş qaldırırdı, ətrafında əfsanələrin və əcnəbiləri gəzdirən bələdçilərin dolaşdığı qala. Qaladan o üzde dəniz başlayırdı, tam donuq, qurğuşun rəngli və sirli Xəzər dənizi, arxada da çöl - diş-diş qayalar, qum və tikanlı əncər, sakit, lal, yenilməz, dünyanın ən gözəl təbiət mənzərəsi.

Mən kirmişcə damda oturmuşdum. Nəyimə gərək idi başqa şəhərlər, başqa damlar və başqa təbiət mənzərələri?! Mən hamar dənizi, dümdüz çölü və onların qoynundakı bu qədim şəhəri, buraya gəlib neft axtaran, çölü sevmədiklərinə görə varlanıb buranı tərk edən səslə-küylü insanları sevirdim.

Nökər çay gətirdi. Çayı içib buraxılış imtahanı barədə düşündüm. Çox da narahat olmadım. Sınıfda qalsaydım,

o qədər də faciə sayılmazdı. Onda mülklərimizdə yaşayan kəndçilər deyəcəkdilər ki, alimlik çabası üzündən elm ocağından ayrılmaq istəməmişəm. Adam doğrudan da məktəbi tərk etmək istəməirdi. Gümüş düyməli mundir, zərli çiyinlik və ko- kard yaraşığı idi. Mülki işlərdə özümü tamam batmış sayırdım. Fəqət mən mülki geyimi çox gəzdirməyəcəm. Yalnız bircə yay və sonra - elədir, sonra Moskva, Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutuna gedəcəm. Buna özüm qərar vermişəm. Orda ruslardan bir addım öndə olacam, çünki onların güc-bəla öyrənməli olduqlarını mən uşaq yaşlarımdan bilirəm. Bundan əlavə, Lazarev İnstitutunun mundirindən gözəl mundir yoxdur: qırmızı pəncək, qızılı yaxalıq, qızıl suyuna çəkilmiş nazik xəncər, adi iş günlərində də parad əlcəyi. İnsan gərək mundir geyinsin, yoxsa ruslar adama hörmət eləmir, ruslar da ehtiram göstərməyəndə Nino məni özünə ər seçməz. Amma mən Nino ilə evlənməliyəm, onun xristian olmasına baxmayaraq. Gürcü qadınları yer üzünün ən gözəl qadınlarıdır. Bəs birdən istəməsə? Onda bir-iki bığıburma oğlan taparam, alaram Ninonu atın tərkinə və haydı fars sərhədi üzərindən Tehrana. Belə olanda istəyər, daha istəməyib neyləyəcək?

Bakıdakı evimizin damından baxdıqda həyat doğrudan da gözəl idi.

Nökər Kərim çiynimə toxundu.

- Vaxtdır, - dedi.

Yerimdən qalxdım. Doğrudan da vaxt idi. Nargin adasından o üzdə, üfüqdə bir buxar gəmisini gördü. Xristian teleqraf məmurunun evə göndərdiyi çap olunmuş kağıza inanası olsaq, həmin gəmidə əmim üç arvadı və iki xacəsi ilə Bakıya gəlirdi. Mən onu qarşılamalıydım.

Tələsik pilləkəni aşağı endim. Fayton tərpendi. Səs-küylü limana doğru yol aldı.

Əmim adlı-sanlı kişilərdən biri idi. Nəsrəddin Şah öz iltifatı ilə ona Əsəd Əddavleh «Şah Səltənətinin Şiri» titulu vermişdi. Onu başqa cür çağırmaq olmazdı. Üç arvadı, çoxlu nökər-naibi, Tehranda bir sarayı və Mazandaranda iri mülkləri vardı. Bakıya arvadının birindən yana gəlirdi. Bu, kiçik arvadı Zeynəb idi. Onun vur-tut onsəkkiz yaşı vardı və əmim onu o biri arvadlarından çox istəyirdi. Qadının dərdi vardı, uşağı olmurdu, əmim də məhz ondan uşaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, Həmədana getmişdi. Orda çölün düzündə qızarttaq daşdan müəmmalı baxışlı bir şir heykəli vardı. Onu adları az qala unudulmuş qədim padşahlar ucaltırmışdı. Əsrlər boyunca

qadınlar bu şirin yanına ziyarətə gəlirlər, onun iri cinsi orqanından öpüb analıq ətəsi və uşaq sevinci arzulayırlar. Şir yazıq Zeynəbə kömək etməmişdi. Eyni ilə də Kərbala dərvişlərinin həmayili, Məşhəd üləmalarının ovsunları və Tehranın sevgi mütəxəssisləri sayılan qarılıarın sirli sənəti. Yerli əqlin gücü çatmadığına Qərb həkimlərinin başarısı ilə yetişmək üçün indi o, Bakıya gəlirdi. Yazıq əmim! Sevgidən məhrum və yaşlı digər iki arvadını da özü ilə gətirməli olmuşdu. Şəriət belə buyururdu:

- Sən bir, iki, üç və dörd arvad ala bilərsən, əgər onlara eyni gözlə baxacaqsansa.

Eyni gözlə baxmaq da o deməkdir, eyni şeyi hamısına təkliif edəsən, məsələn, Bakıya səfəri.

Düzünə qalsa, bütün bunların mənə qəti dəxli yox idi. Qadın məsələsi evin sirri sayılırdı. Qanacaqlı adam onlardan söhbət salmır, onlar barəsində heç nə soruşmur və kimdənsə onlara salam göndərmir. Onlar ərlərinin kölgəsidir, həmin ərlər bu kölgədə çox vaxt özlərini yaxşı hiss etsələr də. Bu, daha yaxşı və daha ağıllı işdir. Bizdə bir atalar sözündə deyilir: «Qadının ağılı - toyuğun ağılı». Ağılı olmayan varlıqları görərkə gözdən qoymayasan, yoxsa onlar özlərinin və başqalarının başına bəlalar açar. Məncə bu, müdrik düzəndir.

Balaca gəmi bərəyə yaxınlaşdı. Tüklü, geniş sinəli matroslar eniş pilləkənini qoydular. Sərnişinlər aşağı cumdu: ruslar, ermənilər, yəhudilər, tələsə-tələsə; mən sahilə dayanıb hər anı sayırdım. Əmim görünmək bilmirdi.

- Tələskənlik şeytan əməlidir, - həmişə belə deyərdi.
Yalnız bütün yolçular gəmini tərk etdikdən sonra «Şah Səltənətinin Şiri»nin nəcib siması göründü.

Əynində ipək yaxalıqlı sürtük, başında xırda, dəyirmi dəri papaq, ayağında sürütləmə vardı. Saqqalına və dırnaqlarına həna qoydurmuşdu, hər ikisi də şəhid Hüseynin min il bundan qabaq həqiqi iman uğrunda axıtdığı qanın xatirəsi kimi. Onun xırda, yorğun gözləri və ağır yerışı vardı. Arxasınca başdan-ayağa qalın, qara çadraya bürünmüş üç fiqur yeriyirdi, aşkar həyəcan içində: onun arvadları. Sonra həmin o iki xacə gəlirdi, biri qurudulmuş kərtənkələnin alimanə sifəti ilə, digəri isə alçaqboy, şişman və məğrur - əlahəzrətin namus keşikçiləri.

Əmim eniş pilləkəni ilə ağır-ağır yeriyirdi. Onu qucaqlayıb ehtiramla sol çiyindən öpdüm, baxmayaraq küçənin ortasında buna heç lüzum da yox idi. Arvadlarına heç gözücü də baxmadım, Faytona mindik.

Qadınlar və xacələr bağlı ka- retada arxamızca gəlirdi. Elə azman bir mənzərə idi ki, şəhər əmimi layiqincə məftun etsin deyə, sahil bağından fırlanası olduq. Nino sahil bağında dayanmışdı və gülüş yağan gözləri ilə mənə baxırdı.

Əmim saqqalını səliqə ilə sığallayıb şəhərdəki yeniliklər barədə soruşdu.

- Elə bir şey yoxdur, - sonradan daha vacib məsələlərə keçmək üçün əhəmiyyətsiz şeylərdən başlamaq vəzifəmi başa düşərək dedim. - Dadaş bəy ötən həftə Axundzadəni xəncərlə doğradı, çünki Axundzadə səkkiz il qabaq Dadaş bəyin arvadını qaçırmasına baxmayaraq şəhərə qayıtmışdı. Elə şəhərə dönmə gün də Dadaş bəy onu xəncərlədi. İndi polis onu axtarır, amma tapmayacaq, baxmayaraq Dadaş bəyin Mərdə- kanda oturduğunu hər kəs dəqiq bilir. Ağıllı adamlar deyir ki, Dadaş bəy düz eləyib.

Əmim razılıq əlaməti olaraq başını tərpətdi. Daha yeni bir şey yoxdur ki?!

- Bir də, Bibi-Heybətdə ruslar çoxlu neft tapıblar. Nobel dənizdən bir parçanı torpaqla doldurub neft çıxarmaq üçün şəhərə iri bir alman maşını gətirib.

Əmim bərk heyrləndi.

- Allah, Allah, - deyib dodaqlarını qayğılı-qayğılı bir-birinə sıxdı.

- ... bizdə hər şey qaydasındadır, mən də, inşallah, gələn həftə elm ocağı ilə üzülüşürəm.

Bütün vaxtı beləcə danışdım, qoca da ehtiramla qulaq asdı. Yalnız fayton evimizə yaxınlaşanda kənara nəzər salıb sözarası dedim:

- Şəhərə Rusiyadan məşhur bir həkim gəlib. Deyirlər, çox bilikli insandır, adamın üzünə baxan kimi onun keçmişini və indisini görür və gələcəyini müəyyənləşdirir.

Darıxdığından əmimin gözləri yarı yumulmuşdu. Guya heç nə ilə maraqlanmırmış kimi bu bilikli insanın adını soruşdu və gördüm ki, məndən razı qalıb.

Zira bütün bunların hamısı bizdə yaxşı davranış və nümunəvi tərbiyə sayılırdı.

İKİNCİ FƏSİL

Evimizin külək tutmayan yastı damında oturmuşduq: atam, əmim və mən. Hava yaman бүrkülü idi. Yerə qaba, məzəli çeşnili çoxrəngli yumşaq Qarabağ xahıları döşənmişdi və biz bardaş qurub onların üstündə oturmuşduq. Arxamızda əllərində fənər tutmuş nöqərlər dayanmışdı. Qarşımızda, xalçanın üstündə ləziz şər q nemətləri adama gəl- gəl deyirdi: ballı qoğal, meyvə qurusu, şişdə tikə kabab və toyuq, kişmişli düyü plovu.

Tez-tez olduq kimi, atamın və əmimin səliqəsinə məftun olmuşdum. Sol əllərini işə salmadan onlar sağ əlləri ilə enli yuxarı kəsib götürür, içinə ət qoyub onu dürməyəyir və ağızlarına aparırdılar. Mükəmməl bir incəliklə əmim sağ əlinin üç barmağını buğlanan yağlı plovun içinə sancıb ondan xeyli götürür, əzib onu kürələşdirir və yerə bir dənə də düyü salmadan həmin kürəciyi yeyirdi.

Allaha and olsun ki, ruslar özlərinin ən əlküt adamın da cəmi bir cə ayın içində öyrənə bildiyi çəngəl-bıçaqla yemək bacarığını çox şişirdirdilər. Mənə çəngəl-bıçaqla davranmaq daha rahatdır və avropalıların süfrəsində nəyin necə olduğunu dəqiq bilirəm. Amma onsəkkiz yaşımın tamam olmasına baxmayaraq əllərinin üç barmağını şər q yeməklərinin uzun sırasına batıran atamla əmim kimi bu cür mükəmməl incəliklə yeyə bilmirəm. Bizim yemək tərzimizə Nino barbarlıq deyir. Kipianinin evində həmişə masa arxasında avropasayağı yeyirlər. Bizdə isə yalnız rus qonaqları olanda; və mənim xalçanın üstündə oturub əllə xörək yemək fikrimin özü Ninonu dəhşətə gətirir. Bir şeyi unudur ki, doğma atası ilk çəngəli yalnız iyirmi yaşında əlinə alıb.

Yemək bitdi. Əllərimizi yuduq və əmim kiçik bir dua verdi. Sonra xörəyin qalığını apardılar. Xırda çay fincanlarında tünd çay gətirildi və əmim yaşlı insanların yaxşı süfrədən sonra söhbətə alışdığı kimi, geninə-boluna, biraz da boş-boşuna danışmağa başladı. Atam isə hərdən dillənirdi, mən də susurdum, çünki adətimiz belə tələb edir.

Yalnız əmim danışdı, özü də, hər dəfə Bakıya gələndə olduğu kimi, sarayında önəmli, ancaq mənə tam bəlli olmayan bir rol oynadığı böyük Nəsrəddin Şahın zamanlarından.

- Düz otuz il, - əmim söylədi, - şahlar şahının mərhəmətinin xalçası üstündə oturdum. Əlahəzrətləri mənə üç dəfə özləri ilə xarici səfərlərə apardı. Həmin səfərlərdə mən kafirlər dünyası ilə istənilən adamdan daha yaxşı tanış oldum. Biz kral və padşahların saraylarında olduq, o dövrün ən məşhur xristianları ilə söhbətlər apardıq. Qəribə aləmdir, ən qəribəsi də qadınlarla rəftarlarıdır.

Qadınlar, hətta kral və padşahların övrətləri də, sarayda çılpaq gəzirlər, bu da heç kəsi haldan çıxarmır, bəlkə ona görə ki, xristianlar əsl kişi deyillər, bəlkə də başqa səbəbdən. Burasını yalnız Allah bilir. Amma kafirlər tam mənasız şeylərə görə haldan çıxırlar. Bir dəfə Əlahəzrətlərimiz rus çarının süfrəsinə yeməyə dəvət olunmuşdu. Çariça onun yanında oturmuşdu. Əlahəzrətlərinin nimçəsində ləziz bir toyuq tikəsi vardı. Şah həmin ləziz tikəni səliqə ilə sağ əlinin üç barmağı arasına alıb öz nimçəsindən götürdü və xoş təəssürat oyatmaq üçün onu çariçanın boşqabına qoydu. Çari- çanın rəngi-ruhu avazıdı və qorxudan öskürməyə başladı. Sonralar öyrəndik ki, çarın əyan və knyazlarının çoxu şahın bu ləyaqətindən tam pərişan olublar. Avropalıların gözündə qadın bu cür alçaldılmış mərtəbədə tutulur! Onun çılpaqlığını bütün dünyada nümayiş etdirirlər, amma ona qarşı qanacaqlı olmağa lüzum duymurlar. Yeməkdən sonra fransız səfəri hətta çarın arvadını qucub təntənəli musiqinin sədaları altında zal boyu fırlandı. Çar özü və qvardiyasının zabitlərinin əksəriyyəti də durub buna tamaşa etdi, heç biri də çarın namusunu qorumadı.

Berlində daha qəribə bir mənzərə ilə üzləşdik. Bizi operaya apardılar. Səhnədə həddən artıq kök bir qadın dayanıb iyrənc-iyrənc oxuyurdu. Operanın adı «Afrikalı qadın» idi. Qadımın səsi qəti xoşumuza gəlmədi. Kayzer Vilhelm bunu hiss edib qadını yerində cəzalandırdı. Son pərdədə xeyli zənci peyda olub səhnədə iri bir tonqal tədarükü gördü. Qadını qandala vurub korun-korun yandırdılar. Biz bundan xeyli məmnun olduq. Sonradan kimsə dedi ki, alov yalnız rəmzi olub. Amma buna inanmadıq, çünki şahımızın səfərdən biraz öncə Tehranda yandırdığı kafir Hürriət ül-Ayn necə

dəhşətlə qışqırırdısa, bu qadın da həmin dəhşətlə qışqırırdı. Əmim fikir və xatirələrə qərq olub susdu. Sonra dərindən köks ötürüb davam etdi:

- Amma xristianlarda bircə şeyi başa düşə bilmirəm: on yaxşı silah, ən yaxşı əsgər və düşməni məhv etmək üçün lazımlı şeyləri istehsal edən ən yaxşı zavod və fabriklər onlarda olur. Digər insanları rahat, tez və kütləvi qırmaq üçün nəsə kəşf etmiş hər kəsə yüksək dərəcədə hörmət edilir, ona çoxlu pul və orden verirlər. Bu, çox gözəldir. Zira müharibəsiz keçinmək olmaz. Digər tərəfdən də avropalılar xəstəxanalar tikir və ölümə qarşı nəsə tapan, yaxud müharibədə düşmən əsgərinə himayədarlıq edən və ona azuqə verən hər kəs də eyni dərəcədə hörmətdə tutulur və orden alır. Uca aqam şah həmişə mat qalırdı ki, bir-birinə zidd olan işləri görən insanlar eyni dərəcədə yüksək qiymətləndirilir. Bu barədə o, bir dəfə Vyanada kayzerlə söhbət etdi, amma o da düz-əməlli izahat verə bilmədi. Ancaq avropalılar bizi qınayır, çünki bizim üçün düşmən düşməndir və biz yanımcılıq göstərmək əvəzinə onu öldürürük. Onlar bizə nifrət edir ona görə ki, bizim dörd arvadımız var, baxmayaraq özlərininki bizimkilərdən çox olur, bir də ona görə ki, biz Allahın buyurduğu kimi yaşayıb işimizi yoluna qoyuruq.

Əmim sözüənə ara verdi. Hava qaralırdı. Əmimin kölgəsi arıq, yaşlı quşa bənzəyirdi. O, yerində dikəldi, qoca sa- yaği öskürüb daxili bir tərərlə sözüənə davam etdi.

- Amma bununla belə: Allahımızın bizdən tələb etdiyi hər şeyi etməyimizə, avropalıların isə allahlarının onlardan tələb etdiyi heç nəyə əməl etməmələrinə baxmayaraq onların gücü və qüdrəti günü-gündən artır, bizimki isə günü- gündən azalır. Bunu mənə kim izah edə bilər?

Biz izah edə bilmədik. Bu yaşlı, yorğun kişi yerindən qalxıb bürdəyə-bürdəyə öz otağına yollandı. Atam onun ardınca getdi. Nökərlər çay fincanlarını yığışdırdı. Mən damda tək qaldım. Yatmağa getmək istəmirdim. Qaranlıq şəhəri qoynuna alırdı, hücuma atdanmağa və məzələnməyə hazır, pusquda yatmış yirtici kimi. Əslində bu, iki şəhər idi, biri digərinin içində, gəzəl içindəki qoz kimi.

Gözəl! Bu, dışarı şəhər idi, qədim qala divarlarından bayırda. Orda küçələr enli, evlər hündür, insanlar pula həris, şəhər səsliliküylü.

Bu dışarı şəhər çöllərimizdən axıb- gələn və zənginlik gətirən neftdən yaranmışdı. Orda teatrlar, məktəblər, xəstəxanalar, kitabxanalar, polis işçiləri və çılpaq çiyinli qadınlar vardı. Dışarı şəhərdə güllə atılarda bu həmişə pula görə olurdu. Avropanın sınırı dışarı şəhərdən başlayırdı. Nino dışarı şəhərdə yaşayırdı.

Qala divarlarının içində evlər bir-birinin qoynunda və şərq qılıncının tiyəsi kimi əyri idi. Məscidlərin minarələri həlim aylı gecədə səməyə ucalırdı, Nobel soyunun neft buruqlarından tam fərqli şəkildə. Qədim şəhərin şərq divarının yanında Qız qalası baş qaldırırdı. Bakı hökmdarı Mehmed Yusif xan bunu evlənmək istədiyi qızının xatirinə tikdirmişdi. Toy baş tutmamışdı. Şəhvət hərisi ata pilləkənlə qızının xanəgahına qalxanda qız özünü qaladan aşağı atmışdı. Onun başı dəydiyi daş «bakirə daşı» adlanır. Toydan qabaq gəlinlər hərdən ora gül qoyurlar.

Əsrlər uzunluq şəhərimizin küçələrində çox qanlar axıb və bu axıdılan qan bizi güclü və yenilməz edir.

Evimizlə üzbəüzdə knyaz Sisianaşvilinin darvazası ucalır, burda da haçansa qan tökülmüşdü, insan qanı. Bu, uzun illər öncə, ölkəmizin İranın tərkibində olduğu və Azərbaycan valisinə xərac verdiyi çağlarda baş vermişdi. Knyaz çar ordusunun generalı idi və o vaxt Həsənqulu xanın hökumətində olan şəhərimizi mühasirəyə almışdı. Xan da şəhər qapılarını açdırmış, knyazı içəri buraxıb demişdi ki, böyük ağ çara biət edir. Bir neçə zabitin əhatəsində knyaz şəhərə girmişdi. Alaqapının arxa tərəfində məclis qurulmuşdu. Ocaq qalanmışdı, erkək danalar doğranmadan şişlərə çəkilmişdi. Knyaz Sisianaşvili dəmlənib başını Həsənqulu xanın sinəsinə söykəmişdi. Bu vaxt ulu babam İbrahim Xan Şirvanşir¹ iri, əyri bir xəncəri çıxarıb onu hökmdara uzatmışdı. Həsənqulu xan xəncəri götürüb knyazın boğazını üzmüşdü. Sonra onun başını duzlu torbaya qoymuşdular və ulu babam onu Tehrana, şahənşaha aparmışdı. Çar da qətlin intiqamını almağı kəsdirmişdi. Böyük bir ordu göndərmişdi. Həsənqulu xan sarayına qapılıb Allaha dua etmiş və

qarşıdan gələn gün barədə düşünmüşdü. Çarın əsgərləri qala divarına dırmaşanda xan bugün dolub- batmış yeraltı yolla dənizə, oradan da İrana qaçmışdı. Fəqət bu yeraltı yola qədəm qoymamış giriş qapısında çox müdrik bir cümlə yazmışdı: «Sabahını düşünən kəs igid olmaz».

Məktəbdən evə dönəndə tez-tez uçub-dağılmış sarayda gəzişirdim. Onun əzəmətli, sütunlu divar dəhlizləri olan divanxanası ölgün və baxımsız qalmaqdadır. Bizim şəhərdə haqq aramaq istəyənlər qala divarlarından o üzdəki rus hakiminin yanına getməli olurlar. Amma bunu çox az-az adam edir. Ona görə yox ki, rus hakimləri pis və ədalətsizdir. Onlar mülayimdir, ədalətlidir, ancaq müəyyən mənada, bizim xalqa xas olmayan tərzdə. Oğrunu həbsə atırlar. Orda o, təmiz otaqlardan birində oturur, ona çay, hətta qənd də verirlər. Bundan heç kimə xeyir gəlmir, ən azı malı oğurlanana. Xalq buna çiyinlərini çəkir və öz məhkəməsinə özü qurur. Şikayətçilər günortadan sonra məscidə gəlir, yaşlı üləmalar burda çevrə vurub otururlar və şəriətə, Allahın qoyduğu qanunlara uyğun hökm çıxarırlar: «Gözə göz, dişə diş». Gecələr hərdən bürüncəkli varlıqlar küçələrdə doluşur. Xəncər parıldayır, kiçik bir qışqırtı və ədalət öz yerini tapmış olur. Qan davaları ev-ev doluşur. Rus məhkəməsinə isə nadir hallarda üz tuturlar və əgər kimsə belə edirsə, o, üləmaların nifrətinə tuş gəlir, uşaqlar da küçədə ona dil çıxarır.

Hərdən gecələr küçələrdə içindən boğuc zarıltı gələn kisələr aparırlar. Dənizdə həzin bir şappıltı və kişə yoxa çıxır, ertəsi gün də kişi öz otağının döşəməsində oturur, üz-gözü cırıq-cırıq, gözləri yaşla dolu. O, Allahın hökmünü yerinə yetirib, zinakar arvadını ölümə qovuşdurub.

Şəhərimiz sirlər yuvasıdır. Onun hər tını nadir möcüzələrlə doludur. Bu möcüzələri, bu tınləri, gecələr pıçıldeşan qaranlığı, məscidin həyətindəki qovurucu öylələrdə səssiz zikrləri sevirəm. Allah mənim burda İman Cəfərin inanc yolunu tutmuş şiə müsəlmanı kimi dünyaya gəlməyimi is- təyib. Mənə belə mərhəmət göstəribsə, qoy məni elə burda da öldürsün, dünyaya gəldiyim həmin küçədə, həmin evdə. Məni və xətrəyi çəngəl-bıçaqla yeyən, ətirli ipək corab geyən gülərgöz gürcü xristianı Ninonu.

Azərbaycan tarixinə aid dərslik və elmi qaynaqlarda İbrahim bəy kimi tanmır (bu və sonrakı ayaq qeydləri tərcüməçindir).

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Məktəbi bitirənlərin bayram mundirinin gümüş sapla süslənmiş yaxalığı vardı. Kəmərin gümüş toqqası, gümüş düymələri tər-təmiz silinmişdi və par-par parıldayırdı, mundirin şax, bozumtul parçası ütünün istiliyini hələ də canında saxlayırdı. Biz gimnaziyanın böyük zalında başaçıq və səssiz dayanmışdıq. İmtahanın təntənəli mərasimi başladı - hamımız pravoslav kilsəsinin Allahından kömək dilədik, içərimizdə yalnız iki nəfərin şəhər kilsəsinin üzvü olduğu qırx şagirdin qırxı da.

Əynində çəkidən ağır qızılla süslənmiş bayramoayağı kilsə libası olan, uzun saçlarından ətir iyi gələn keşiş əlindəki iri qızıl xaçla ibadətə başladı. Otaq qəndil tüstüsü ilə doldu, müəllimlər və şəhər kilsəsinin həmin iki üzvü diz çökdülər.

Keşişin pravoslav kilsəsinin nəğməli avazında söylədiyi kəlmələr qulağımıza dəyib-qayıtdı. Səkkiz il ərzində biganəliklə, darıxa-darıxa bu sözləri nə qədər eşitmişdik:

- ... Allahın rəhmi küllisaleh, külliqadir, küllixristian hökmdar və çar İkinci Nikolay Aleksandroviçin ... bütün dəniz səyyahlarının və səfərdə olanların, bütün öyrəncilərin və əzabkeşlərin və öz həyatlarını iman, çar və vətən uğrunda fəda etmiş bütün döyüşçülərin və pravoslav xristianların üstündən əskik olmasın ...

Darıxa-darıxa divara baxırdım. Orda enli, qızıl çərçivəyə alınmış, Bizans ikonasına bənzəyən, böyük, ikibaşlı qartalın altında küllisaleh və külliqadir hökmdarın, çarın ayaqüstü şəkli asılmışdı. Sifəti uzunsov, saçları sarışım idi, mavi, soyuq gözləri ilə qabağa baxırdı. Sinəsindəki ordenin sayı-hesabı yox idi. Səkkiz il dalbadal onları sayılıb axırına çıxmaq istəmişdim, hər dəfə də bu orden cah-cəlalının iyində azıb-qalmışdım.

Əvvəllər çarın şəklinin yanında çariçanınkı da asılmışdı. Sonradan onu götürdülər.

Ölkənin müsəlmanları çariçanın yarıq paltarını təqdir etməmiş və uşaqlarını məktəbə verməmişdilər.

Keşiş duasını etdikcə əhvali-ruhiyyəimiz yaxşılaşdı. Bu gün hələ də ən həyəcanlı günlərdən biri olaraq qalırdı. Həmin günü aşırmaq üçün mümkün olan hər şeyi səhər tezdən etmişdim. Alatorandan qarşıma məqsəd qoydum ki, evdəkilərin hamısına xoş münasibət göstərim. Amma əksəriyyət yuxuda olduğundan bu borcum yerinə yetirilə bilmədi. Məktəbə gedərkən yolda rastıma çıxan hər dilənçiyə pul verdim. Ehtiyatı gərək əldən qoymayasan. Hətta həyəcanımdan birinə əlli qəpik əvəzinə bir rubl verdim. O, mütəliklə təşəkkür edəndə qürurla dedim:

- Təşəkkürü mənə etmə, mənim əlimdən sədəqə vermək üçün istifadə edən Allaha şükr oxu!

Belə mömin bir kələmdən sonra kəsilmək mümkün deyildi. İbadət sona yetdi. Biz qaz yerişi ilə imtahan masasına doğru getdik. İmtahan komissiyası bəşəri daşqından öncəki əjdahanın ağzına bənzəyirdi: saqqallı sifətlər, tutqun baxışlar, qızılı bayram mundirləri. Bunların hamısı təntənəli və qorxunc idi, baxmayaraq ki ruslar müsəlmanların imtahanda kəsilməyində maraqlı deyildilər. Hamımızın çoxlu dostumuz var, bu dostlar da qoldan güclü, xəncərli, tapançalı uşaqlardır. Bunu müəllimlər də bilir və şagirdləri olan bu dəlisov banditlərdən qorxurlar, özü də şagirdlərin onlardan qorxdığından az qorxmurlar. Professorların əksəriyyəti Bakıya köçürülmələrinə Allahın cəzası kimi baxır. Qaranlıq küçələrdə müəllimlərin hücumə məruz qalıb döyülmələri nadir hallar deyil. Bunun da nəticəsi həmişə o olardı ki, bədəməl tapılmazdı və müəllimlərin iş yerini dəyişərdilər. Ona görə də şagird Əli xan Şirvanşir riyaziyyat məsələsini qonşusu Metalnikovdan xeyli həyasızlıqla köçürəndə onlar buna göz yumdular. Yalnız bircə dəfə, şıdırğı köçürmənin tən ortasında müəllim mənə yaxınlaşıb pıçılıtlı ilə dedi:

- Belə açıq-aşkar yox, Şirvanşir, biz tək deyilik. Riyaziyyatdan yazılı imtahan qadasız ötüşdü. Nikolay küçəsi ilə məmnun-məmnun üzəşağı veyilləndik, sanki daha şagird deyildik. Sabaha rus dilindən yazılı imtahan olacağını demişdilər. Mövzu, həmişə olduğu kimi, Tiflisdən möhürlü zərfin içində gəldi. Direktor zərfi açıb təntənə ilə oxudu:

- Turgenyevin qadın obrazları rus qadın qəlbinin ideal təcəssümü kimi.

Rahat mövzu idi. İstədiyimi yaza bilərdim, gərək yalnız rus qadınlarını tərifləyəydim, onda oyunu udmuş olardım. Fizikadan yazılı imtahan çətin idi. Fəqət ağıl yox deyən yerdə sınanmış köçürmə bacarığı işə yararır. Beləliklə fizika da alındı və bundan sonra komissiya sınananlara bir gün istirahət verdi.

Sonra şifahi imtahan gəldi. Burda biclik işə keçmirdi. Sadə suallara tutarlı cavablar vermək lazım idi. Birinci imtahan ilahiyyatdan idi. Başqa vaxtlar çəkinə-çəkinə arxa planda olan gimnaziya mollası əynində dalğalı uzun üst geyimi, belində Peyğəmbərin xələtinin yaşıl bağı ilə birdən-birə önə çıxıb masanın arxasında tən ortada əyləşmişdi. Şagirdlərinə qarşı ürəyi yumşaq idi. Məndən yalnız kəlməyi-şəhadətimi soruşdu və mən şüələrin kəlməyi-şəhadətini təntənə ilə deyəndən sonra ən yüksək qiymət verib məni buraxdı:

«Şahidlik edirəm ki, Allahdan başqa illah yoxdur, Məhəmməd Onun Rəsuludur və Əli Allahın vəlisidir».

Sonuncu kəlmə xüsusilə önəmli idi, zira təkcə bu, mömin şüələri sünni təriqətinin yolazmış, fəqət bununla belə, Allahın mərhəmətindən tam məhrum olmamış qardaşlarından ayırırdı. Molla bizi belə öyrədirdi, çünki liberal insan idi.

Amma tarix müəllimimiz onun əksinə olaraq daha az liberal idi. İmtahan biletini çəkdim, oxudum və halım xarablaşdı. Sual beləydi: «Madatovun Gəncə ətrafında qələbəsi». Müəllim özü də narahatçılıq keçirdi. Gəncə döyüşündə ruslar namərdliklə həmin məşhur İbrahim Xan Şirvanşiri məğlub etmişdilər ki, bir vaxt onun köməyi ilə Həsənqulu knyaz Sisianaşvilinin başını kəsmişdi.

- Şirvanşir, Siz öz hüququnuzdan istifadə edib biletinizi dəyişə bilərsiniz.

Müəllimin sözlərində bir həlimlik vardı. Mən içində imtahan biletlərinin lotereya vərəqləri kimi yığıldığı şüşə kasaya inamsız bir baxış atdım. Hər şagirdin ixtiyarı vardı, çəkdiyi bileti bir dəfə dəyişdirsin. Amma bununla o, ən yüksək qiymətə iddiasını itirirdi.

Qismətimlə oynamaq istəmədim. Ulu babamın ölümünü, heç olmasa, dəqiq bilirdim. Şüşə kasada isə Prusiyada Fridrixlərin, Vilhelmlərin və Fridrix Vilhelmlərin ardıcıl düzümü, yaxud

Amerikada milli azadlıq müharibələri barədə müəmmalı suallar yatırdı. Kim bilir, onlardan necə baş tapacaqdım? Başımı buladım:

- Təşəkkürlər, öz sualımda qalırım.

Sonra, bacardığım qədər səliqə ilə, rusları Azərbaycandan basıb çıxarmaq üçün 40 minlik qoşunla Təbrizdən yola çıxmış şahzadə Abbas Mirzə Qanlıdan, çar generalı erməni Madatovun beşminlik qoşunla onu Gəncə ətrafında qarşılamasından və farsları top atəşinə tutmasından, şahzadə Abbas Mirzənin atdan aşıb xəndəyə sürünməsindən, qoşunun pərən düşməsindən və İbrahim bəy Şirvanşirin çayı keçmək istərkən əsir alınıb güllələnməsindən danışdım.

- Qələbə hərbi qüvvələrin cəsurluğundan daha çox, Madatovun toplarının texniki üstünlüyünə söykənirdi. Rusların qələbəsinin nəticəsi Türkmənçay sazişi oldu ki, bunun nəticəsində də farslar beş əyaləti viranə qoyan bir xərac ödəməli oldu.

Bu fikir mənə verilən «yaxşı» qiymətə səbəb oldu. Gərək belə deyəydim:

- Qələbənin səbəbi səkkizqat güclü düşməni açmağa məcbur edən rusların misilsiz cəsarəti olmuşdur. Qələbənin nəticəsi farsların qərb bazarlarına və mədəniyyətinə qovuşmasına imkan açan Türkmənçay müqaviləsi oldu.

Bunun mənə nə dəxli, ulu babamın şərəfi mənim üçün «kafi» və «yaxşı» qiymətin fərqindən daha dəyərlı idi. İndi hər şey arxada qalmışdı. Direktor təntənəli bir nitq söylədi. Tam vüqar və vərdişkar ciddiliklə yetkin insank olduğumuzu dedi və biz azadlığa buraxılmış dustaqlar kimi pilləkənlə aşağı cumduq. Gün gözümüzü qamaşdırdı. Sarı səhra qumu küçələrdəki asfaltı narın dənələrlə örtmüşdü; səkkiz il bizi mərhəmətlə qoruyan tindəki polis bizə «yaxınlaşıb təbrik etdi və hərə ona əlli qəpik pul verdi. Bandər ordusu kimi səs-küy salıb qışqıra-qışqıra şəhərə töküldük.

Mən evimizə qaçdım və farslar üzərində qələbədən sonra Makedoniyalı İsgəndərin qarşılacağı kimi qarşıldım. Nökərlər mənə hürkək baxışlarla nəzər saldılar. Atam məni öpüb istədiyim üç arzumı yerinə yetirəcəyinə söz verdi.

Əmim dedi ki, mənim kimi savadlı adam gərək mütləq Tehran sarayında otura, burda o çox uzaqlara gedə bilər.

İlk həyəcan keçəndən sonra oğrun-oğrun telefona yanaşdım. İki həftə idi ki, Nino ilə danışmırdım. Kişi önəmli həyati məsələlərlə

üzləşirsə, müdrik bir adət onu qadınlardan gen durmasını buyurur. İndi mən bu yöndəmsiz aparatın dəstəyindən yapışıb dirsəyi fırlatdım və borudan içəri qışqırdım:

- 33-81.

Ninonun səsi gəldi:

- İmtahamı verdin, Əli?

- Hə, Nino.

- Təbrik edirəm, Əli!

- Haçan, harda, Nino?

- Saat beşdə Qubernator bağındaki gölün yanında.

Çox danışmaq olmazdı. Qohumların, nöqə və xacələrin ac qulaqları arxamda şəklənmişdi. Ninonun arxasında da ana kimi nəcib bir qadının qulağı. Deməli, qurtarmaq lazım idi. Onsuz da cansız səs qeyri-adi bir şeydir ki, heç vaxt onda əməlli sevinc duymursan.

Mən yuxarı, atamın böyük otağına qalxdım. O, divanda oturub çay içirdi. Əmim də yanında. Nökərlər divara söykənib dayanmışdılar, gözlərini məndən çəkmirdilər. Yetkinlik hələ tam sona yetməmişdi. Həyatın astanasında ata oğluna camaatın gözü qabağında həyat dərsinin bütün incəliklərini başa salmalıydı.

- Oğul, indi həyata qədəm qoyduğuna görə lazımdır ki, müsəlmanın vəzifələrini bir daha sənin yadına salım. Biz burda kafirlər ölkəsində yaşayırıq. Məhv olmamaq üçün gərək keçmiş adət-ənənələrimizdən möhkəm yapışaq. Namazını yerə qoyma, oğul, içkiyə yaxın durma, yad qadını öpmə, kasıblara və zəiflərə mərhəmət göstər, qılinc çəkib iman yolunda həlak olmağa həmişə hazır ol. Döyüş meydanında şəhid düşsən, bu məni, yaşlı atanı ağrıdar, amma sən həyatda şərfəsiz yaşasan, onda mən, bu yaşlı kişi xəcalət çəkərəm. Düşmənlərini heç vaxt bağışlama, oğul, biz xristian deyilik. Sabahını fikirləşmə, bu, adamı qorxaq edir və Məhəmməd peyğəmbərin İmam Cəfər xətti ilə gedən şiə təriqətli imanını heç vaxt unutma.

Əmimin və nöqərlərin üzündə tənənəli, xülyalı bir ifadə vardı.

Onlar atamın sözlərinə elə qulaq asırdılar ki, sanki onun dedikləri bir vəhy idi. Sonra atam ayağa durdu, əlimdən tutub birdən-birə titrəyən boğuc səslə dedi:

- Bircə şeyə görə sənə and verirəm: siyasətlə məşğul olma! Nə istəyirsən et, təkçə siyasət yox.

Çətinlik çəkmədən and içdim. Siyasət aləmi məndən çox uzaq idi. Bildiyimə görə Nino siyasi məsələ deyildi.

Atam məni bir də qucaqladı. İndi mən tamam-kamal yetkin idim. Saat beşin yarısında hələ də gimnaziya şagirdlərinin bayram libasında İçəri Şəhərin küçəsi ilə dəniz kənarına tərpendim, sonra sağa burulub Qubernator sarayının yanından keçdim, Bakının şoran torpağında böyük zəhmət bahasına salınmış bağa doğru getdim.

Özgür və nadir bir hiss keçirirdim. Şəhərin başçısı maşınında yanımdan ötüb-getdi və mən səkkiz il dalbadal etdiyim kimi nə «farağat» vəziyyətində dayandım, nə də hərbi salam verdim. Bakı gimnaziyasının inisialları yazılmış gümüş kokardı papağımdan təntənəli şəkildə qoparmışdım. Mülki şəxs kimi kef edirdim və hətta bir anlığına məndə camaatın gözü qarşısında siqaret yandırmaq arzusu da baş qaldırdı. Ancaq siqaretə meyilsizlik azadlığın tovlantısından güclü çıxdı.

Park qəmli-qəmli boylanan cılız ağaclardan və asfaltlı yollardan ibarət iri, tozlu bir bağ idi. Sağda qədim qala divarı ucalırdı. Ortada şəhər klubunun ağ mərmər sütunları bərq vururdu. Ağacların arasındakı yerləri saysız oturacaqlar doldururdu. Toz basmış bir-iki palma ağacı batmaqda olan günəşin qırmızı kürəsinə mat-mat baxan üç flaminqoya sığınacaq verirdi. Klubun yaxınlığında bir gölməçə vardı, daha doğrusu, daş plitələr döşənmiş iri, dəyirmi, dərin bir hovuz ki, bu da şəhər başçılarının fikrincə su ilə doldurulmalı və üzən sonalarla canlanmalı idi. Amma bu niyyət elə niyyət olaraq da qalmışdı. Su baha idi, ölkədə isə su sonası yox idi. Əbədi susuz baseyn ölü siklopun¹ göz oyuğu kimi həmişə göylərə baxırdı.

Oturacaqlardan birinə əyləşdim. Bozumtul, dördkünc evlərin və onların yastı damlarının nizamsız qat-qarışığının arxasından günəş saçırdı. Yanımdan göy zolaqlı çadraya bürünmüş, ayağında şap-şap olan bir qadın keçdi. Çadranın altından çalağan burnuna oxşar uzun, donqar bir burun boylanırdı. Burun sanki məni imsiləyirdi. Üzümü qırağa çevirdim. Məni qaribə bir yorğunluq sardı. Nə yaxşı ki, Nino çadra örtmürdü və uzun, donqar burnu yoxuydu.

Siklop — Qərb mifologiyasında «Təpəgöz».

XEYR, Ninoya çadra örtürməyəcəm. Ya da bəlkə? Hələlik burasını dəqiq bilmirdim. Ninonun sifətini batmaqda olan qünəşin şüası altında gördüm. Nino Kipiani - gözəl gürcü adı, Avropa meyilli hörmətli valideyn. Bunun mətləbə nə dəxli? Ninonun ağ dərisi, uzun, incə kirpiklər altında iri, güləyən, qaynar, qara qafqazlı gözləri vardı. Adamın canına yayılan sevinc və şənliklə dolu belə gözlər yalnız gürcü qadınında olur. Başqa heç kimdə. Nə avropalıda, nə də asiyalıda. Avropasayağı nazik qaşlar və Madonnanın profili. Nisgilləndim. Müqayisə məni qəmləndirdi. Şərqdə kişilər üçün, nə qədər desən, təşbeh var. Bu cür qadınlar üçünsə yad, müəmmalı aləmin rəmzi olan xristian Məryəmlə müqayisə mövcuddur.

Başımı aşağı saldım. Qarşımda Qubernator bağının böyük çölün qumu ilə örtülmüş asfalt yolu uzanırdı. Qum qamaşdırıcı idi. Gözlərimi yumdum. Bu vaxt yanımda sər-bəst, çılğın bir gülüş səsləndi:

- Müqəddəs Georq! Cülyettasını gözləyə-gözləyə yuxuya getmiş Romeoya bax!

Sıçrayıb qalxdım. Nino yanımda dayanmışdı. Müqəddəs Tamar liseyinin ənənəvi mavi paltarları da əynində. Həddən arıq idi, Şərqin zövqü ilə müqayisədə çox-çox arıq. Amma məhz bu yanlışlıq məndə nəcib bir duyğu oyatmışdı. Onyeddi yaş vardı və mən onu Nikolay küçəsi ilə üzüyuxarı liseyə getdiyi ilk gündən tanıyırdım.

Oturdu. Dalğalı kirpiklərin toru arxasından gözləri parlayırdı:

- Demək, imtahanları verdin? Sən sarıdan biraz narahat idim. Qolumu boynuna saldım:

- Xeyli həyəcanlı keçdi. Amma görürsən, Allah salehlərə yardımçı olur. Gülümsədi.

- Bir ildən sonra mənim üçün sevimli Allahın rolunu öz üzərinə götürmərsən. Arxayınam ki, biz imtahan verəndə partamın altındadır oturmaq riyaziyyat tapşırıqlarının həllini pıçıldayacaqsan:!

Bu sövdələşmə bir neçə il bundan qabaq onikiyaşlı Ninonun böyük tənəffüsdə qaçıb bizim gimnaziyaya gəldiyi, məni dartıb öz sinif otağına apardığı və mənim düz bir saat onun partası altında oturmaq riyaziyyat məsələsinin həllini ona pıçıldadığım gün olmuşdu. Həmin gündən mən Ninonun gözlərində qəhrəmana çevrilmişdim.

- Əminin və hərəmxanasının kefi necədir? - soruşdu. Ciddi görkəm aldım. Əslində hərəmxananın sirri çölə çıx- mamalıydı.

Ancaq Ninonun hüdudsuz marağı qarşısında şərq qaydalarının bütün qanunları əriyib yox olurdu. Əlim onun yumşaq, qara saçlarında gəzdi:

- Əmimin hərəmxanası vətənə dönmək fikrindədir. Qərb təbəbətindən, nə qədər heyrətli də olsa, deyəsən, yarınyıblar. Hər halda sübut yoxdur. Hələlik yalnız əmim ümidini üzür.

Nino körpəsəl alını qırışdırdı:

- Bütün bunlar heç də yaxşı deyil. Atamla anam bunun tam əleyhinədir, hərəmxana üz qaralıdır.

Ev tapşırığını söyləyən şagird kimi danışdı. Dodaqlarım onun qulağına toxundu:

- Mənim hərəmxanam olmayacaq, Nino, söz verirəm, olmayacaq.

- Amma yəqin arvadına çadra örtürəcəksən!

- Ola bilsin. Çadra xeyirli şeydir. Adamı günəşdən, tozdan və yad baxışlardan qoruyur.

Qızardı.

- Sən ömrün boyu asiya qalacaqsan, Əli, yad baxışlar səni niyə narahat edir? Qadın xoşa gəlmək istəyir.

Amma təkə ərinin xoşuna. Açıq sifət, çıpaq kürək, yarıya qədər çıpaqlanmış sinə, şümşad qıçlarda şəffaf corab, bütün bunların hamısına yol verməmək qadının yerinə yetirməli olduğu andlardır. Qadında bu qədər şeyi görəni kişi daha çox şeyi görmək istəyər. Kişini belə arzuların daşındırmaq üçün çadra var.

Heyrətlə mənə baxdı.

- Düşünürsən ki, Avropada onyeddiyaşlı qızla ondoqquz yaşlı oğlan belə şeylər barədə söhbət edir?

- Yəqin ki, yox.

- Onda gəl biz də bu barədə danışmayaq, - ciddiliklə deyib dodaqlarını bir-birinə sıxdı.

Əlim saçında gəzdi. Başını qaldırdı. Batan günəşin son şəfəqi gözlərinə düşdü. Ona doğru əyildim... Dodaqları özündən asılı olmayaraq kirmişcə və qeyri-ixtiyari açıldı. Ağır-ağır nəfəs aldı. Gözləri yumuldu. Sonra dartınıb aralandı. Susub toranlığa baxdıq. Birzadan utancaq-utancaq ayağa qalxdıq. Əl-ələ tutub bağdan çıxdıq.

- Deməli, çadra örtməli olacam, - bağın çıxış qarısının ağzında dedi.

- Ya da andını pozası olacaqsan.
Pərt-pərt güldü. Yenidən hər şey öz yerini tutdu. Onu evlərinə qədər ötürdüm.
- Balınıza mütləq gələcəm! - Ayrılmaq istərkən dedi.
Əlini buraxmadım.
- Yayda neynirsən, Nino?
- Yayda? Qarabağa, Şuşaya gedəcəyik. Amma ağına ayrı şeylər gəlməsin. Bu hələ o demək deyil ki, sən də Şuşaya gedəsən.
- Çox gözəl, onda yayda Şuşada görüşərik.
- Dözülməzsən. Bilmirəm, niyə səndən xoşum gəlir.
Qapı onun arxasınca örtüldü. Mən evə yollandım. Əmimin soğulmuş kərtənkələnin ağıllı sifəti kimi sifəti olan xacəsi üzümə irişdi:
- Gürcü qadınları çox gözəl olur, xan. Onu belə açıq-saçıq öpməzlər, adamların bol olduğu bağda.
Onun solğun yanağından bir çimdik götürdüm. Xacə istənilən sərbəstliyi özünə rəva bilir. O nə kişidir, nə də qadın. Orta cinsdəndir.
Atamın yanına getdim.
- Mənə üç arzumu yerinə yetirməyə söz vermişən. Birini artıq bilirəm. Bu yayı Qarabağda tək keçirmək istəyirəm.
Atam məni xeyli süzüb gülümsəyə-gülümsəyə başı ilə razılıq verdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Zeynal ağa Bakı ətrafındakı Binəqədi kəndinin adı sakinlərindən biri idi. Bir parça tozlu, quru, bərəkətsiz torpağı vardı və adı kiçik zəlzələlərdən biri onun bu yeganə varidatında bir yarıq açana və həmin yarıqdan neft püskürənə qədər o həmin torpağı əkib-becərirdi. İndən belə Zeynal ağanın nə çevik, nə də ağıllı olmağına ehtiyac qaldı. Sadəcə olaraq kişi puldan üzülüşə bilmədi. Pulu istədiyi kimi xərcləyirdi, qəti qızırğalanmırdı, demək olar, göyə sovururdu, amma pul günü-gündən artırdı, onu əzib məhv edənə qədər belindən basırdı. Bu xoşbəxtliyin haçansa bir cəzası da olmalıydı və Zeynal ağa asılmağını gözləyən müttəhim kimi bu cəzanı gözləyə-gözləyə yaşayırdı. Kişi məscidlər, xəstəxanalar, dustaqaanalar tikdirdi. Məkkəyə həcc ziyarətinə getdi, uşaq evləri yaratdı. Fəqət bədbəxtlik rüsvətə baxmır. Yetmiş yaşı olanda aldığı onsəkkizyaşlı arvadı ona xəyanət etdi. O da öz namusunun intiqamını, necə lazımdırsa elə aldı, qəddarcasına, sərt və bundan sonra üzgünləşdi. Ailəsi dağıldı, oğlu baş götürüb evdən getdi, o biri oğlu görünməmiş bu rüsvayçılığını intiharla yudu.

Zeynal ağa indi Bakıdakı sarayının qırx otağında yaşayırdı, tutqun, qəmli, beli bükük. Ona qalan yeganə oğlu İlyas bəy sinif yoldaşımız idi, odur ki, buraxılış balımız Zeynalağagildə, evin böyük zalında keçirildi.

Saat səkkizdə mən enli mərmər pilləkənlə yuxarı qalxdım. Yuxarıda İlyas bəy qonaqları qarşılayırdı. Əynində mənimki kimi çərkəzi libas, belində qəşəng, nazik bir xəncər vardı. O da mənim kimi bundan sonra bizim üstünlüyümüz sayılan buxara papağını başından çıxarmamışdı.

- Salaməleyküm, İlyas bəy! - Ucadan səsləndim.

Qədim yerli adətə uyğun olaraq bir-birimizə əl verdik: mənim sağ əlim onun sağ əlini, onun sol əli mənim sol əlimi sıxdı.

- Xoralılar yurdu bugün bağlanır, - İlyas bəy qulağıma pıçıldadı.

Mən razılıqla başımı tərپətdim.

Xoralılar yurdu sinfimizin sirri və tapıntısı idi. İllər uzunluğunda şəhərimizdə yaşasalar da, rus müəllimlərinin ölkə barədə xırdaca təsəvvürü də yox idi. Onların beyninə yeritmişdik ki, Bakının ətrafında xoralılar yurdu var. Bizlərdən bir neçəsi məktəbdən

yayınmaq istədikdə sinif nümayəndəsi sinif rəhbərinin yanına gedib dişlərini şaqıldada-şaqıldada bildirirdi ki, bəzi xəstələr xorahılar yurdundan qaçıb şəhərə doluşmuşdur. Polis onları axtarır. Güman edirlər ki, onlar şəhərin filan-filan şagirdlərin yaşadığı məhəllədə gizlənir. Sinif rəhbərinin rəngi kağız kimi ağarırdı və xəstələr tutulana qədər şagirdlər tətillə buraxılırdı. Bu, bir həftə, bəzən də daha çox çəkə bilərdi, vəziyyətdən asılı olaraq. Müəllimlərdən heç kəsin ağına gəlmirdi ki, səhiyyə idarəsindən öyrənib-görsün, doğrudan da şəhər yaxınlığında xorahılar yurdu var, ya yox. Bugün xorahılar yurdu rəsmən bağlanmalı idi.

Ağzınacan adamlarla dolu zala daxil oldum. Üz-gözündən bayram əhvali-ruhiyyəsi yağan direktorumuz, həqiqi gizli müşavir vasili Georgiyeviç Krapko küncdə, müəllimlərin əhatəsində aylaşmışdı. Yaxınlaşıb ehtiramla təzim etdim. Müsəlman şagirdlərinin sözcüsü mən idim, zira dil və dialektlərə məndə meymun instinqti vardı. Bizlərdən çoxu rusca ilk cümlədə özünün qeyri-rus kökənliyini bürüzə verdiyi halda, mən hətta rus dilinin ayrı-ayrı dialektlərini də bilirdim. Direktorumuzun əsl Peterburqdan idi, buna görə də onunla gərək Peterburq ləhcəsində danışaydın, yəni samitləri gərək fişiltı ilə deyəydin və saitləri udaydın. Səslənməyinə gözəl səslənmir, amma həddən artıq xoş təsir bağışlayır. Direktor kinayəni heç vaxt hiss eləmərdi və «uzaq sınır əyalətinin uğurlu ruslaşmasına» ürəkdən sevinirdi.

- Axşamınız xeyir, cənab direktor, - adi tərzlə dilləndim.
- Axşamınız xeyir, Şirvanşir, buraxılış imtahanının həyəcanı canınızdan çıxıbmı?
- Əlbəttə, cənab direktor. Amma bu arada başıma qorxunc bir iş gəlib.
- Nə işdir elə?
- Hə də, xorahılar yurdu ilə bağlı.
- Xorahılar yurduna nə olub ki?
- Hə? Direktor cənabları heç nə bilmir? Xəstələrin hamısı koloniyadan qaçmışdı və dünən şəhərə gəlirdilər. Onlara qarşı iki böyük dəstə göndərildi. Xəstələr iki kənd tutmuşdu. Əsgərlər həmin kəndləri mühasirəyə alıb hamını güllələdi, sağlamları da, xəstələri də. Hazırda evləri oda qalayırlar. Dəhşətli deyil, cənab direktor? Daha xorahılar yurdu yoxdur. Əzaları çürüyüb tökülən xəstələrin bir

qismi xırıldaya-xırıldaya şəhərin darvazaları önündə uzanıb qalmışdır və asta-asta üstlərinə neft töküb yandırırılar.

Direktorun alınma tər gəldi. Yəqin fikirləşirdi ki, nisbətən mədəni bir vilayətə köçürülməsi barədə nazirdən xahiş etməyin vaxtı çoxdan yetişib.

- Dəhşətli ölkə, insanları da dəhşətli, - qüssəli-qüssəli dilləndi. - Amma özünüz də görürsünüz ki, uşaqlar, yaxşı idarəçiliyi və əlüstü hərəkətə gələn idarələri olmaq necə önəmli imiş.

Sınıf direktorun başına yığışib intizamın xeyri barədə məruzəyə qulaq asdı. Xoralılar yurdu dəfn olundu. Qoy bizdən sonra gələnlər özləri nəşə uydursunlar.

- Direktor cənabları bilirmi ki, Mehmet Haydarın oğlu ikinci ildir ki, bizim gimnaziyada oxuyur? - Tam məkrsiz soruşdum.

- Nəəəə?!

Direktorun gözləri bərəldi. Mehmet Haydar gimnaziyanın rüsvayçılığı idi. Hər sinifdə ən azı üç dəfə qalırdı. Onaltı yaşı tamam olanda evlənmişdi, amma yenə də məktəbə gəlirdi. Oğlu doqquz yaşında ikən həmin məktəbə daxil olmuşdu. Xoşbəxt ata bu faktı əvvəlcə gizlətməyə çalışdı. Amma bir dəfə böyük tənəffüsdə bu balaca, tösvər uşaq ona yaxınlaşıb iri, məsum gözləri ilə tatarca dedi:

- Ata, beş qəpik şokolad pulu verməsən, anama deyəcəm ki, riyaziyyat tapşırığını köçürmüşəm.

Mehmet Haydar bərk utandı, həyasız gədəyə bir-ikisini ilişdirib bizdən xahiş etdi ki, imkan düşən kimi onun atalıq məsələsini direktora çatdırmaq.

- Vəziyyət belədir. Sizdən bağışlanmasını xahiş edir. Amma istəyir ki, oğlu da özü kimi alim olsun. Qərb elminə marağın gün-gündən daha geniş dairələri əhatə etməsi doğrudan da gözəldir.

Direktor qızardı. Ürəyində fikirləşdi ki, ata və oğulun eyni məktəbdə oxuması hansısa məktəb məcəlləsini pozmur ki. Amma müəyyən qərara gələ bilmədi. Beləcə ata ilə oğlu bundan sonra da qərb elminin qəsrini zəbt etməyə ixtiyar qazandılar.

Zalın kiçik yan qapılarından biri aralandı. Ağır gövdəli qapıçını qırağa çəktilər. On yaşında olan bir oğlan uşağı dörd nəfər buğdayı kor kişinin əlindən tutub içəri gətirdi: İran musiqiçiləri. Kişilər zalın küncündə xalçanın üstündə oturdular. Qədim İran əl işləri olan nadir musiqi alətləri görüntüyə gəldi. Gileyli bir səs çıxdı. Musiqiçilərdən biri əlini qulağının dibinə qoydu. Şərq müğənnisinin klassik hərəkəti.

Zala sakitlik çökdü. O biri musiqiçi coşqu ilə qaval vurdu. Müğənni zildən oxudu:

*«Gövdən İran xəncəri,
Gözlər alovlu rubin.
Türk sultanı olsaydım,
Səninlə evləndim.
Saçına inci düzərdim,
Dabanından öpərdim.
Qızıl camda qəlbimi
Sənə peşkəş edərdim.»*

Müğənni susdu. Qonşusu dilə gəldi. Ucadan, acıqlı, nifrətdolu, var gücü ilə oxudu:

*«Hər gecə sən
Siçan kimi sürünürsən
Qonşuların sarayında.»*

Qavalın səsi aləmi başına götürdü. Birsimli kaman hiçqırdı. Üçüncü müğənni həzin-həzin oxudu:

*«O çaqqaldır, kdir...
Sən bədbəxlik!
Sən bir bəla!
Rüsvayçılıq!!!»*

Bir anlığa araya sakitlik çökdü. Sonra üç, dörd kiçik musiqi fasiləsi və dördüncü müğənni cuşa gəlib astadan, həzin-həzin oxudu:

*«Xəncərimi üçcə günvaxtlararam,
Dördüncü gün ağyar xəncərləyəm.
Doğrayaram tikə-tikə
Allam səni boz kəhdərkinə,
Üz-gözümü bağlayaram, sevgilim,
İgidlərin dəsmalıyla
Dırmaşaram dağlara.»*

Zalın qırçınlı pərdələrinin birinin qarşısında dayanmışdım. Yanımda da direktor və coğrafiya müəllimi.

- Necə iyrenc musiqidir, - direktor astadan dilləndi, - Qafqaz eşşəyinin gecə anqırtısı. Görəsən, sözlərinin mənası nədir?

- O da musiqisi kimi mənasız olacaq, - müəllim cavab verdi.

Ayaq barmaqlarımın ucunda kirmişcə aradan çıxmaq istədim. Bu vaxt gördüm ki, qırçınlı pərdə astadan tərpnənir. Ehtiyatla ətrafıma boylandım. Qar kimi ağ saçlı, nadir ala gözlü qoca bir kişi pərdənin arxasında dayanıb musiqini dinləyib ağlayır: əlahəzrət Zeynal ağa,

İlyas bəyin atası. Yoğun göy damarlı yumşaq əlləri titrəyirdi. Öz sahibinin adını güclə yazan bu əllər yetmiş milyon rublun sahibi idi. Gözlərini ondan çevirdim. Həmin Zeynal ağa adı bir kəndli idi, fəqət bizə yetkinlik sənədi vermiş müəllimlərə baxanda müğənnilərin musiqisindən daha yaxşı baş çıxarırdı.

Mahnı sona yetdi. Musiqiçilər alətlərini Qafqaz rəqs melodiyasına köklədilər. Zal boyunca yeridim. Şagirdlər dəstə-dəstə dayanmışdı. Şərab içirdilər. Müsəlmanlar da. Mən içmirdim. Sınıf yoldaşlarımızın rəfiqə və bacıları olan qızlar künc-bucaqda bir-birləri ilə söhbət edirdi. Aralarında çoxusu rus idi, sarışın hörüklü, göy, yaxud ala gözlü, ənlikli-kirşanlı. Onlar ruslarla söhbət edirdi, ən yaxşı halda da erməni və gürcülərlə. Müsəlman oğlan onları dindirəndə, xıslın-xıslın gülüşürdülər, bir-iki kəlmə ilə cavab verib üzlərini çevirirdilər.

Kimşə royala qapağını qaldırdı. Vals. Direktor qubernatorun qızı ilə rəqsə başladı.

Budur, axır ki! Pilləkəndən bir səs:

- Axşarmınız xeyir, İlyas bəy. Biraz gecikmişəm. Amma günah məndə olmayıb.

Bayıra atıldım. Yox, Nino nə bal paltarı, nə də müqəddəs Tamar liseyinin bayram libasını geymişdi. Paltar bəldən büzmələnmişdi və bel özü elə incə idi ki, onu bir qolla quca biləcəyimi düşündüm. Çiyinə qızıl düyməli qısa ipək arxalıq salmışdı. Uzun qara donu ayaqlarına düşürdü. Safian çəkmələrin qızıl suyuna çəkilmiş burnunu güclə görə bildim. Başında balaca bir araqçın vardı və iki qatar ağır qızıl pul alından aşağıya sallanırdı. Gürcü prinsesinin qədim bayram libası, həmin Bizans madonnasının sifəti. Madonna güldü.

- Yox, Əli xan, gərək hirs-lən-məyəsən. Donun çəkilib büzmələn-məsi düz bir saat çəkir. Nənəmdən qalmadır. Yalnız sizin xatirinizə özümü onun içinə məcbur etmişəm.

- İlk rəqsi mənimlə! - İlyas bəy ucadan dilləndi.

Nino sorğu dolu gözləri ilə mənə baxdı. Başımla razılıq verdim. Mən həvəssiz və pis rəqs edirdim, Ninonu da İlyas bəyə etibar edə bilərdim.

- Şamilin mövlanəsini! - İlyas bəy ucadan dedi.

Kor musiqiçilər həmin an keçidsiz-filansız çılğın bir melodiya başladılar...

İlyas zalın ortasına atıldı. Ayaqları Qafqaz dağlı rəqsinin qovurucu ritmində hərəkətə gəldi. Xəncərin tiyəsi əlində bərq vurdu. Nino onun ətrafına fırlanırdı. Ayaqları xırda, nadir oyuncaqlara bənzəyirdi. Şamilin şəbihi başladı. Biz musiqinin təqtinə uyğun əl çaldıq. Nino qaçırılması gəlin idi... İlyas xəncəri dişlərinin arasına aldı. Qollarını açıb yırtıcı quş kimi qızın başına fırlandı. Ninonun titrək ayaqları zalda şütüdü. Kövrək qolları qorxunun, ümitsizliyin və təslimçiliyin bütün incəliklərini ifadə etdi. Sol əlində bir yaylıq tutmuşdu. Bütün bədəni titrəyirdi. Yalnız araqcınındakı qızıl pullar sırası və düzümü ilə tərpənməz qalmışdı, belə də olmalıydı, rəqsin ən çətin məqamı da elə bu idi. Gürcü qadını zalda elə sürətlə fırlanmalıdır ki, araqcınındakı bircə pul da cingildəməsin. İlyas onun arxasınca fırlanırdı. Geniş çevrədə onu görünməmiş bir cəldliklə izləyirdi. Qollarının geniş açılmış hərəkətləri getdikcə hökmanlaşırdı, Ninonun da dəfədici hərəkətləri get-gedə incələşirdi. Nino nəhayət yerində durdu, hürküdülmüş, ovçu tərəfindən yaxalanmış cüyürə bənzəyirdi. İlyas çılğın çevrələrini get-gedə daraldırdı. Sıçrayışları getdikcə tezləşirdi. Ninonun gözlərindən həlimlik və təslimçilik yağırdı. Əlləri titrəyirdi. Musiqinin çılğın, qısa fəryadı bir də səsləndi və Nino sol əlini açdı. Yaylıq yerə düşdü. Və İlyasın xəncəri qəflətən xırda ipək yaylığın üstünə şütüyüb onu döşəməyə sancdı.

Sevgi rəqsinin simvolikası sona yetdi...

Deyəsən, burasını deməmişdim ki, rəqsdən qabaq xəncərimi İlyas bəyə verib onunkunu özümə götürmüşdüm. Ninonun yaylığına sancılan mənim xəncərim idi. Bu, arxayınçılıq demək idi, müdrik kələmlərdən biri öyrədir: «Dəvəni Allahın qorqusuna tapşırımdan qabaq onu bərk- bərk öz çəpərinə bağla».

BEŞİNCİ FƏSİL

Həşəmətli ulularımız, xan, böyük və qorxunc ad çıxarmaq üçün bu torpağa ayaq basanda qışqırışlar: «*Qara bax!* - Bax... burda qar var!»¹ Amma onlar dağlara yaxınlaşanda və keçilməz ormanı görəndə bir də qışqırıblar: «*Qarabağ*- Qara bağ!»² Elə o vaxtdan da bu məmləkətə Qarabağ» deyilir. Əvvəllər adı «Sünik» olub, ondan əvvəl «Aqvar». Zira bilməlisən ki, xan, biz çox qədim və məşhur bir məmləkətik.

Şuşada evini kirayə tutduğum sinli Mustafa vüqarla susdu, Qarabağın meyvə arağından bir stəkan vurub saysız sap kimi lifləmiş çəçildən bir parça qopartdı və sözüünə davam etdi:

- Dağlarımızda karanlıq³, qaranlıq ruhlar yaşayır və tükənməz sərvətlərə keşik çəkirlər, bunu hər kəs bilir. Məşələrdə müqəddəs daşlar var və ordan müqəddəs çaylar axır, Bizdə hər şey var. Şəhərə çıx, bax gör, kimsə işləyirmi? Demək olar, heç kim. Bax gör, kiminsə üzündə qəm nişanəsi varmı? Heç kimin! Kiminsə ayıq vaxtı olurmu? Heç kimin! Heyrətlən, ağa!

Mən bu camaatın heyrətəməz saxtakarlığına təəccüb qaldım. Elə bir hekayət yoxdur ki, onu özlərinin kiçik məmləkətinin fetişinə çevirməsinlər. Hələ dünən şişman bir erməni beyninə yeritmək istəyirdi ki, Şuşadakı Mərəs xristian kilsəsinin beş min il yaşı var. Müəllif kursivlə «Kara bak!» cümləsini işlədir və tiredən sonra onun alınca izahını verir. Müəllif orijinalda «Karabagh!» sözünü işlədib tiredən sonra almanca i m i ilməni verir.

Müəllif bu sözü «Karanlyk!» kimi işlədir və vergüldən sonra onun almanca anlamını verir.

- Bu boyda da yalan olar?! - Ona dedim. - Xristianlığın heç özünün iki min yaşı yoxdur. Xristian kilsəsi Məsihdən öncə tikilə bilməzdi axı.

Yoğun erməni bərk pərtləşdi və məzəmmətlə dedi:

- Əlbəttə, sən savadlı adamsan. Amma bu yaşlı kişidən dərs alsan, pis olmaz: ola bilsin, başqa xalqlarda xristianlığın vur-tut iki min yaşı var. Amma bizi, Qarabağ xalqını Allah-taala üç min il qabaq nurlandırıb. Belədir.

Hələ Şuşaya gedərkən yolda, kiçik daş körpünün üstünə çatanda faytonçu mənə bunları söylədi:

- Bu körpünü ölməz əməllər naminə İrana gedəndə Böyük İsgəndər saldırıb.

Körpünün allt tağında isə iri rəqəmlərlə «1897» həkk olunmuşdu. Mən onu faytonçuya göstərdim, o da əlini yellədi:

- Eh, ağam, şöhrətimizə kölgə salmaq üçün bunu ruslar sonradan döyüblər.

Şuşa ecazkar bir şəhər idi. Dəniz səviyyəsindən min beş yüz metr hündürlükdə, müsəlmanlar və ermənilər tərəfindən məskunlaşaraq, Qafqaz, İran və Türkiyə arasında körpü rolunu oynayırdı. Dağların, meşə və çayların əhatəsində gözəl bir şəhər. Dağların belində və dərələrdə adamların uşaq təxəyyülü ilə saray adlandırdığı xırda lehmə daxmalar dikəlirdi. Orda yerli feodallar, erməni məlik və naxararları¹, müsəlman bəyləri² və ağaları³ yaşayırdı. Bu insanlar saatlarda evlərinin astanasında oturub Qarabağ generallarının tez-tez Rusiyanı və çarı necə xilas etməsindən və, onlar olmasaydı, böyük imperiyanın axırının necə olacağından bir-birinə ağız dolusu danışırdı. Kiçik vağzaldan Şuşaya qalxan sıldırımlyı yoxuşu biz, yəni mən qoçum, at arabasında səkkiz saata getdik. Peşələrinə görə qoçular qaçaqlığa tay tutula bilən silahlı nöqərlərdir. Üzgözlərindən döyüşkənlik yağır, böyür-başlarından silahlar asılır və onlar qaş- qabaqlı kirmişliyə qapılırlar. Bəlkə də bu kirmişlik özündə igidsəl qaçaqlıq əməllərinin xatirələrini gizlədir, bəlkə də ümumiyyətlə heç nəyi. Atam yoluma qoçu vermişdi ki, mənə yadlardan, yaxud yadları məndən qorusun. Bu mənə tam aydın olmamışdı. Qoçum adamı darda qoyan kişilərdən deyildi, Şirvanşir nəslə ilə arvad qohumluğu vardı və Şərqdəki bütün qohumlar kimi etibarlı idi. Artıq beş gün idi ki burdaydım, Ninonun gəlişini gözləyirdim, səhər tezdən gecənin yarısına qədər yerli camaatı danışdırırdım və onlar da deyirdilər ki, dünyanın varlı, cəsur, yaxud digər görkəmli adamlarının hamısı Şuşadan çıxıb; şəhər parkını gəzib kilsə qüllələrini və minarələri sayırdım.

Müəllif bu sözü orijinalda *Nacharar* kimi işlədir.

Müəllif bu sözü orijinalda *Beg* formasında işlədir.

Müəllif bu sözü i orijinalda cəmdə *Agalars* formasında işlədir, həm Azərbaycan dilinin cəm şəkilçisi *-lar*ı, həm də alman dilinin əcnəbi sözlərin qəbul etməli olduğu *-s*ı eyni sözdə birləşdirir.

Şuşa həddən artıq mömin şəhər təsiri bağışlayırdı. Altmış min əhaliyə onyeddi kilsə və on məscid artıqlaması ilə yetirdi. Bunun üstünə hələ şəhərin yaxınlığındakı saysız ziyarətgahlar, öncə də, təbii ki, müqəddəs Sarı bəyin məzar-məqbərəsi və yanındakı iki ağacı əlavə olunurdu ki, buraya da məni Qarabağ lovğaları elə birinci gün dartıb aparmışdılar.

Həmin övliyanın qəbri Şuşadan birsaatlıq məsafədə yerləşir. Bütün şəhər hər il ora ziyarətə gedib bu müqəddəs ormanda ziyafət keçirir. Əsl möminlər geriyyə dönəndə yolun hamısını dizin-dizin sürünür. Ağır işdir, amma zəvvarın hörmətini göylərə qaldırır. Övliyanın məzarı başındakı ağaclara toxunmaq olmaz. Kim onların birəcə yarpağına toxunsa, yerindəcə quruyar. Müqəddəs Sarı bəy belə böyük qüdrət sahibidir! Bu övliyanın hansı möcüzə sahibi olduğunu bilən yoxdur. Bunun əvəzində insanlar mənə ətraflı məlumat verdi ki, o haçansa, düşmənlər tərəfindən qısnanaraq, atının belində üstündə bugün Şuşanın yerləşdiyi dağa qalxıb. Düşmənləri ona lap yaxınlaşmış. Bu vaxt onun atı dağın, qayaların və bütün Şuşa şəhərinin başı üstündən azman bir sıçrayış edir. Atın yerə endiyi yerdə salehlər elə bugünün özündə də həmin mötəbər heyvanın nalının izinin daşa həkk olunduğunu görə bilirlər. Hər halda hamı məni buna inandırmağa çalışırdı. Bu sıçrayışın qeyri-mümkünlüyü barədə öz düşüncələrimi dilə gətirəndə hirsli deyindirilər:

- Ağa, at axı Qarabağ atı olub!

Sonra mənə Qarabağ atı barədə əfsanəni danışdırlar: onların məmləkətində hər şey gözəldir. Hər şeydən gözəl isə Qarabağ atı imiş. İran şahı Ağa Məhəmmədin öz hərəmxanasını bu heyvana görə kiməsə bağışladığı həmin o məşhur at (görəsən dostlarım bilirdimi ki, Ağa Məhəmməd xacə olub?). Dediklərinə görə bu at az qala müqəddəs imiş. Bu mələz möcüzəsi, dünyanın ən gözəl atı, Qarabağın məşhur kürən-qızılı cins heyvanı doğulana qədər alimlər əsrlər uzununu baş sındırıb cütləşdirmə aparıblarmış.

Belə bol tərifdən şirnikərək bu möhtəşəm atlardan birini mənə göstərməyi xahiş etdim. Müşayiətçilərım yazıqlana-yazıqlana mənə baxdılar.

- Sultanın hərəmxanasına girmək Qarabağ atının tövləsinə girməkdən xeyli asandır. Bütün Qarabağda vur-tut oniki əsl kürən-qızılı at var. Onları görün at oğrusuna çevrilir. Yalnız müharibə başlayanda sahibi özünün kürən-qızılı möcüzəsinin belinə qalxır. Bu əfsanəvi at barədə mənə danışdıqları ilə qane olmaqdan başqa, ayrı çarəm qalmadı.

Beləcə Şuşada oturub sinli Mustafanın cəfəngiyyatını dinləyir, Ninonı gözləyir və bu nağıllar ölkəsində özümü bəxtəvər sayırdım.

- Xan sağ olsun, - Mustafa dedi, - sənin uluların müharibələr aparıb, sən isə alim adamsan, elm ocağına getmişən. Deməli, gözəl sənət barədə də eşitmiş olarsan. Farslar Səədi, Hafis və Firdovsi ilə, ruslar Puşkinlə öyünürlər və uzaq Qərbdə bir şair olub, adına Qöte deyiblər, İblis haqqında bir şeir yazıb.

- Bəlkə bu şairlərin də hamısı Qarabağdandır? - Sözünü kəsdim.

- Yox, bu yox, əziz qonaq, amma bizim şairlər daha yaxşıdır, şeirlərini ölü hərflərin donuna bürüməkdən boyun qaçırsalar da. Təkəbbürlərindən şeirlərini yazıya köçürməzlər, sadəcə əzbərdən söyləyirlər.

- Hansı şairləri deyirsən? Aşıqları?¹

- Bəli, aşıqları, - qoca razi-razi dilləndi, - onlar Şuşa ətrafındakı kəndlərdə yaşayırlar və sabah deyəcəklər. Gedib feyziyab olmaq istəyirsən?

İstəyirdim, odur ki, ertəsi gün arabalarımız dolaylarla üzəşəği Daşkəndə², Qafqaz şeir sənətinin ali qəsrinə yol aldı.

Az qala Qarabağın hər kəndində yerli oxuyanlar olur ki, onlar da qış uzununu şeir qoşur, yazda saray və daxmalarda öz nəğmələrini söyləmək üçün el içinə çıxırlar. Fəqət yalnız şairlərin yaşadığı üç kənd var ki, onları da Şərqi poeziyaya göstərdiyi ehtiramın nişanəsi olaraq yerli feodallar vergi və töycüdən azad edirlər. Bu kəndlərdən biri Daşkənddir.

İlk baxış yetərli oldu müəyyənləşdirəsən ki, həmin kəndin sakinləri adi kəndli deyillər. Kişilər uzun saç saxlayırdı, ipək paltar geyirdi və bir-birlərinə inamsız yanaşırdı. Qadınlar ərllərinin arxasınca gəzir, sıxıntılı təsir bağışlayır və musiqi alətlərini daşıyırdılar. Kənd aşıqlara tamaşa etmək üçün ölkənin hər yanından axışib-gəlmiş varlı müsəlman və ermənilərlə dolu idi. Camaat aşıqlar kəndinin xırda baş meydanına yığışmışdı. Amansız mübarizəyə

qoşulacaq aşıqların ikisi də deyişməyə hazır vəziyyətdə ortada da
yanmışdı. Onlar bir-birinə kinayə ilə baxırdı. Uzun saçları havada
yellənirdi. Aşıqlardan biri dilə gəlди:

*Libasın peyin qoxur,
üzün donuz üzüdür,
istedadın tükdən nazik,
sənə azca pul versələr,
özünə də həcv yazarsan.*

O birisi acıqlı və gurultulu dilləndi:
*libasın mütrif libası,
səsin xacə səsidir.
Şeirlərin işə keçmir,
çünkü səndə vergi yoxdur.
mənim bayram süfrəmin
artığıyla dolanırsan.*

Beləcə xeyli bir-birilərinə ürəkdən yeknəsəq hərbə-zorba
gəldilər. Camaat əl çaldı. Axırda üz-gözündən həvarilik yağan ağsaç
bir qoca qabağa çıxıb deyişmə üçün iki mövzu söylədi, biri lirik
digəri epik. «Ay Arazın sularında» və «Ağa Məhəmməd şahın
ölümü».

Aşıqların ikisi də səmaya baxdı. Sonra oxudular. İtirilmiş kişilik
qüdrətini ordakı kükürlü hamamda yenidən qazanmaq üçün Tiflisə
hücum edən üzügülməz xacə Ağa Məhəmməd barədə oxudular.
Hamam onun arzusunu yerinə yetirmədikdə xacə şəhəri alt-üst edib
qadın və kişiləri asdırdı. Geriyə dönəndə taleyi onu Qarabağda
haqladı. Çadırında yatanda onu xəncərlə öldürdülər. Böyük şah hə-
yatdan heç nə götürmədi. Zəfər yürüşlərində ac qaldı, qara çörək
yeyib qatıq içdi. Bir çox ölkələri zəbt etdi və çöl dilənçisindən kasıb,
yaşadı. Xacə Ağa Məhəmməd.

Bütün bunların hamısını klassik şeir formasında söylədilər və bu
vaxt aşıqlardan biri şahın ən gözəl xanımlar məmləkətində keçirdiyi
iztirabları çox ətraflı təsvir etdi, digəri isə həmin qadınların edamını
təfərrüatı ilə dilə gətirdi.

Dinləyənlər razı qaldılar. Sonra həmin o nəcib tayı rəqibinə üz tutdu:

- Arazda çimən ay kimə bənzəyir?

Sənin sevgilinin çöhrəsinə, - hirsli tayı onu yarımçıq kəsdi.

' Müəllif bu sözü orijinalda *Aschuk* formasında işlədir. Müəllif bu
sözü orijinalda *Tasch-Kenda* kimi işlədir.

- Həmin ayın qızıl rəngi göz oxşayır! - İndi də həlim tayı oxudu.

- Xeyr, o, həlak olmuş böyük sərkərdənin qalxanına bənzəyir, - hirsli tayı cavab verdi.

Onların təşbeh ehtiyatı get-gedə tükənməkdə idi. Sonra ayın gözəlliyindən, qız hörüyü kimi düzənliklə qıvrılan Arazdan, gecələr sahillərə gələn, Arazın sularında öz əksini tapmış aya tamaşa edən sevgililərdən hərəsi bir ağız oxudu...

Acıqlını qalib seçdilər, o da özünün zəhərli təbəssümü ilə qələbənin mükafatı kimi rəqibinin sazını¹ əlindən aldı. Mis camı xırda pulla dolsa da, qəmli-qəmli qabağa baxırdı.

- Qələbəyə sevinirsən?- Soruşdum.

İkrahla yerə tüpürdü.

- Buna qələbə deməzlər, ağa. Qələbə qabaqlar olardı. Yüz il bundan qabaq. O vaxt qalib məğlubun başını kəsərdi. Sənətə böyük hörmət vardı. İndi yumşalmışdıq. Şeir üçün hər kəs qanından keçmir.

- İndi sən bu yerlərin ən yaxşı aşığısan.

- Yox, - dedi. Gözlərinə qəm çiləndi - Yox, - təkrarladı, - mən, olsa-olsa, pinəçiyəm. Haqq aşığı deyiləm.

- Kimdir haqq aşığı?

- Ramazan ayında, - acıqlı aşiq dedi, - sirlə bir gecə var, Qədr Gecəsi. Həmin gecə təbiət bir saatlığına yuxuya dalır. Çaylar axmağa ara verir, yaman ruhlar sərvətləri qorumağa. Otların boy verməsini və ağacların danışmasını eşitmək olur. Çaylardan su pəriləri baş qaldırır və həmin gecə ana bətninə düşən uşaqlar gələcəyin alimləri və şairləri olur.

Qədr Gecəsində aşiq gərək Xıdır Nəbini, bütün şairlərin müqəddəs himayədarını səsləsin.

Xilaskar nəbi öz vaxtında gəlib şairə içməyə bir piyalə verir və deyir: «İndən belə oldun haqq aşığı və sən dünyadakı hər şeyi mənim gözlərimlə görəcəksən». Bu mərhəmətə yetişən kəs bütün ünsürlərə bələd olur; canlılar, insanlar, küləklər və dənizlər onun sözü ilə oturub-durur, çünki onun sözlərində Külliqadirin gücü olur.

¹ Bu söz orijinalda alman oxucusuna tanış olan və saza bənzəyən, dilimizə *hu taya və ud kimi* tərcümə olunmuş *dieLaute* kimi işlənmişdir.

Acıqlı aşıq yerə oturub əlini üzünə söykədi və bir xeyli zırıl-zırıl ağladı. Sonra əlavə etdi:

- Amma Qədr Gecəsinin hansı gecə və həmin gecədə hansı saatin uyqu saati olduğunu bilən yoxdur. Ona görə də haqq aşıqları yoxdur. Ayağa durub getdi. Tək-tənha, qaş-qabaqlı, qapalı. Qarabağın yaşıl cənnətində yalnızcaq.

ALTINCI FƏSİL

Ətək bulaq özünün dar, daşlı yatağında poqquldayırdı. Ətrafdakı ağaclar yorğun övliyalar kimi göylərə boylanırdı. Xırda təpəliklər Şuşaya baxışın qarşısını kəsirdi. Cənubdan Ermənistan çəmənlikləri mənzərəli çoban yaylaları kimi uzanıb gedirdi. Şərqdə Qarabağın tarlaları Azərbaycanın tozlu çöllərinə qarışıb itirdi. Ordan böyük çölün qaynar nəfəsi, Zərdüştün alovu əsirdi. Fəqət yörəməzdəki orman kipkirmiş və tərənəşsiz dayanmışdı, sanki qədim dövrün son allahları elə indicə çıxıb getmişdilər. Qarşımızda tüstülənən ocaq elə bil onlara müqəddəslik bəxş edirdi. Parlaq ocağın yörəsindəki əlvan xalılardan üstündə dövrə vurub oturmuşduq, şərab içən gürcülərin məclisi və mən. Ocağın qırağında badələr, meyvə, qalaq-qalaq tərəvəz və pendir. Tüstülənən manqal üstündəki şişlərdə kabab bişirdi. Bulağın başında sazandarilər¹, gəzərgi musiqiçilər əyləşmişdi. Öllərində elə adları musiqi kimi səslənən alətlər vardı: dayrah, çianuri, tar², oliplipito. Onlar bayatı³, ətrafin yad cazibədarlığını biraz da qaldırmaq üçün şəhərdən gəlmiş gürcülərin sifariş verdikləri fars sevgi nəğməsini oxuyurdu. I atın dili müəllimimiz burda olsaydı, kənd adətlərinə uyğunlaşmaq üçün izhar edilmiş bu arzunu «Dionis məzəsi»⁴ adlandırardı. Məclisin təşkilatçısı, axır ki, gəlib-çıxmış və şən-şux qonaqları Şuşa ətrafındakı ormana gecə mərasiminə dəvət etmiş Kipiani ailəsi idi.

Qarşımızda Ninonun atası əyləşmişdi ki, o da şənliyi yerli məclisin ciddi qaydalarına uyğun olaraq masabəyi kimi idarə edirdi. Onun işıqlı gözləri, qızarttaq sifətində sıx, səvə bıqları vardı. Əlində badə tutmuşdu və onu mənim sağlığımıza qaldırdı. Başqa vaxtlar ömrümdə içməməyimə baxmayaraq mən də badəmdən bir qurtum aldım. Masabəyi tələb edərsə, onunla içməmək ədəbsizlik sayılırdı. Nökərlər bulaqdan su gətirdilər. Bu sudan içən kəs doymaq nə olduğunu bilmədən istədiyi qədər yeyə bilərdi, çünki Ətək Bulağın suyu Qarabağın sayı bilinməyən möcüzələrindən biridir.

Sudan içdik və dağ boyda yeməklər azalmağa başladı. Titrəyən alovun işığında Ninonun anasının ciddi profilini gördüm. Ərinin yanında oturmuşdu və gözləri gülürdü. Həmin gözlər öz ilkinliyini

¹ **Dionis** - yunan mifologiyasında şərab allahı.

cadugər Medeanın haçansa arqonavt¹ Yasonla rastlaşdığı Rion düzənliyindən, Mingereliyadan götürmüşdü.

Masabəyi badəsini qaldırdı.

- Bu badələri Zati Nurları Dadianinin şərəfinə.

Gözlərindən körpəlik yağan qoca təşəkkürünü bildirdi. Bununla məclisin üçüncü çevrəsi başladı. Badələr boşaldıldı. Ətək Bulağın əfsanəvi suyu sərxoşluğa qarşı da təsirli idi. Keflənən olmadı, olan da qəlbin məstliyi idi ki, istənilən gürcü də qonaqlıqda ondan feyziyab olur. Gürcünün başı Ətək Bulağın suyu kimi dumdurur və apaydındır.

Biz yeganə qonaqlar deyildik. Orman saysız ocaqların işığına qərq olmuşdu, çünki Şuşa hər həftə başdan-başa çeşidli bulaqların başına çıxır.

Məclislər səhərin alatoranlılığına qədər davam edir. Müqəddəs ormanın füsunkar kölgəliyində müsəlmanlar və xristianlar birgə əylənirlər.

Gözümü yanımda əyləşmiş Ninodan çəkmirdim. O, üzünü yana çevirmişdi. Ağsaç Didiani ilə söhbət edirdi. Belə də olmalıydı. Qocaya hörmət, cavana məhəbbət.

- Gərək bir dəfə bizə gələsiniz, mənim Zuqduudidəki qəsrimə, - qoca dilləndi, - bir vaxtlar Medeanın qullarının qızıl yuduğu Filizen çayının sahilinə. Siz də gəlin, Əli xan. Minqreliyanın qocaman ağaclarla zəngin qədim tropik meşəsini görərsiniz.

- Baş üstə, Zati-Nurunuz, amma yalnız Sizin xatirinizə, ağacların yox.

- Ağaclarla niyə aranız yoxdur? Mənim üçün onlar dolğunlaşmış həyatın təəcəssümüdür.

- Əli xan ağacdən, uşaq cindən qorxan kimi, qorxur, - Nino dedi.

Müəllif orijinalda *die Sasandari* sözünü işlədib vergüldən sonra onun mənasını alman dilli oxuculara *gəzərgi musiqiçilər* kimi izah edir. *Sazəndə* 'özünü gürcü ağzında *sazandari* formasında işlətməsi məclisin gürcü məclisi əlınası ilə izah edilə bilər.

Hu sözü müəllif orijinalda *Thara* kimi işlədir.

Müəllif bu sözü *das Bajat* kimi işlədir və vergüldən sonra *fars sevgi n.ıgtətəsi* söz birləşməsi ilə ona izahat verir.

- Deyilən qədər də deyil. Ancaq ağac Sizə nədirsə, çöl də mənə odur. Ağaclar aləmi məni çaşdırır, Zati-Nurunuz. O, qorxu və müəmma, kabus və şəyatinlərlə doludur. Orda görüş dairəsi daralır. Hər yan tutqunlaşır. Günəşin şüaları ağacların kölgəsində itib yox olur. İkili işıqda hər şey adiliyindən çıxır. Meşənin kölgəliyi canımı sıxır, budaqların xışıltısını eşidəndə məni nisgil çulğayır. Mən sadə şeyləri sevirəm: küləyi, qumu və daşlığı. Çöl qılınc zərbəsi kimi sadədir. Meşə isə Qordi Düyünü kimi mürəkkəb. Meşədə özümə yer tapa bilmirəm, Zati- Nurunuz.

Didiani fikirli-fikirli mənə baxdı.

Sizdə çöl insanının ruhu uyuyur, - dedi,- bəlkə də insanların yalnız iki düzgün bölgüsü var: meşə insanları və çöl insanları. Şərqi quru sərməstliyi qaynar küləyin və qaynar qumun adamı məst etdiyi çöldən gəlir ki, burda da aləm sadə və problemsiz olur. Meşə isə suallarla doludur. Yalnız çöl heç nə soruşmur, heç nə vermir və heç nə vəd etmir. Fəqət qəlbin alovu meşədən gəlir. Çöl adamının, mən onu daxilən görürəm, içini dolduran yalnız *bir* duyğusu və *bir* həqiqəti var. Meşə insanının bir neçə siması olur. Çöl fanatiki yetişdirir, yaradıcı insanı isə meşə. Şərqlə Qərb arasında, başlıca fərq də budur.

- Ona görə də biz ermənilər və gürcülər meşəni sevirik, - kübar erməni əsilli gombul Melik Naxararyan sözə qarışdı. Onun domba gözləri, qalın qaşları vardı və filosofluğa və içkiyə meyilli idi. Biz bir-birimizə dözürdük. O, badəsini mənim sağlığımıza qaldırıb ucadan dedi:

Əli xan! Qartalları meşə, pələngləri cunqli yetişdirir. Bəs çöl kimi yetişdirir?

Arqonavt — Yunan əfsanəsinə görə arqonavtlar Yasonun başçılığı ilə Qızıl Yunu gətirmək üçün Qara dəniz ətrafındakı Kolxidaya getmişlər.

- Şirləri və igidləri, - cavab verdim və Nino razılıqla əl çaldı. Süfrəyə şişdə kabab verildi. Badələr təkrar-təkrar dolub-boşaldı. Gürcülərin həyat şənliyi meşəyə yayıldı. Didiani Naxararyan mübahisə edir, Nino da canalən sorğulu gözləri ilə mənə baxırdı. Mən başımla razılıqlıq işarəsi verdim. Hava çoxdan qaralmışdı. Alov işığında insanlar kabuslara, ya da qaçaqlara bənzəyirdi Bizə heç kəskəs fikir vermirdi. Yerimdən qalxıb ağır-ağır bulağa doğru getdim. Aşağı əyilib sudan ovcumla içdim. Ləzzət verdi. Suyun qaranlıq səthində əks olunan ulduzlara xeyli tamaşa etdim. Kiçik ayaq altında quru bir budaq şaqıldadı və əlimi irəli uzatdım, Nino əlimdən yapışdı. Meşənin dərinliklərinə getdik. Ağaclar hədə və şübhə ilə bizə boylanırdı. Ocağın qırağından aralanmağımız və Ninonun çəmənliyin bir ucunda oturub mənə özünə doğru çəkməyi biraz yersiz idi. Həyat eşqi ilə dolu Qarabağda ciddi adətlər hökm sürürdü. Sinli Mustafa mənə əsməcə içində danışırmışdı ki, onsəkkiz il qabaq bu torpaqda zina işlədiblər. O vaxtdan meyvələrin tamı acılaşıb.

Biz bir-birimizə baxırdıq. Ninonun Ay işığına qər q olmuş sifəti solğun və müəmmalı idi.

- Knyaginya, dedim və Nino yanpörtü mənə baxdı. İyirmidörd saat bundan öncə o, knyaginya olmuşdu və atası knyaz adına iddiasını Peterburqdan təsdiq edənə qədər iyirmidörd il keçmişdi. Bugün səhər Peterburqdan teleqram gəlmişdi. Qoca itirilmiş anasını təzədən tapan uşaq kimi sevinmişdi və hamımızı gecə qonaqlığına dəvət etmişdi.

- Knyaginya, - bir də təkrarlayıb üzünü əllərimin arasına aldım. Müqavimət göstərmədi. Bəlkə Kaxet çaxırından çox içmişdi. Bəlkə onu məst edən meşə ilə ay idi. Qızı öpdüm. Ovcumun içi yumşaq və isti idi. Bədəni yumşaldı. Yumşaq çimin üstündə uzandıq və Nino üzümə baxdı, əlim sinəsindəki xırda yumrulara toxundu. Ninoda qəribə bir hal yarandı və o mənə də keçdi. Vücudu yeganə bir mənə kəsb etdi, həmin mənə yer kürəsinin və yerdəki nəfəsin duyünlənmiş gücü idi. Gövdəsəl yaşamın ruhu onu çulğadı. Gözləri xumarlandı. Sifəti daralıb ciddiləşdi. Paltarının yaxasını açdım. Dərisi ay işığında sarımtıl opal daşı kimi bərq vurdu. Ürəyinin döyüntüsünü eşitdim və Nino anlamsız həlimlik və həsrətlə dolu sözlər söylədi. Üzüm onun xırda döşləri arasında gizləndi və dərisinin ətrini, həzin, duzlu tamamı içimə çəkdim. Dizləri titrədi.

Göz yaşları üzünə axdı, durub həmin göz yaşlarını uddum və nəm yanaqlarını quruladım. Yerindən qalxıb susdu, bəzi müəmma və duyğulardan canlanaraq. Vur-tut onyeddi yaş vardı mənim Ninomun və o, çarıca müqəddəs Tamarın liseyinə gedirdi. Birdən-birə dilləndi:

- Deyəsən, səni sevirəm, Əli xan, indi knyaginya olsam belə.
- Bəlkə çox da knyaginya qalmadın, - dedim və Ninonun sifətinə bir anlaşılmazlıq çökdü.
- Nəyi nəzərdə tutursan? Çar adımızı bir də geri alacaq?
- Onu ərə gedəndə itirəcəksən. Xan titulu da gözəl tituldur axı.

Nino əllərini boynunun dalında çarpazlayıb başını arxaya atdı və güldü:

- Xan doğrudu-, bəs xanın qadın cinsi? Yoxdur axı. Bir də ki, sənəin qaribi» elçilik tərzin var. Əgər beləsi olacaqsan da.
- Olmalıdır.

Ninonun barmaqları sifətimdə gəzişib saçlarımda itdi.

- Əgər hə desəm, onda Şuşa meşələri sənəin xoş xatirələrində qalacaq və ağaclarla barışacaqsan. Elə deyil?
- Məncə, hə.
- Amma toy gəzişini Tehrana, əmingilə edəcəksən, mən də xüsusi bir proteksiya ilə şah hərəmxanasına düşə bilərəm və kök qadınlarla çay içib, söhbət edəyəm.
- Bəs sonra ?
- Sonra da çöllərə tamaşa edəyəm, çünki orda mənə baxa biləcəyəm bir adam olmur.
- Yox, Nino, çöllərə baxmağa ehtiyacın yoxdur. Ora sənəin xoşuna gəlməz

Nino əllərini boynuma dolayıb burnunu alnıma söykədi.

- Bəlkə doğrudan da sənə ərə gedəcəyəm, Əli xan, amma sən əvvəlcə nələrin öhdəsindən gələcəyini fikirləşmişəm, meşə və çöldən başqa?
- Nəyi ki?
- Əvvəlcə atamla anam qəm-qüssədən dünyalarını dəyişəcəyəm, çünki mən müsəlmana ərə gedirəm. Sonra sənəin atan sənə lənət oxuyub tələb edəyəm ki, mən islamı qəbul edim. Mən də bunu edəndə

Dədə çar xristianlıqdan üz döndərdiyimə görə mənə Sibirə sürgün edəcək və səni də, mənə yoldan çıxartdığına görə.

- Onda da biz Şimal Buzlu okeanında buzun üstündə oturarıq və iri ağ ayılar bizi yeyər, - deyib güldüm. - Yox, Nino, o qədər də dəhşətli olmaz. Sənin islama dönməyinə lüzum yoxdur, ata-anan qəmdən ölməyəcəklər, toy gəzişini də Parisə və Berlinə gedərik ki, sən Bois de Boulogne¹ və heyvanat baxçasına baxa biləsən. İndi nə deyirsən?

- Mənə qarşı çox yaxşısan, heyrət içində dilləndi, - yox» demirəm, amma «hə» deməyə də xeyli vaxt lazımdır. Səndən qaçmıram ki. Mən məktəbi bitirəndə valideyinlərimizlə danışıraq. Amma gərək mənə qaçırmayasan. Bircə bunu etmə. Bilirəm, bunu necə edirsiniz: atın tərkinə, üzü dağlara, sonra da Kipiani nəslilə əməlli-başlı qan davası.

Birdən-birə onu buxovsuz bir şənlik çulğadı. Sanki bütün əzaları güldürdü: sifəti, əlləri, ayaqları, bütün bədəni. Ağacın gövdəsinə söykəndi, başını aşağı salıb altdan-yuxarı mənə baxdı. Mən onun qarşısında dayanmışdım. Ağacın kölgəsində o, meşədə gizlənib ovçu qorxusundan tir-tir əsən hürkək cüyürə bənzəyirdi.

- Gedək, - dedi və meşədən keçib böyük ocağın yanına qayıtdıq. Yolda yadına nəşə düşdü. Ayaq saxladı, gözlərini qıyıb aya baxdı. - Bəs uşaqlarımız, onlar hansı dinə ibadət edəcək? - Qayğılı-qayğılı soruşdu.

- Yəqin ki, ən yaxşı və xoşagəlimli dinə, - deyib cavabdan yayınmağa çalışdım.

İnamsız-inamsız mənə baxıb bir müddət susdu. Sonra nisgillini-nisginli soruşdu:

- Sənin üçün ümumiyyətlə yaşlı deyiləmmi? Tezliklə onyeddi yaşım olacaq. Sənin gələcək həyat yoldaşın indi gərək oniki yaşında olsun. Onu sakitləşdirdim. Yox, həqiqətən yaşlı deyildi. Olsa- olsa çox ağıllı idi: zira heç kim bilmirdi ki, ağıllılıq həmişəmi üstünlükdür. Bəlkə Şərqdə hamımız çox erkən yetkinləşib qocalır və ağıllı olur.

Bois de Boulogne (fr.) Bulon meşəsi.

Bəlkə də hamımız axmaq və sadəyik. Burasını bilmirdim. Ağaclar aqlımı çaşdırırdı, Nino məni çaşdırırdı, tonqalın uzaqdakı işığı məni azdırırdı, məni ən çox çaşdıran isə mən özüm idim, ola bilsin, Kaxet şərabından çox içmişdim və çöl qaçağı kimi sevginin səssiz bağçasında dinclik tapmışdım.

Nino isə hər halda çöl qaçağının qurbanı görkəmində deyildi. Mən arxayın-arxayın, qətiyyətlə və birbaşa qabağa baxırdım. Biz bulaq başına çatanda göz yaşlarının, gülüşün və kövrək həsrətin bütün izləri yox olmuşdu. Bizim yoxa çıxmağımıza irad tutan olmadı. Ocağın qırağına əyləşdim, birdən-birə dodaqlarımın od tutub yandığını hiss etdim. Stəkanı su ilə doldurub birnəfəsə başıma çəkdim. Stəkanı yerə qoyanda gözüm məni səmimi, diqqətlə, biraz da qibtə ilə dənətləyən Melik Naxararyanın baxışlarına sataşdı.

YEDDİNCİ FƏSİL

Balaca evin eyvanındakı divanın üstündə oturub məhəbbət haqqında xəyallara dalmışdım. Bu məhəbbət adı halından tam seçilirdi. Lap ilkindən seçilirdi. Mən Ninoya bulaq başında, bulaqdan su aparanda rast gəlməmişdim, onunla Nikolay küçəsində məktəbə gedərkən rastlaşmışdım. Buna görə də o, atamın, babamın, yaxud əmimin sevgisindən büsbütün fərqlənirdi. Şərqlinin məhəbbəti kənd yerlərində bulaq başında, həzin-həzin poqquldayan xırda çeşmə başında, ya da sudan nisbətən bol olan iri, nəğməli şəhər fəvvarələrinin qırağında başlayır. Hər axşam qızlar saxsı səhəngləri çiyinlərinə alıb bulaq başına gedirlər. Bulaqdan azca aralıda cavanlar dövrə vurub oturur, savaşdan, qarətdən danışıq və yanlarından ötüb keçən qızlara məhəl qoymurlar. Qızlar səhənglərini asta-asta doldurub ağır-ağır geriye dönürlər. Ağzınacan doldurulmuş səhəng ağır olur. Büdrəməmək üçün qızlar baş örtüklərini arxaya atıb gözlərini qəmzə ilə yerə dikirlər.

Qızlar hər axşam bulağa gedir. Hər axşam oğlanlar meydanın bir başında toplaşib oturur və Şərqdə məhəbbət bu yolla başlayır.

Təsadüfən, tam təsadüfən qızlardan biri başını qaldıraraq cavanlara bir baxış atır. Cavanlar bunu hiss etmirlər. Yalnız qız geri dönəndə oğlanlardan biri üzünü çevirib göylərə baxır. Bu vaxt bəzən onun baxışları qızın baxışı ilə toqquşur, hərdən də heç toqquşmur. Belə olduqda ertəsi gün həmin oğlanın yerində bir başqası oturur. İki insanın baxışları bulaq başında bir-biri ilə çox toqquşursa, hamı məhəbbət macərəsinin başladığından xəbər tutur.

Qalan işlər özü-özlüyündə həll olunur. Vurulmuş oğlan şəhər kənarında seyrangaha çıxıb eşq nəğmələri oxuyur, qohumları başlıq pulunu sövdələşir və ağsaqqallar bu cavan cütünü dünyaya nə qədər yeni döyüşçü gətirəcəyini haqq-hesaba salırlar. Hər şey çox sadədir, ailənin hər yeni üzvü əvvəlcədən müəyyənləşdirilib tənzimlənir.

Bəs məndə necədir? Mənim bulağım harda qalıb? Harda qalıb Ninonun camalını örtən duvaq? Qəribədir. Duvağın altındakı qadını görmürsən, amma yenə də hər şeyi bilirsən - vərdislərini, düşüdüklərini, diləklərini. Örtük gözləri, burnu və ağzı gizlədir. Amma qəlbi yox. Şərqli qadının qəlbini heç nə gizlədə bilməz.

Örtüksüz qadınlarda isə tamam başqa cürdür. Adam onun gözlərini, burnunu, ağzını, hətta bəzən bunlardan da artığını görür. Fəqət bu gözlərin arxasında nəyin gizləndiyini bilə bilmir, dəqiq bildiyini güman etsə də, heç vaxt bilmir.

Mən Ninonu sevirəm, o, ağılımı başımdan çıxarır. Yad kişilər küçədə boylanıb ona baxanda sevinir. Əsl şərq qadınının buna acığı tutardı. Məni öpür. Döşlərinə əl vurmağa və əndamını sığallamağa icazə verir. Hələ biz heç nişanlanmamışıq da. Sevgidən bəhs edən kitablar oxuyur, sonra da gözlərindən xəyal və həsrət yağır. Soruşanda ki nəyin həsrətini çəkir, heyrətlə başını bulayır, çünki bunu özü də düz-əməlli bilmir. Mən ondan başqa heç nəyin həsrətini çəkmirəm. Nino yanımda olanda heç həsrətin nə olduğunu da bilmirəm. Məncə Ninoda ona görə belə olur ki, o, tez-tez Rusiyaya gedir. Atasını həmişə özü ilə Peterburqa aparır, rus qadınlarının da, bəllidir ki, hamısı çılğın olur. Onların gözlərindən hər zaman həsrət yağır, onlar öz ərlərinə tez-tez xəyanət edir, çox nadir hallarda da dünyaya ikidən artıq uşaq gətirirlər. Allah onları bu yolla cəzalandırır! Amma mən yenə də Ninonu sevirəm. Gözləri, səsi, gülüşü, danışıq və düşünmə tərzini. Onunla evlənəcəm və o, bütün gürcü qadınları kimi yaxşı övrət olacaq, lap belə şən-şux, yaxud xəyalpərvər olsalar da. İnşallah!

Sağ böyrümə çevrildim. Fikir məni yordu. Gözlərimi yumub gələcək barədə, daha doğrusu, Nino barədə xəyallara dalmaq xeyli xoş idi. Gələcək, bu, bizim kəbin kəsdirəcəyimiz gün olacaq; gələcək Ninonun mənə həyat yoldaşı olacağı gündən, toy günümüzdən başlayır.

Həyəcanlı bir gün olacaq. Həmin gün Ninonu görməyə ixtiyarım olmayacaq. Toy günü bəylə gəlin bir-birini görürsə, zifaf gecəsi çox dəhşətli keçir. Dostlarım yaraqlanıb at belində Ninonu gətirəcəklər. O, başdan-ayağa duvağa bürünəcək. Yalnız həmin gün şərq libasını geyməli olacaq. Molla suallar verəcək və dostlarım zalın dörd küncündə ayaq üstə dayanıb «bağlanmaya» qarşı dualar pıçıldayacaq. Adət belə tələb edir, çünki hər bir insanın düşməni var ki, onlar da xəncərlərini yarıya qədər qından çıxarıb üzlərini qərbə tutur və pıçıldayırlar:

- Anisani, banisani, mamaverli, kaniani - bacarmasın, bacarmasın, bacarmasın.

Amma Allaha şükür ki, mənim də yaxşı dostlarım var və İlyas bəy qoruyucu duaların hamısını bilir. Kəbin kəsildəndən dərhal sonra biz bir-birimizdən ayrılacağıq. Nino rəfiqələrinin, mən də dostlarımın yanına gedəcəm. Hər ikimiz gəncliklə vidanı ayrılıqda qeyd edəcəyik. Bəs sonra? Sonra nə olacaq?

Bir anlığa gözlərimi açıram, taxta eyvan və bağdakı ağacları görüb bir də yumuram, sonradan nələrin olacağını aydın görmək üçün. Toy günü çox önəmlidir, ümumiyyətlə həyatda yeganə önəmli gündür, amma həm də ağır gündür.

Toy gecəsi gəlin odasına girmək asan iş deyil. Uzun dəhliz boyu hər qapının ağzında bürüncəkli fiqurlar dayanır ki, onların ovcuna da xırda pul basandan sonra sənə yol verirlər. Gəlin odasında xətirələrini istədiyini dostların xoruz, pişik, yaxud gözləmədiyini nəsə ayrı bir şey gizlədirlər. Gərək hər tərəfli gözdən keçirəm. Çünki hərdən yaşlı qadınlardan biri yataqda şaqqanaq çəkir, pul almamış toy yatağını tərk etmir.

Axır ki, otaqda tək qalırım. Qapı açılır və Nino içəri girir. Toyun ən ağır bölümü indi başlayır. Nino gülümsəyib umuddolu gözləri illə mənə baxır. Bədən saffian dəridən korsetlə sıxılmışdır. Karset ön tərəfdən bir-birinə düyülmüş qaytanlarla bərkidilib. Düyünlər çox dolaşıqdır, yeganə mənə da elə burasındadır. Həmin düyünləri mən özüm açmalıyam. Bu işdə Nino mənə kömək edə bilməz. Ya da bəlkə etdi? Düyünlər doğrudan da dolaşıqdır, amma onları sadəcə olaraq bıçaqla doğramaq əsl biabırçılıqdır. Kişi gərək dözümlü göstərsin, çünki ertəsi gün tezdən dostlar gəlib açılmış düyünlərə baxmaq istəyirlər. Vay onları göstərə bilməyəninin halına. Bütün şəhər bu bədbəxti məsxərəyə qoyar.

Zifaf gecəsi ev qarışqa yuvasına bənzəyir. Dostlar, dostların qohumları və dostların qohumlarının dostları dəhlizlərdə, damda, hətta küçədə dövrə vurub dayanırlar. Gözləyirlər, zifaf uzun çəkəndə narahat olurlar. Çoxdan həsrəti çəkilən tapança səsiləri gurultu salana qədər qapını döyücləyir, miyovuldayıb hürürlər. Dostlar həmin an çuşa gəlib havaya atəş açırlar, bayıra qaçıb fəxri qarovul düzəldirlər ki, bu qarovul da Ninonu və məni, onlar haçan istəsə o vaxt evdən çölə buraxır.

Bəli, gözəl toy olacaq. Ən yaxşı adətlərlə, ataların öyrətdiyi kimi.

Deyəsən, divanda yuxuya getmişəm, çünki gözümü açanda qoçum döşəmədə oturub uzun xəncərlə dırnaqlarını təmizləyirdi. Gəlişini hiss etməmişdim.

- Yenə nə xəbər var, qardaşım? - Tənbəl-tənbəl, əsnəyə-əsnəyə soruşdum.

- Elə bir şey yoxdur, ağam, - o, darıxdırıcı tonda cavab verdi, - qonşumuzdakı arvadlar dalaşiblar, iki eşşək hürküüb çaya düşüb, hələ də orda uzanıb qalıblar. - Qoçu bir xeyli susdu, xəncəri qımına qoyub biraz etinasızlıqla davam etdi. - Çar bir çox Avropa padşahlarına müharibə elan edib.

- Nəə? Nə müharibədir?

Ayağa sıçrayıb şaşqın halda üzünə baxdım.

- Adi müharibədən biri.

- Nə sayıqlayırsan? Kimə axı?

- Çeşidli avropalı padşahlara. Adlarını yadımda saxlaya bilmədim. O qədər idilər ki. Ancaq Mustafa qeyd edib.

- Bu saat çağır gəlsin !

Qoçu bu dəyərsiz marağa başını bulayıb qapının arxasında gözdən itdi və tezliklə çöl ağasının müşayiətində geri qayıtdı.

Mustafa öz ağıllılığının duyğusunda gülümsəyib elmindən şəfəq saçırdı. Təbii ki, çar müharibə elan edibmiş. Bütün şəhər bundan xəbərdarmış. Təkcə mən balkonda yatmışam. Çarın müharibəni niyə elan etdiyini hər halda dəqiq bilən yoxmuş. O, buna öz müdriqliyindən qərar veribmiş.

- Bəs çar müharibəni kimə elan edib? - Hırs ilə qışqırdım.

Mustafa əlini cibinə salıb bir parça əzik-üzük kağız çıxartdı. İçini arıtlayıb vüqarla, amma yorğun-yorğun oxudu.

- Almaniyanın və Avstriyanın kayzerlərinə, Bavariyanın, Prussianın, Zaksenin, Vürttembergin, Macarıstanın, padşahlarına və saysız-hesabsız digər knyazlıqlara.

- Sənə dediyim kimi, ağam, adam bunu başında saxlaya bilməz! - Qoçu sadəilliklə dedi.

Bu arada Mustafa kağızını qatlayıb dilləndi:

- Bunun əksinə olaraq Padşah Əlahəzrətləri, Uca Osman Səltənətinin xəlifəsi Mehmet Rəşid, eləcə də Şah Əlahəzrətləri İrənin şahənşahı Sultan Əhməd Şah bəyan ediblər ki, onlar bu müharibədə hələlik iştirak etmək istəmirlər. Deməli, bu müharibə kafirlərin öz

aralarında apardıqları savaştır və onun bizə dəxli yoxdur. Məhəmməd Əli məscidinin mollası deyir ki, almanlar qalib gələcək...

Mustafa sözünü axıra çatdırı bilmədi. Şəhər tərəfdən qəflətən səsilə hər şeyi batıran 17 kilsə zənginin danqılıtısı işə düşdü. Bayıra qaçdım. Qaynar avqust səması, tərpenmədən və hədə ilə, şəhərin başı üstündə qübbələnmişdi. Uzaqdakı yaşıl dağlar hərəkətsiz şahidlər kimi bu yana boylanırdı. Kilsələrin zəngləri onların boz qayalarına çırpılıb yox olurdu. Küçələr adamlarla dolu idi. Həyəcanlı, pörtmüş sifətlər allah evlərinin günbəzlərinə boylanırdı. Havada toz burulğanı vardı. İnsanların səsi boğuşmuşdu. Kilsələrin barıları əbədiyyətin gözləriylə bol-bol və şaşqın-şaşqın döyükdülər. Bu kilsələrin qalaları susqun hədənin başı üstündən ucalırdı. Zənglərin səsi kəsildi. Yellənən əlvan libaslı yoğun bir molla qonşu məscidin minarəsinə qalxdı. O, əllərini qıf şəklində ağzına tutub məğrur-məğrur, fəqanla qışqırdı:

- Namaza qalxın, namaza qalxın. Namaz yuxudan ötdür.

Mən tövləyə qaçdım, qoçu atı yəhərlədi. Atın belinə qalxıb şəhərə çapdım, atın qulaqları camaatın vahiməli baxışından sevincli həyəcandan qayğısız-qayğısız şəkənlənmişdi. Çapıb şəhərdən çıxdım. Qaya silsiləsinin enli qırağı gözlərim önündə baş alıb gedirdi. Qarabağ kübarlarının evlərinin yanından çapıb keçdim və sadə kəndlisayağı kübarlar mənə əl etdilər.

- Döyüşə tələsirsən, Əli xan?

Aşağı, dərəyə baxdım. Yastıdamlı balaca ev bağın tən ortasında dayanmışdı. Evi görə kimi süvariliyin bütün qanunlarını unuttum. Çılğın çapışda sərt tərəni üzünəşağı sürdüm. Ev getdikcə böyüyürdü və dağlar, səma, şəhər, çar və bütün dünya onun arxasında yox olurdu! Bağa buruldum. Donuqsifət nöker çölə çıxdı. Meyit gözləriylə mənə baxdı.

- Knyazın ailəsi üç saatdır evdən çıxalı.

Əlim istər- istəməz xəncərin sapına yönəldi.

Nöker qırağa çəkildi.

- Prinses Nino Zati-Nurları Əli xan Şirvanşir üçün bir məktub qoyub.

- Əlini döş cibinə atdı. Atdan enib eyvanın pilləkəni üstündə oturdum. Zərf yumşaq, ağ və ətirli idi. Dözməyib ağzını açdım. İri uşaqsal hərfələrlə yazırdı: «Əzizim Əli xan! Qəfil müharibə başlayıb və biz Bakıya dönməliyik. Sənə xəbər çatdırmağa vaxt olmadı. Hirsələnmə. Göz yaşı tökürəm və səni sevirəm. Yay tez sona çatdı. Təcili arxamca gəl. Səni gözləyirəm və səndən ötrü darıxmışam. Yolda yalnız sənin haqqında düşünəcəm. Atam deyir ki, müharibə tezliklə qələbə ilə bitəcək. Bu qat-qarışıqlıqda tamam başımı itirmişəm. Lütfən Şuşaya gedib mənə bir xalça al. Özüm çatdırı bilmədim. Çəşnisində rəngbərəng at başları olsun. Öpürəm səni. Bakıda dəhşətli istilər olacaq. Sənin Ninon».

Məktubu qatladım. Əslində hər şey qaydasında idi. Bircə şey qaydasında deyildi ki, mən Əli xan Şirvanşir gözlənildiyitək şəhərin başçısının yanına gedib onu müharibə münasibətilə təbrik etmək, yaxud ən azı Şuşa məscidlərinin birində çar ordularına Allahın xeyir-duasını diləmək əvəzinə səfeh bir uşaq kimi tələm-tələsik yəhərə sıçrayıb atı dərəyə sürmüşdüm. Eyvanın pilləkəni üstündə oturub key-key qabağa baxırdım. Axmaq idim. Nino ədəb-ərkanla atasına qoşulub evə dönməkdən və ləngimədən onun arxasınca getməyimi məndən tələb etməkdən başqa daha nə edə biləcəkdə ki?! Əlbəttə, ölkədə müharibə başlayanda sevgili qız gərək sevdiyi oğlanın yanına getsin, daha ətir iyi verən məktub yazmasın. Amma müharibə bizim ölkədə getmirdi, mənə və Ninoya az dəxli olan Rusiyada gedirdi. Amma bununla belə - içimə sınırsız bir hirs dolmuşdu. Evə getməyə bu cür tələsən qoca Kipianiyə, müharibəyə, özlərini necə aparmağı qızlara öyrətməyən Müqəddəs Tamar liseyinə və öncə də sadəcə olaraq çıxıb getmiş Ninoya, halbuki mən borc və ləyaqətimi unudaraq, o qədər tələsik olmasa da, onun yanına qaça bildim. Məktubunu təkrar-təkrar gözdən keçirdim. Birdən xəncərimi çıxarıb əlimi yuxarı qaldırdım, qısa bir parıltı və xəncərin tiyəsi hıçqırtılı bir səslə qarşımdakı ağacın gövdəsinə sancıldı.

Nökər yaxına gəlib xəncəri ağacın gövdəsindən çıxartdı, ona sərraf gözü ilə baxıb mənə qayıtdı.

- Əsil Kubaçi poladı və yaman güclü əliniz var, - biraz hürkək-hürkək dilləndi.

Atın belinə qalxdım. Ağır-ağır evə doğru sürdüm. Uzaqda şəhərin qübbələri ucalırdı. Hirsim artıq soyumuşdu. Acığım ağacın gövdəsində ilişib qalmışdı. Nino düz hərəkət etmişdi. Yaxşı övlad idi və yaxşı da baş yoldaşı olacaq. Xəcalət çəkdim və başımı aşağı salıb yoluma davam etdim. Küçə tozlu idi. Günəş qırmızımtıl rəngə boyanmışdı və qərbdə qüruba enirdi.

At kişnərtisi məni xəyaldan ayırdı. Başımı qaldırıb qabağa baxdım. Bir anlığa Ninonu və bütün dünyanı unutdum. İncə xırda başlı, vüqarlı baxışlı, şümşad sağrılı, balet rəqqasəsinin qıçına bənzər qıçları olan bir at qarşımda dayanmışdı. Günün çəpəki saçqları altında tükü al-qızılı parıldayırdı. Yəhərdə sallaq bığlı, əyriburun bir kişi oturmuşdu! Qonşuluqdakı mülkədar knyaz Melikov. Atımın başını çəkib saxladım və heyran-heyran o biri ata baxdım. Mən Şuşaya gələndə müqəddəs Sarı bəyin məşhur at cinsindən insanlar mənə nələri danışmamışdı?! «O, al-qızılı rəngdədir və bütün Qarabağda ondan vur-tut on iki dənədir. Onlar sultanın hərəmxanasındakı zövcələri kimi qorunur». Həmin al-qızılı möcüzə indi qarşımda dayanmışdı.

- Yolunuz haradır, knyaz?
- Mühəribəyə, oğul.
- Nə gözəl atdır, knyaz!
- Elədir, səni heyrətə gətirib! Çox az adamların əsl al-qırmızı...

Knyazın gözü həlimləşdi.

Ürəyinin çəkisi düz altı girvənkədir. Atın gövdəsinə su tökəndə o, qızıl üzük kimi bərq vurur. Bugün onu tövlədən çıxaranda və güüəş şüaları onun gözünə düşəndə həmin gözlər yenicə poqquldayan bulaq kimi qaynayırdı. Odu kəşf edən adamın gözləri bu cür qaynar olmalıdır. Sarı bəyin atının soyundandır. İndiyə qədər onu heç kimə göstərməmişdim. Yalnız çar mühəribəyə çağıranda knyaz Melikov al-qırmızı möcüzənin belinə qalxır.

O, qürurla xudahafizləşib yoluna davam etdi. Qılncı astadan cingildədi. Doğrudan da ölkədə mühəribə başlamışdı. Evə çatanda hava qaralmışdı. Şəhər cılığın savaşı ehtirasında sərməst idi. Yerli kübarlar sərxoş halda səs-küy sala-sala küçədə vurnuxur və havaya atəş saçırıldı.

- Qan töküləcək, - qışqırırdılar.
- Qan töküləcək. Ey Qarabağ, sənın adın yüksələcək.
Evdə məni bir teleqram gözləyirdi: «Təcili evə dön.
Atan».
- Yığış, - dedim, sabah yola düşürük.
Küçəyə çıxıb həyəcana tamaşa etdim. Məni nəşə narahat edirdi,
amma bilmirdim, nə. Başımı qaldırıb ulduzlara baxdım və
gərginliklə düşündüm.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

- Söylə, Əli xan, dostlarımız kimdir? - qoçum soruşdu.

Biz Şuşadan sərt enişlə üzüaşağı düşdük. Sadə kəndçi balası olan qoçu müharibə və siyasətin bütün sahələrindən ən qərribə sualları tapmaqda yorulmaq bilmirdi. Bizdə adi insanların yalnız üç danışıq mövzusu var. Din, siyasət, alver. Müharibə bu sahələrin hamısına toxunur. Müharibədən nə qədər istəsən və haçan istəsən, yolda, evdə, qəhvəxanada mövzunu axıra çıxarmadan danışa bilərsən.

- Dostlarımız, qoçu, Yaponiyanın, Hindistanın kralları, İngiltərənin, Serbiyanın, Belqiyanın padşahları və Fransa Respublikasının prezidentidir.

Qoçu dodaqlarını narazılıqla bir-birinə sıxdı: - Fransa Respublikasının prezidenti mülki şəxsdir axı, o, necə döyüşə gedib müharibə apara bilər?

- Bilmirəm. Bəlkə öz generalını göndərəcək?

- Müharibəni gərək adam özü aparsın, onu başqasına tapşırmaq olmaz. Yoxsa fərli-başlı bir şey alınmaz.

O, qayğılı-qayğılı faytonçunun kürəyinə baxdı və sonra işdən başı çıxan adamlar kimi dedi:

- Çar axı boydan balaca və arıqdır? Kayzer Gilyom isə enlikürək və güclüdür. Çarın kürəyini o, elə birinci döyüşdə yerə vuracaq.

Bu gözəl insan əmin idi ki, müharibədə düşmən mö-narxlar at belinə qalxıb bir-birinə qarşı yeriyəcəklər və döyüşü bu yolla açacaqlar. Onu bu fikrindən döndərmək çətin idi.

- Gilyom çarı yenəndən sonra döyüşə gərək çareviç girsin. O, isə gənc və xəstədir. Ancaq Gilyomun altı güclü və sağlam oğlu var. Onun bədbinliyini dağıtmağa çalışdım.

- Gilyom yalnız sağ əli ilə döyüşə bilir. Sol əlini iflic vurub.

- Belə de, onda sol əlini yalnız atın yüyənini saxlamaq üçün istifadə edəcək. Döyüş sağ əllə aparılacaq.

Alnını düynləyib birdən soruşdu:

- Doğrudur ki, kayzer Frans Yozefin yüz yaşı var?

- Dəqiq bilmirəm. Amma qocalığına qocadır.

- Dəhşətdir ki, - qoçu dilləndi. - Bu cür qoca kişi də ata minib qılıncını qından çıxarmalı olacaq.

- Çıxarmaya da bilər.

- Necə yəni?! Çıxarmalıdır. Onunla serb kralının arasında qan düşüb. Onlar indi qan düşmənləridir və Kayzer Frans Yozef öz vəliəhdinin tökülən qanının qisasını almalıdır. Əgər o, bizim kəndin kəndçilərindən biri olsaydı, bəlkə də qan pulunu sövdələşə bilərdi. Təqribən yüz inək və bir ev. Amma kayzer bağışlaya bilməz. Yoxsa bunu hamı edər, onda da qan qisası aradan götürülər və ölkə məhv olar.

Qoçu haqlı idi. Qan qisası dövlətsəl düzənin və gözəl adətlərin ən vacib özüdür. Lap avropalıları bunun əleyhinə olsalar da. Doğrudur: yaşlı və müdrik kişilər tökülmüş qanı yüksək qan pulu hesabına bağışlamağı xahiş edirlərsə, özü də sidq ürəkdən edirlərsə, bu təqdirəlayiqdir. Ancaq qan qisasının əsası heç cür laxlamamalıdır. Yoxsa sonu necə qurtarar? Bəşəriyyət xalqlara yox, soylara bölünür. Soylar arasında Allah tərəfindən istənən və kişilərin törətmə gücündə təsbit olunan bir tarazlıq mövcuddur. Bu tarazlıq qəddar zorakılıqla, yəni qətlə pozularsa, onda Allahın iradəsi əleyhinə gedən soy da öz üzvündən birini itirməlidir. Belə olduqda tarazlıq yenidən bərpa olunur. Təbii ki, qan qisasının aparılmasında biraz yanlışlıq vardı, tez- tez hədəfə vurmurdular, yaxud da lazım olduğundan çox adam öldürürdülər. Onda da qisas dayanmaq bilmirdi. Onun qaydaları isə gözəl və aydın idi. Qoçum bunu əla dərk edirdi və razılıqla, başını tərpətdi: elədir, qan qisasını almaq üçün at belinə qalxan yüzyaşlı kayzer ağıllı və ədalətli bir insan idi.

- Əli xan, əgər kayzerlə kral qan davası edirlərsə, bunun digər monarxlara nə dəxli?

Cavabını mənəm də bilmədiyim çox ağır bir sual idi.

- Qulaq as, - dedim . Bizim çarın allahı da serb kralının allahıdır. Buna görə də ona kömək edir. Kayzer Qilyom və digər düşmən monarxlar mənə kayzer Frans Yozeflə qohumdurlar. İngiltərənin kralı çarla qohumdur və beləliklə də, biri digərindən törəyir.

Cavab qoçumu heç cür təmin etmədi. Yəqin ki, Yapon kralının Allahı çarınkindən tam fərqli idi və Fransada hökmranlıq edən müəmmalı mülki şəxs heç bir monarxla qohum ola bilməzdi. Bundan başqa, yəqin Fransada ümumiyyətlə Allah yox idi. Elə buna

görə də ölkəyə respublika deyirdilər. Bunların hamısı, elə mənim özümə də əməllicə qaranlıq idi. Yaygın cavablar verirdim və axırda özüm hücumla keçib belə bir sual verdim ki, mənim bu igid qoçum müharibəyə getmək fikrində deyil ki?! O, xəyallar içində yaraqlarına baxdı.

- Əlbəttə, - cavab verdi, - təbii ki, gedəcəm.

- Yoxsa bilmirsən ki, getməli deyilsən? Biz müsəlmanlar müharibə mükəlləfiyyətinə azadıq.

- Elədir, amma yenə də istəyirəm. - Bu dar düşüncəli oğlan birdən-birə dil açmışdı. - Müharibə gözəl şeydir. Bütün dünyanı gəzib dolaşacam. Qərbin küləyinin vıyılısını eşidəcəm, yağlıların gözündə göz yaşı görəcəm, atım, silahım olacaq və zəbt olunmuş kəndlərdən dostlarımla keçib gedəcəm. Geri dönəndə çoxlu pul gətirəcəm və hamı mənim qəhrəmanlığımı bayram edəcək. Həlak olarsa, bu, xalis kişi ölümü olacaq. Onda hamı haqqımda xoş sözlər danışacaq, oğluma və ya atama yüksək hörmət göstərəcəklər. Yox, müharibə gözəl şeydir, fərqi yoxdur, kimə qarşı. Kişi ömründə görək bir dəfə müharibəyə getsin.

- Uzun-uzadı və şövqlə danışdı. Düşmənlərinə vuracağı ağır yaraları saydı. Müharibə qənimətini artıq gözləri önündə gördü, oyanmış döyüş həvəsindən həmin gözlər par- par parıldadı və buğdayı sifəti ilahi kitab olan «Şahnamə»- nin qədim cəngavərinin çöhrəsinə bənzəyirdi.

- Ona paxıllığım tutdu. Çünki o, neylədiyini dəqiq bilən sadə bir insan idi. Halbuki mən xəyalpərvər, qətiyyətsiz şəkildə uzaqlara baxırdım. Uzun müddət çar gimnaziyasında oxumuşdum. Rusların xəyalpərvər düşüncə tərzini mənə sirayət etmişdi.

- Vağzala gəldik. Vağzalın binası Gürcüstandan olan qadınlar, uşaqlar, qocalar, kəndlilər və Zaqataladan olan köçərilərlə dolu idi. Anlamaq olmurdu ki, onlar haraya və niyə getmək istəyir. Deyəsən, bunu heç özləri də bilmirdi. Şumluqdakı kəsəklər kimi yerə uzanıb qalmışdılar, yaxud da gələn qatarlara doğru cumurdular, fərqi yoxdur, onların hansı istiqamətə getməsindən asılı olmayaraq. Başında qoyun dərisindən yoluqlanmış papaq olan və gözləri sulanan yaşlı bir kişi gözləmə zalının qapısı ağzında oturub hıçqırırdı. O, İran sərhədindəki Lənkərandan idi. Elə hey deyirdi ki, evi dağılıb və uşaqları həlak olub. Ona dedim ki, İran bizə qarşı müharibə aparmır. Gözünü ümidsizliklə qabağa zilləyib dedi:

- Yox, ağam. İrənin qılıncı çoxdandır pas atıb. O, indi təzədən oxvarlanır. Köçərilər bizə hücum çəkəcək, şahsevənlər evimizi viran qoyacaq. Qızlarımız qul, oğlanlarımız isə əyləncə gədələri olacaqlar.

Keyli və mənasız-mənasız fəryad etdi. Qoçum insanları bir-birindən aralayıb bizə yol açdı. Güc-bəla perrona çatdıq. Lokomotiv bəşəri daşqından öncəki əjdahanın küt ağzına bənzəyirdi. Qapqara və hirsə o, çölümüzün sarı çöhrəsini doğrayırdı. Vaqona minib kupenin qapısını bağladım. Konduktora verdiyimiz çaypulu rahatlığımıza təmin yaratdı. Qoçu divanın qırmızı məxmər örtüyünün üstündə bardaş qurdu ki, həmin örtüyə də bir-birinin qoynuna girmiş üç qızılı hərf toxunmuşdu: Z.D.Y. Zaqafqaziya dəmir yolunun inisialları, rus kolonial siyasətinin vüqarı.

Qatar hərəkətə gəldi. Bayırdakı sapsarı qum xülyalı bir sakitlikdə uzanıb gedirdi. Xırda çılpaq təpələr narın yumru dəniz qumunda bərq vururdu. Pəncərəni açıb çölə baxdım. Gözəgörünməz uzaq dənizlərdən qaynar qum təpələrinin üstü ilə sərin bir külək əsirdi. Küləyin solğunlaşdırdığı qayalar qırmızımtıl rəngə çalırdı. Tək-tük ot-əncər alçaq daşların ətrafına ilan kimi dolanırdı. Qumla bir karvan gedirdi. Yüzə yaxın dəvə, bəlkə daha çox, birhörgüclü, ikihörgüclü, xırda, iri, hamısı hürkək-hürkək qatara baxırdı. Hər heyvanın boğazından bir zıncırov asılmışdı ki, dəvələr də onların ahənginə uyğun olaraq öz pəndəm yerləşlərini və başlarının ləngərli hərəkətini tənzimləyirdi. Heyvanlar vahid bir varlıq kimi köçəri simfoniyasının təqtində həmahəng şəkildə hərəkət edirdi... Bir bürəyiş, yanlış bir addım və zıncırov səsi ahəngi pozurdu. Dəvə yanlış ahəngi hiss edir və ritm yenidən bərpa olunanaqəd narahat olur. Bu həmin əcaib varlığı, heyvan və quşun mələzini doğmuş səhranın nəşəsidir, füsunkar, cazibədar eyni zamanda da ikrahli. Bütün səhra onun varlığında təsəlli tapır: onun genişliyi, nisgili, nəfəsi, yuxusu.

Boz və yeknəsəq yumşaq qum əbədiləyin simasına bənzəyirdi. Asiyanın ruhu xəyallara dalaraq bu əbədiləklə gəzişirdi. Qatar yolunu düz getmirdi. Mən özümü orda hiss edirdim, dəvələrin, onları çəkib aparan insanların, qumun yanında. Niyə əlimi qaldırıb əyləci çəkmədim? Geriyə! İstəmirəm daha! Əbədi karvanın yeknəsəq zıncırov səslərində yad tonları eşidirəm.

Dağ silsiləsinin o üzündə olan bu dünyanın mənə nə aidiyyəti vardı? Onların müharibələrinin, şəhərlərinin, çarlarının, dərdsərlərinin, sevinclərinin, təmizkarlıqlarının və çirkinliklərinin? Biz başqa cür təmizik, başqa cürsüclüyük, bizim ayrı bir ritmimiz var, ayrı simalarımız var. Qoy qatar qərbə doğru şütüsün. Mən ürəyim və ruhumla şərqə məxsusam.

Başımı pəncərədən çölə çıxartdım. Karvan arxada qalmışdı. Onun dalınca baxdım. Məni bir dinclik çulğadı. Ölkəmdə düşmən-zad yox idi. Cənubi Qafqazın steplərini heç kəs təhdid etməirdi. Qoy qoçum müharibəyə getsin. O, haqlıdır. Nə çar üçün, nə də Qərb üçün döyüşəcək. O özünün macərə həvəsinin muzdurudur, qan tökmək və düşmənlərini gözüyaşlı görmək istəyir. Hər bir asiyalı kimi. Mən də müharibəyə getmək istəyirəm. Bütün vücudum qanlı savaşa özgür havasının, böyük savaş meydanının axşam hənirinin həsrətini çəkir.

Savaş çox əzəmətli bir söz, kişisəl, güclü nizə sancımı kimi. Amma yenə də: mən burada qalmalıyam. Yağların ölkəmizə, şəhərimizə, bir parça torpağımıza soxulacağı gün üçün. Qoy bu müharibəyə lovğalar getsin. Gələcək düşməne sinə gərmək üçün ölkədə yetərinçə insan qalmalıdır. Çünki mən bunu, tutqun da olsa, duyuram: müharibədə həmişə kim qalib gəlişə, arxasınca təhlükəni dartıb gətirir, çarın bütün istilacı yürüşlərindən böyük olan bir təhlükəni. Görünməz bir şəxs karvanın yüyənini əlinə alıb onu zorla yeni örlüşlərə, yeni yollara yönəltmək istəyir. Bu yalnız qərblilərin yolları ola bilər, mənim getmək istəmədiyim yollar. Ona görə də evdə qalırım. Bu gözəgörünməz mənim dünyama daxil olarsa, qılınca əl atacam.

Yumşaq kresloya söykəndim. Hansısa bir fikri sonadək düşünmək gözəl imiş. Ola bilsin, insanlar desinlər ki, mən Ninonun qara gözlərindən ayrılmaq üçün evdə qalırım. Ola bilsin. Bəlkə də haqlıdırlar. Çünki bu qara gözlər mənim üçün yurdun torpağı, vətənin öz oğlunu çağırma harayıdır ki, həmin oğulu da yad bir insan yad yollara sürükləmək istəyir. Vətənin qara gözlərini bu görünməz insandan qorumaq üçün mən burada qalırım.

Qoçuya baxdım. O, yatırdı və şövlə, döyüşkəncəsinə xoruldayırdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Şəhər Cənubi Qafqazın avqust günəşinin qaynadığında pəndəmpəndəm və tənbel-tənbel uyuyurdu. Onun qədim girdə siması dəyişməz qalmışdı. Rusların çoxu yox olub getmişdi. Onlar çar və vətən üçün cəbhəyə yollanmışdılar. Polis alman və avstriyalılar axtarışında mənzilləri ələk-vələk edirdi. Neftin qiyməti qalxmışdı və böyük hasarın içindəki və çölündəki insanlar razı və xoşbəxt idi. Döyüş xəbərlərini yalnız çayxananın daimi müştəriləri oxuyurdu. Müharibə çox-çox uzaqlarda gedirdi, başqa bir planetdə. Tutulmuş, yaxud itirilmiş şəhərlərin adları yad-yabancı və uzaqlardan səslənirdi. Generalların şəkilləri jurnalların birinci səhifələrindən səmimiyyətlə və zəfərli boylanırdı. Mən Moskvaya instituta getmədim. Müharibə vaxtı vətəndən ayrılmaq istəmədim. Təhsil qaçmırdı ki. Buna görə də çoxları narazı qalmışdı. Bir də ona görə ki, cəbhədə deyildim. Amma evimizin damından şəhərin rəngbərəng burulğanına tamaşa edəndə bildim ki, çarın heç bir çağırışı məni doğma torpaqdan, doğma divarlardan ayıra bilməz.

Atam heyrətlə və qayğılı-qayğılı soruşdu:

- Doğrudan da müharibəyə getmək istəmirsən? Sən Əli xan Şirvanşir?
- Yox, ata, istəmirəm.
- Ata-babalarımızın çoxu döyüşdə həlak olub. Bu nəslimizin təbii ölümüdür.
- Bilirəm, ata. Mən də döyüşdə həlak olacam. Amma indi və özü də vətəndən bu qədər uzaqda yox.
- Şərəfsiz yaşamaqdansa, şərəflə ölmək yaxşıdır.
- Mən şərəfsiz yaşamıram. Mənim bu müharibədə öhdəliyim yoxdur.
- Atam mənə inamsızlıqla baxdı. Oğlu qorxaq idimi?
- Nəslimizin tarixini mənə yüzüncü kərə danışdı.

Hələ Nadir Şahın rəhbərliyi altında Gümüşü Şirin səltənəti üçün beş Şirvanşir döyüşmüşdü. Onlardan dördü Hindistana yürüşdə həlak oldu. Yalnız biri zəngin qarətlə Dehlidən geri döndü. Malikanələr, əlvan saraylar aldı və qaşqabaqlı hökmdardan çox yaşadı. Sonra Şahruk Hüseyn xanla döyüşəndə həmin ulu babamız çilgün Qacar

Ağa Məhəmməd xanın tərəfinə keçdi. Səkkiz oğlu ilə birlikdə Zənddən, Xorasandan, Gürcüstandan keçdi. Bu oğullardan yalnız üçü sağ qaldı, bu böyük xacə həтта şah olanda da ona itaət göstərdi. Şah qətlə yetirilən gecə çadırları Şuşada Ağa Məhəmmədin düşərgəsində qurulmuşdu. Ağa Məhəmmədin həlim varisi Fətəlinin onlara Şirvanda, Mazandaranda, Gilanda və bütün Azərbaycanda bağışladığı mülk və vəzifələrin əvəzini Şirvanşirlər nəslinin doqquz üzvünün qanı ilə ödədilər. Qardaşlardan üçü Şirvanda şahlar şahının irsi vassalları kimi hökmranlıq etdi. Sonra ruslar gəldi. İbrahim xan Şirvanşir Bakını müdafiə etdi və onun Gəncə ətrafındakı igid ölümü Şirvanşir adına yeni bir şöhrət gətirdi. Yalnız Türkmənçay sazişindən sonra Şirvanşirlərin mülkləri, bayraqları və döyüş meydanları parçalandı. Tayfanın İrandakı üzvləri Məhəmməd Nəsrəddin şahın rəhbərliyi altında türkmənlərə və əfqanlara qarşı döyüşüb həlak oldular, rus təbəələri isə Kırım müharibəsində, türklərə qarşı döyüşdə və yapon savaşında çar üçün öz qanlarını axıtdılar. Bunun müqabilində bizim mülklərimiz və ordenlərimiz var, oğullarımız **gerundiumu gerundivumdan** ayıra bilməsələr də, kamal attestatı imtahanı verirlər.

- Ölkəni müharibə alovu bürüyüb, - atam bildirdi, - sən isə, Əli xan Şirvanşir, qorxaqlıq xaosunun üstündə oturub çarın yumşaq qanunu arxasında gizlənirsən. Nəslimizin tarixi sənə qanına işləməyibse, boş-boş sözlərin nə mənası? Ulularının igidliklərini sən ölü, saralmış, toz basmış kitab vərəqlərində yox, damarlarında, qəlbində oxumalısan.

Atam qəmə batıb susdu. Məndən zəhləsi gedirdi, çünki məni başa düşmürdü. Oğlu qorxaq idimi? Ölkədə müharibə başlamışdı, oğlu isə döyüşə can atmırdı, düşmən qanına susamamışdı, düşmənlərin gözündə göz yaşı görmək istəmirdi, bu oğul soyuna dənük çıxmışdı!

Yumşaq balınlara söykənərək xalçanın üstündə oturmuşdum və zarafatla dedim:

- Üç arzumu yerinə yetirməyə söz vermişəm. Birincisi yayda olmuşdu. İndi ikinci arzum gəlir: qılıncımı haçan istəsəm, onda sivrəcəm. Düşünürəm ki, heç vaxt gec olmayacaq. Barış ərsə çəkilib, özü də uzun müddətə. Vətən mənim qılıncıma ehtiyac duyacaq.

- Yaxşı, - atam dedi.

Bundan sonra susdu, daha müharibədən söz salmadı, yalnız kənardan mənə təfərinclə baxdı. Oğlu bəlkə də soyundan dönməmişdi.

Təzə Pir məscidinin mollasıyla söhbət edirdim. O, mənə o saat başa düşdü. Yellənən libasında ənbər qoxusu saça-saçə evimizə gəldi. Atamla bir küncə çəkilib ona dedi ki, Quranın buyruğuna görə bu müharibə müsəlman üçün bərc deyil. Sözlərini Peyğəmbərin kəlamları ilə bəzədi. Həmin vaxtdan etibarən evimizə əmin-amanlıq hakim kəsildi.

Ancaq yalnız evimizə. Savaş aludəçiliyi gənclərimizə sirayət etmişdi və bu işdən özünü saxlamaq üçün heç də hamı yetərinçə ağıllı deyildi. Hərdən dostlarıma baş çəkirdim. Sonra Sisianaşvili alaqaşından keçib sağa Həşim küçəsinə dönürdüm, Müqəddəs Olqa küçəsindən keçib arxayın-arxayın qoca Zeynal ağanın evinə doğru gedirdim.

İlyas bəy hərbi olayların xəritəsi üzərinə əyilərək masa arxasında oturmuşdu. Onun yanında alını düyünləyərək sir-sifətindən qorxu yağan Mehmet Haydar, məktəbin keyqulusu çöməlmişdi. Müharibə onu yerindən oynatmışdı. O, elm yurdunu qaçqınlığa xas birinci tərzdə tərək etmişdi və İlyas bəy kimi bircə arzu ilə alışıb yanırdı: ordu və flotun vəzifəsi çarı, vətəni xarici və daxili düşmənlərdən qorumaqdır.

Kitabı əlindən alıb onu sınağa çəkdim.

- Əziz Mehmet Haydar, xarici düşmən kimdir?
O, alını düyünlədi, qıc olmuş adamlar kimi fikrə getdi, sonra partladı:

- Almanlar və avstriyalılar.
- Çəp getdi, əzizim, - məmnunluqla dillənib qürurla oxudum,
- müharibə niyyətilə sərhədlərimizi keçməklə hədələyən istənilən hərbi qurum xarici düşməndir. Sonra İlyasa dönüb soruşdum:

- Atəş sözü altında nə başa düşülür?

İlyas bəy avtomat maşın kimi cavab verdi:

- Atəş kəlməsi altında güllənin barıtın köməyi ilə lülənin ağzından bayıra atılması başa düşülür.

Bu sorğu-sual oyunu xeyli çəkərdi. Heyrət bizi götürərdi ki, elmin bütün qanunlarına əsasən düşməni öldürmək necə çətinidir və

bu sənət indiyə qədər ölkəmizdə necə diletantcasına təmrin edilib. Sonra hər ikisi - həm Mehmet Haydar, həm də İlyas bəy - gələcək döyüş yürüşlərinin sevinci ilə alışıb yanardılar. Tutulmuş şəhərlərin xarabalıqlarında sağ-salamat qalmış qadınların dənələnməsi burada həlledici rol oynayırdı. Hüdud bilməyən birsaatlıq xülyadan sonra hər ikisi qət edərdi ki, istənilən əsgər öz marşal ulduzunu çantasında daşıyır və mənə yuxarıdan aşağı baxardılar.

- Mən zabit olanda, - Mehmet Haydar deyərdi, - gərək küçədə mənə yol verəsən və mənə hörmət edəsən. Zira onda mən bu qaynayan qanımla sənə tənbəl cəmdəyini qoruyacam.

- Sən zabit olana qədər müharibə uduzular, almanlar da Moskvanı zəbt edər.

Hər iki gələcək qəhrəman bu peyğəmbərliyə heç də hirsələnmədilər. Müharibəni kimin uducağının onlar üçün fərqi yox idi, elə mənim özümə də. Bizimlə cəbhə arasında dünyanın altıda biri dayanmışdı. Almanlar bu qədər yeri tuta bilməzdilər. Bir xristian monarxın yerinə bizə digər xristian monarxlar ağılıq edərdi. Vəssalam. Yox, İlyas bəy üçün müharibə bir macərə idi. Mehmet Haydar üçün isə öz təhsilini ləyaqətlə başa vurmaq və özünü doğal kişi peşəsinə həsr etmək üçün göydəndüşmə bir məqam idi. Yəqin ki, onların hər ikisi yaxşı cəbhə zabiti olardı. Xalqımızın jidlikdə əyər-əskiyyə yox idi. Amma nə üçün? Bu sualı nə İlyas bəy, nə də Mehmet Haydar özlərinə verirdi və mənim bütün xəbərdarlıqlarım mənasız görünürdü, çünki onların hər ikisində Şərqi qan təsnəsi oyanmışdı.

Mən əməlli-başlı dəyərsizləşəndən sonra Zeynal ağanın evini tərk etdim. Şəhərin erməni məhəlləsinin qat-qarışığında keçib sahihi bağına çatdım. Qurğuşun rəngli, duzlu Xəzər dənizi qranit ləpəddəyənə yalayırdı. Limanda top yüklənmiş bir gəmi dayanmışdı. Oturacaqlardan birinə əyləşib dalğalarla çarpışan yerli, kiçik yelkənli qayıqlara tamaşa etdim. Belə bir qayıqda asanlıqla və rahatca İrana, Astara limanına, şahın böyük, yaşıl məmləkətinə açılan darvazaya, uçulub-dağılmış əmin-amanlı yuvaya yollanardım. Orda klassik şairlərin həsrətli sevgi fəryadları, cəngavər Rüstəmin qəhrəmanlıqlarının, Tehran ətrafındakı sarayların ətir saçan qızılgül bağlarının xatirələri uyuyurdu.

Sahildə bir neçə kərə var-gəl etdim. Ninoya öz evlərində baş çəkməyə hələ də alışmamışdım. Bu, gözəl adətlərimizin bütün anlayışlarına zidd idi. Ölkədə müharibə olduğuna görə qoca Kipiani buna göz yummağı bacarırdı. Nəhayət, nəfəsimi dərib dördqapılı

evin pilləkənləri ilə yuxarı qalxdım. İkinci qatda üstündə «Knyaz Kipiani» yazılmış tunc bir lövhə asılmışdı.

Ağ önlüklü qaravaş qapını açıb təzim etdi. Gözəl Şərq adəti qonağa papağı başında saxlamağı buyursa da, mən papağımı ona verdim. Nələrin Avropaya aid olduğunu pis bilmirdim. Knyaz ailəsi salonda çay süfrəsinin arxasında əyləşmişdi.

Böyük bir otaq idi. İçindəki mebellərin üstünə ipəkdən qırmızı üzlük çəkilmişdi. Divarlar nə rənglənmişdi, nə də ordan xalılar asılmışdı, sadəcə olaraq kağız çəkilmişdi. Knyaz ailəsi gözəl süslü iri fincanlarda ingilis çayı içirdi. Masada şirniyyat və biskvit vardı və mən knyaginyanın şirniyyat, biskvit və lavendel suyu qoxuyan əlindən öpdüm. Knyaz əlimi sıxdı və Nino oğrun-oğrun çay fincanına baxıb barmağının üçünü mənə uzatdı.

Əyləşdim. Mənə çay gətirdilər.

- Siz hələlik müharibəyə getməməyi qərara almısınız, hə, - knyaz mərhəmətlə soruşdu.

- Bəli, knyaz, hələlik yox.
Knyaginya əlindəki fincanı masaya qoydu.

- Sizin yerinizə olsaydım, hər hansı bir müharibəyə yardım komitəsinə üzv olardım. Heç olmazsa, mundiriniz olardı.

- Ola bilsin, knyaginya, yaxşı fikirdir.

- Mən də belə edəcəm, - knyaz dedi, - öz işimdə işim başımdan aşı da, boş vaxtımı vətənə fəda etməliyəm.

- Tamamilə doğrudur, knyaz. Əfsus ki, mənim boş vaxtım, demək olar, yoxdur. Qorxuram, vətən məndən az xeyir götürsün.

Knyaz əməllicə-başlıca heyrətləndi:

- Nə ilə məşğul olursunuz ki?

- Malikanələrimin idarəçiliyinə qoşulmuşam, knyaz.

Cümlə yerinə düşdü. Mən onu hansısa ingilis romanından götürmüşdüm. Kübar lordlardan biri heç nə ilə məşğul olursa, özünü malikanələrinin idarəçiliyinə həsr edir. Knyaz valideynlərin gözündə xeyli ucaldım. Bir-iki xoşagəlimli cümlə və Nino axşamüstü mənimlə operaya getmək icazəsini aldı. Yenidən knyaginyanın yumşaq əlini öpüb baş əydim, hətta «r» səsini Peterburq şivəsində tələffüz etdim. Saat səkkizin yarısında bir də gələcəyimə söz verdim.

Nino məni qarıya qədər ötürdü və qulluqçu qız papağı verəndə Nino əməllicə-başlıca qızarıb başını aşağı saldı və qol-qabırğası sınımış füsunkar tatar dilində dedi:

- Həddən artıq sevinirəm ki, sən müharibəyə getməmişən. Doğrudan da sevinirəm. Amma de görüm, Əli, müharibədən doğrudanmı qorxursan? Kişilər axı davanı sevirlər. Mən sənənin yaralarını da sevərdim.

Qızarmadım. Əlini ovcuma alıb sıxdım.

- Qorxmuram. Vaxt gələrsə, yaramı sarıyası olarsan. Amma o vaxta qədər, ürəyindən keçirsə, mənə qorxaq kimi baxa bilərsən.

Nino şaşqın-şaşqın mənə baxdı. Evə gedib köhnə kimya dərsliyini min yerə doğradım.

Sonra əsl İran çayı içib operada bir loja sifariş verdim.

ONUNCU FƏSİL

Gözləri qapamaq, əlləri qulağa tıxamaq və öz içinə qapılmaq. Necə olan şeydi? O vaxt Tehranda?

Azman, mavi daş salon, girişdə Nəsrəddin Şahın həşəmətli adı. Ortada müqəddəs Hüseynin şəbihi üçün hazırlanmış dördkünc bir səhnə və adlı-sanlı kişilər - zalboyu oturaraq, ayaqüstə dayanaraq, uzanaraq - ehtizasa gəlmiş uşaqlar, şövq içində gənclər, ləyaqətli tamaşaçılar. Zal alatoranlıq içində. Səhnədə saqqallı mələklər gənc Hüseynə təsəlli verir. Üz-gözümdən ağı yağan xəlifə Yezid bu müqəddəs gəncin başını gətirmək üçün öz süvarilərini səhraya yola salır. Xəncər cingiltisi mərsiyəyə ara verir. Əli, Fatimə və dünyanın ilk qadını Həvvə səhnədə gəzişib dörd sətirik rübailər oxuyurlar. Gəncin başı ağır, qızılı məcməyidə allahsız xəlifəyə uzadılır. Tamaşaçılar titrəşib ağlaşır. Molla insanların cərgəsi ilə yeri-yib tamaşaçıların göz yaşlarını pambıqla kiçik bir şüşəyə yığır. Həmin göz yaşlarında hər cür ovsunlu güc var. Tamaşaçıların imanı nə qədər dərindirsə, şəbihin təsiri o qədər böyükdür. Taxta səhranı, sandıq xəlifənin zümrüdlə süslənmiş taxt-tacını, bir-iki ağac gövdəsi Cənnət Bağını və saqqallı bir kişi peyğəmbərin qızını təmsil edir.

İndi gözü açmaq, əlləri yana salmaq və yörəyə boylanmaq. Sayı bilinməyən elektrik çiraqlarının qamaşdırıcı işığı. Qızıl suyuna çəkilmiş gips illahların çiyində dayanan lojalarda qırmızı məxmər. Daz başlar gecə vaxtı göy qübbəsinin ulduzları kimi tamaşaçılar zalında bərq vurur. Qadınların dümağ kürəkləri və açıq qolları. Tamaşaçıları səhnədən qararıq bir uçurum ayırır. Bu uçurumda əllərində musiqi aləti tutan hürkək görkəmli insanlar əyləşiblər. Pıçılıtlı söhbətlərin, xışıldayan teatr proqramlarının, cingildəyən qadın mirvarilərinin və dəstəli gözlüklərin bir-birinə qarışan səs-küyü parketə çökmüşdür. Bakı Şəhər Operası - «Yevgeni Onegin»in başlamasıyla bir neçə dəqiqə qalmış.

Nino yanımda əyləşmişdi. Uzunsov incə sifəti mənə doğru çevrilmişdi. Dodaqlarında nəmlik, gözlərində quruluq vardı. Az danışdı- İşıqlar sönəndə qolumu çiyinə qoydum. Başını yana əydi

və deyəsən bütünlüklə Çaykovskinin musiqisinə qapılmışdı. Yevgeni Onegin sadə geyimdə səhnədə gəzişir və Tatyanaya ariya oxuyurdu.

Mən operanı tamaşadan ona görə üstün tuturam ki, orda cərəyan edən hadisələr mənə əvvəldən bəllidir və, teatrda olduğu kimi, səhnədə nələrin baş verməsini başa düşmək üçün özümü əziyyətə salmıram. Musiqi mənə az- az hallarda mane olur- Ən azı həddən artıq ucadan səslənilir. Zal qaranlıqdır və mən gözlərimi yumanda yanımdakılar düşünüb elə başa düşürlər ki, ruhum simfoniyanın axınına qərq olub.

Bu dəfə gözlərimi yummamışdım. Ninonun azca qabağa əyilmiş incə profili arxasında parketin ilk sıralarını göürdüm. Üçüncü sıranın ortasında qoyungözlü və filosofalınlı kök bir kişi, oturmuşdu, köhnə dostum Nəlik Naxararyan, Şuşanın ən zəndin ermənisi. Onun başı Ninonun sol gözüylə burnu arasında ariyanın təqti altında tərpnirdi.

- Bir bax, Naxararvandır, Ninonun qulağına pıçıldadım.

- Səhnəyə bax, barbar, - o da geri pıçıldadı, amma bununla belə, gpmbul erməniyə bir baxış atdı.

Bu tayı da yana boylanıb mehribanlıqla başını tərptdi.

Fasilədə onunla Nino üçün şirniyyat aldığım bufetdə rastlaşdım. O lojamıza gəlib geninə-boluna, ağıllı-ağıllı və biraz dazlaşmış başıyla burda oturdu.

- Neçə yaşınız var, Melik Naxararyan, - soruşdum.

- Otuz, - cavab ve'di.

- Ninonu maraq götürdü. Otuz? Onda yəqin şəhərinizdə sizi çox görməyəcəyik.

- Necə, prinses ?

- Siz yaşda olanları cəbhəyə çağırıblar.

Kişi ucadan güldü, gözləri şşib qabağa çıxdı və yoğun qarnı silkələndi:

- Əfsuslar ki, prinses, mənə müharibəyə getməyə icazə vermirlər. Həkim məndə yan boşluğunun sağalmaz emfizemini tapıb. Ona görə də davadan qalmışam.

Xəstəliyin adı ekzotik səsləndi və qarın ağrısını yada saldı. Nino gözlərini bərəltidi.

- Qorxulu xəstəlikdir? - Etinasızlıqla soruşdu.

- Baxar, kim necə qəbul edr, cavabdehlik hissində malik olan istənilən həkimin köməyi ilə hər hansı bir xəstəlik qorxulu ola bilər.

Ninonu heyrət, eyni zamanca hirs götürdü.

Melik Naxararyan Qarabağın zəngin erməni nəslindən idi. Atası general olmuşdu. Özü isə ayı kimi güclü, sapsağlam və subay idi. Lojanı tərk edəndə ondan bizimlə şam etməsini xahiş etdim. Nəzakətlə minnətdarlıq bildirib dəvəti qəbul etdi. Pərdə qalxdı və Ninonun başı çiynimə söykəndi. Çaykovskinin məşhur vals sədəsi altında hətta gözlərini açıb mənə doğru baxdı və pıçıldadı:

- Onunla müqayisədə sən az qala qəhrəmansan. Ən azı sənin yan boşluğun sağlamdır.

- Ermənilərin şışirtməsi müsəlmanınkindən çox olur, - Naxararyanın suçunu azaltmağa çalışdım.

Lenskinin igidsəl tenoru. Oneginin pistoletinin lüləsinin önünə keçib ssenariyə əsasən atəş açılarda da Ninonun başı mənim çiynimdə uyuyurdu.

Bu, yüngül, gözəl və tam bir qələbə idi ki, onu da qeyd etməyə dəyərdi. Naxararyan bizi operanın girəcəyində gözləyirdi. Şirvanşir evinin faytonu ilə müqayisədə həddən artıq nəcib və avropasayağı olan bir avtomobili vardı. Şəhərin küçələri ilə gimnazianın və liseyin yanından ötüb keçdik. Gecə vaxtı bu hər iki ev az qala səmimi bir görkəm kəsb edirdi. Şəhər klubunun mərmər pilləkənin qarşısında dayandıq. Bu o qədər də ağıllı fikir deyildi. Nino hələlik liseyə gedirdi. Amma ağalardan birinin adı Şirvanşir, digərininki Naxararyan idisə, prinses Kipiani müqəddəs Tamar liseyinin yasaqlarını rahatca poza bilərdi.

Biz klubun Qubernator bağının gecə qoynuna açılan gur işıqlı balkona doğru getdik. Mən ulduzları, zərif bərq vuran dənizi və Nargin adasının işıqlı qüllələrini gördüm.

Badələr cingildədi. Nino və Naxararyan şampan içdilər. Doğma şəhərimdə camaatın gözü qabağında alkoqol içməyə dünyada məni heç nə, hətta Ninonun gözləri də məcbur edə bilmədiyinə görə, həmişə olduğu kimi, portaqal şirəsi içdim. Yeddibaşlı rəqs kapellası axır ki, fasilə verib bizə imkan yaratdıqda Naxararyan ciddi və qayğılı dilləndi:

- Budur, oturmuşuq burada, Qafqazın üç böyük xalqının nümayəndələri: gürcü qızı, müsəlman kişisi və erməni. Eyni səmanın altında doğularaq, eyni torpağın üstündə gəzərək, müxtəlif, amma bununla belə, vəhdətdə - Allahın xəlq etdiyi üç varlıq kimi. Eyni zamanda avropasal və asi- yasal, Qərb və Şərq tərəfindən qəbul edilərək və hər ikisinin yolunu gedərək.

- Mənə həmişə elə gəlirdi ki, - Nino dedi, - qafqazlıların başlıca əlaməti döyüşdür. İndi isə oturmuşam burada iki qafqazlının arasında, onların da heç biri döyüşmək istəmir. Naxararyan dözümlə ona baxıb dedi:

- Hər ikisi döyüşmək istəyir, prinses, hər ikisi, amma bir-birinə qarşı yox. Bizi ruslardan sərt bir divar ayırır, bu divar Qafqaz sıra dağlarıdır. Ruslar qalib gələrsə, torpağımız tam ruslaşar. Kilsələrimizi, dilimizi, özümlülüyümüzü itiririk. Avropa ilə Asiya arasında mələzə çevrilirik, hər iki dünyanın arasında körpü olmaq əvəzinə. Yox, əzizim, çar üçün döyüşən Qafqaza qarşı döyüşür.

Müqəddəs Tamar liseyinin müdrikiyi Ninonun içində baş qaldırdı:

- Farslar və türklər ölkəmizi parən-parça etdilər. Şah Şərqi, Sultan da Qərbi viranə qoydu. Nə qədər gürcü qul qızları hərəmxanaya düşdü. Ruslar axı özləri axışıb gəlməyiblər. Onları biz çağırmışıq. *12-ci* Georq öz tacından çarın xeyrinə könüllü imtina edib. «Gürcüstan dövlətini himayəmizə səltənətimizin onsuz da ucubacağı görünməyən ərazilərimizi genişləndirmək xatirdə götürürmürük». Bu sözlər sizə tanış deyil?

Əlbəttə tanış idi. I Aleksandrın yüz il bundan öncə bizim üçün verdiyi manifestin közlərini məktəbdə səkkiz il dalbadal beynimizə döyəcləmişdilər. Tiflisin baş küçəsində bu sözlər tunc lövhəyə həkk olunmuşdu. «Gürcüstan dövlətini himayəmizə...»

Nino haqlı idi. Hərəmxanalar o vaxt qafqazlı əsir qadınlarla, Qafqaz şəhərinin küçələri isə xristian cəsədləriylə dolu idi. Təbii ki, mən Ninoya cavab verə bilərdim: «Mən müsəlmanam, sizlərsə xristiahınız. Allah bizi sizə qarət üçün göndərib». Amma susdu_m və Naxararyanın cavabını gözlədim:

- Baxın prinses, - o, dilləndi, - siyasi düşünən hər kəs ədalətsizliyə, qeyri-obyektivliyə qarşı cəsərət göstərməlidir. Etiraf edirəm: ruslarla torpağımıza əmin-amanlıq gəldi. Amma bu dincliyi biz Qafqaz xalqları indi ruslarsız da qoruyub saxlaya bilərik. Ruslar

etiraf edirlər ki, onlar bizi bir- birimizə qarşı qorunmalıdırlar. Ona görə də hər yanda rus alayları, rus məmurları və qubernatorları. Ancaq, princessa, özünüz hökm verin, Sizin məndən qorunmağa ehtiyacınız varmı, mən Əli xandan ^orunmalıyammi? Biz hamımız Ətək bulağın başında əlvan xalı üstündə dövrə vurub oturmamışdıqmi? Persiya daha düşmənlər deyil ki, Qafqaz xalqları ondan qorxsun. Düşmənlər şimalda oturub. Həmin düşmənlər də beynimizə yeridir ki, biz bir-birimizdən qorunmalı olan çocuqlarıq. Ancaq *biz* çoxdan çocuq deyilik.

- Ona görə də müharibəyə getmirsiniz? - Nino soruşdu.
Naxararyan şampandan çox içmişdi.

- Təkcə ona görə yox, - dedi, - tənbeləm və rahatlığı sevirəm. Mən erməni kilsələrinin varidatının müsadirəsini ruslara bağışlaya bilmərəm və bu klubun balkonu istehkamlardan çox-çox gözəldir. Nəslim yetəncə özünə şöhrət toplayıb. Mən bu şöhrətdən zövq alanam.

- Mən ayrı fikirdəyəm, - dedim, - zövq sahibi deyiləm və müharibəni sevirəm, ancaq bu müharibəni yox.

- Siz cavansınız, dostum, - deyib Naxararyan içdi.
O, xeyli və, təbii ki, çox ağıllı danışdı. Biz ayrılarda Nino az qala onun fikirlərinin doğruluğuna inanmışdı. Naxararyanın maşınında evə yollandıq.

- Bu gözəl şəhər, - o, yolda dedi, - Avropanın qapısıdır. Rusiya bu qədər geri qalmasaydı, biz artıq Avropa məmləkəti olardıq.

Mən coğrafiya dərslərinin gözəl zamanlarını xatırlayıb məmnun-məmnun güldüm.

Gözəl axşam idi. Ayrılarkən Ninonun gözlərindən və əllərindən öpdüm və bu vaxt Naxararyan dənizə baxdı, sonra o, məni Sisianaşvili alaqapısına gətirdi. Avtomobil yolun gerisini getmədi. Barının arxasından Asiya başlayırdı.

- Nino ilə evlənəcəksiniz? - Soruşdu.

- İnşallah, Allah istəsə.

- Bəzi çətinliklərlə üzləşəcəksiniz, dostum, köməyə ehtiyac duysanız qulluğunuzda hazırım, istərdim ki, xalqımızın ilk nəsilləri qohumlaşsınlar. Biz gərək bir olaq.

Mən onun əlini ürəkdən sıxdım. Deyəsən, doğrudan da yaxşı erməni varmış. Bu tapıntı məni çaş-baş salmışdı.

Evə yorğun-arğın girdim. Nökər yerdə oturub oxuyurdu. Kitabına nəzər saldım. Quranın ərəbcə incə yazıları səhifələrin üstü ilə qıvrılıb gedirdi. Nökər ayağa durub salamlaşdı. İlahi kitabı əlimə alıb oxudum: «Ey iman gətirənlər, baxın, şərab, oyun, şəkil haramdır və şeytan əməlidir. Onlara yaxın durmayın, bəlkə onda sizə yaxşı oldu. Şeytan sizi Allah düşüncəsindən və namazdan döndərmək istəyir».

Quranın səhifələrindən şirintəhər ətir gəlirdi. Saralmış yuxa kağız xışıldayırdı. İki dəri üzün arasına salınmış «Allah» kəlamı ciddi və qorxuducu idi. Kitabı geri qaytarıb otağıma getdim. Enli alçaq divan yupyumşaq idi. Yaxşı şey görmək istərkən həmişə gözümü yumduğum kimi bu dəfə də gözümü qapadım. Gözlərimin önünə şampan, bal məclisində Yevgeni Onegin, Naxararyanın açıq qoyun gözləri, Ninonun nəcib dodaqları və şəhərimizi diz çökdürmək üçün dağ silsiləsindən axıb gələn düşmənlərin sürüsü canlandı.

Küçədən yeknəsəq bir nəğmə eşidildi. Bu Haşim idi, Vurğun. O, çox yaşlı idi və hansı sevginin həsrətini çəkdiyini bilmirdi. Ona şərəfli ərəb adı olan «Məcnun», sevgi xəstəsi deyirdilər. Gecələr o, boş küçələrdə gəzir, hardasa tirlərin birində yerə çöküb ağlayır və şəhərin ala-toranına qədər öz sevgisindən və iztirabından mahnı oxuyurdu.

Nəğmələrinin yeknəsəq səslənişi uyuducu təsir bağışlayırdı. Üzümü divara çevirib qaranlığa və xəyala qərq oldum. Həyat hələ də çox gözəldir.

ONBİRİNCİ FƏSİL

Dəyənəyin iki başı olur. Bir yuxarı başı, bir aşağı başı. Onu baş-ayaq çevirəndə yuxarı baş aşağıya, aşağı baş da yuxarıya düşür. Bu arada dəyənəkdə heç nə dəyişməyib.

Mən də beləyəm. Bir ay bundan öncəki kimiyəm, bir il bundan qabaq olduğum kimi. Mühəribə həmin mühəribədir, həmin generallar yenirlər, ya da yenilirlər. Amma bu yaxınlaradək mənə qorxaq deyənlər indi, mən onların yanından keçib gedəndə gözlərini yerə dikirlər; dostlar, qohumlar ağıma tərif söyləyirlər, doğma atam isə məni heyranlıqla süzür.

Bu arada dəyənəkdə heç bir dəyişiklik olmayıb.

Günlərin birində şəhərdə belə bir xəbər dolaşdı. Böyük Osmanlı səltənətinin imperator həzrətləri V Mehmet Reşid kafirlər dünyasına savaş elan etməyi qərara alıb. Onun zəfərli qoşunları imanlıları Rusiyanın və İngiltərənin boyunduruğundan azad etmək üçün Şərqə və Qərbə yürüş ediblər. Müqəddəs savaş elan olunub və xəlifənin sarayının başı üstündə Peyğəmbərin yaşıl bayrağı dalğalanır.

Mən beləcə qəhrəmana çevrildim. Dostlarım gəlib uzaqgörənliyimi təriflədilər. Mühəribəyə getməkdə tərəddüd edəndə haqlı imişəmmiş. Müsəlman olan kəs heç vaxt sultana qarşı döyüşməz. Türklər Bakıya gələcəklər və xalqımız türk xalqı ilə imanlıların vahid simasında birləşəcək.

Susub kirmişcə taleyimə boyun əydim. Ağıllı adamı təriflə danlaq qızısdırmamalıdır. Dostlarım xəritələri açdılar. Qızgınlıqla mübahisə etdilər ki, türklər Bakıya şəhərin hansı hissəsindən daxil olacaqlar. Mən mübahisəyə son qoyub dedim ki, türklər həmişə gəldikləri yerdən gələcəklər. Şəhərin Ermənikənd məhəlləsindən, ermənilərin məhəlləsindən. Dostlarım heyranlıqla məni süzüb ağılını təriflədilər.

İnsanların ruhu bir gecənin içində dəyişdi. Heç bir müsəlman daha silaha cummadı. Zeynal ağa böyük pul bahasına özünün birdən-birə savaş yorğununa çevrilmiş oğlu İlyas bəyi Bakı qarnizonunda yerləşdirdi. Yazıq özünün zabitlik imtahanını türklərin mühəribə elan etməsindən azca əvvəl vermişdi və, dünyanın möcüzəsinə bax, həтта

Meh- met Haydar da imtahanadan keçə bilmişdi. İndi onların hər ikisi leytenant idi, qışlada oturub çarın bayrağı altında vuruşmamış mənə həsəd aparırdılar. Geriyə yolları bağlanmışdı. Heç kəs onları çara and içməyə məcbur etməmişdi. Bu andı onlar könüllü vermişdilər və andlarını pozsaydılar, onlardan ilk üz döndərən mən özüm olardım.

Mən uzun müddət susmuşdum. Fikirlərim aydın deyildi. Yalnız hərdən axşamlar evdən bayıra çıxıb kiçik qəs məscidinə yollanırdım. Məscidin yanında qədim bir ev vardı. Məktəb yoldaşım Seyid Mustafa orda yaşayırdı. Axşam saatlarında mən ona baş çəkirdim.

Seyid Mustafa Peyğəmbərin törəməsi idi. Onun xırda qıyıq gözləri və çiçək çopurlu sifəti vardı. Adətən öz soyunun yaşıl başlığını taxırdı. Atası kiçik bir məscidin imamı, babası isə müqəddəs Məshəddəki İmam Rzanın məqbərəsində tanınmış bir alim idi. Mustafa gündə beş kərə namaz qılırdı. Kafir xəlifə Yezidin adını tabaşirle ayaqqabısının altına yazardı ki, hər gün imanın düşməni ayaqlarıyla tapdalasın. Məhərrəm ayının müqəddəs aşura günündə o, sinəsindəki dərinə qanı çıxanadək cırıq-cırıq edirdi. Nino buna asilik kimi baxırdı. Buna görə də ondan zəhləsi gedirdi. Mən isə onu baxışındakı aydınlığa görə sevirdim; zira başqalarından fərqli olaraq o, yaxşılığı və pisliliyi, haqqı və nə- haqqı bir-birindən ayıra bilirdi.

Seyid Mustafa məni müdriklərin çılgın təbəssümü ilə qarşıladı.

- Eşitmisən, Əli xan? Milionçu Yaquboğlu oniki yeşik şampan alıb ki, onu şəhərə girən ilk türk zabiti ilə boşaltsın. Şampan! Müsəlmanın müqəddəs savaşının şərəfinə şampan!

Çiyimi çəkdim.

- Niyə heyətlənirsən ki, Seyid? İnsanlar ağıllarını itirib.

- Allahın kimə qəzəbi tutursa, onu yolundan azdırır, - Seyid acıqlı-acıqlı dedi. Sıçrayıb ayağa qalxdı və dodaqları səyridi. - Dünən səkkiz nəfər qaçıb aradan çıxıb ki, sultanın ordusunda xidmət eləsin. Səkkiz nəfər! Səndən soruşuram, xan, bu səkkiz adamın başında nələr dolaşır?

- Onların başı ac uzunqulağın qarmı kimi boşdur, - ehtiyatla cavab verdim.

Seyidin coşmuş hirsə sınır tanımırdı.

- Baxırsanmı, - səsini qaldırdı, - şislər sünni xəlifə üçün döyüşür. Peyğəmbər nəvəsinin qanını Yezid tökməyibmi? Müaviyə həmd olunmuş Əlini qətlə yetirməyibmi? Peyğəmbərin irsi kimə

çatır? Xəlifəyə, yoxsa Qeybəçəkilmişə, Peyğəmbərin qanını damarlarında daşıyan İmam Əzzama- na? Şiə xalqı əsrlər boyu yas içindədir, əsrlər boyu bizimlə kafirlərdən betər dönüklər arasında qan tökülür. Həyya şiə, həyya sünnə və hər ikisinin arasında heç bir körpü yoxdur. Sultan Səlimin qırx min şiəni qılıncından keçirdiyi vaxtdan çox keçməyib. Bəs indi? Şiələr peyğəmbərin irsini oğurlamış xəlifə üçün vuruşurlar. Hər şey unudulub, möminlərin qanı, imamların müsibəti. Burda, bizim şiə şəhərimizdə insanlar oturub həsrətlə gözləyirlər ki, sünni gəlib imanımızı darmadağın etsin. Türk nə istəyir?! Ənvər Urmiyaya qədər gedib çıxıb. İran parçalanır. İman tar-mar olur. Ya Əli, hardasan, alovlu qılıncı ilə özünü yetir, bu dönüklərin cavabını ver! Ya Əli, Ya Əli!...

Göz yaşları sifəti uzunu axdı. Əlini düyünləyib guppultu ilə sinəsinə çırpdı. Qorxu içində ona baxdım. Nəyin haqq, nəyin nahaqq olduğunu biləmmədim. Elədir, türklər sünni idi. Amma bununla belə, qəlbim Ənvərin şəhərimizə daxil olması ilə döyünürdü. Nə idi bu? Şəhidlərimizin qanı doğ- rudanmı əbəs yerə axmışdı?

- Seyid, - dedim, - türklər öz soyumuzdur. Onların dili bizim dilimizdir. Hər ikimizin damarında Turanın qanı axır. Bəlkə buna görə xəlifənin Ayparası altında asanca ölmək istəyirsən. Seyid Mustafa gözlərini quruladı.

- Mənim damarlarımda peyğəmbərin qanı axır, - xeyli sərın və məğrur dilləndi. - Turanın qanı? Mənə elə gəlir, sən məktəbdə öyrəndiyinin bir hissəsini unutmusan. Altay dağlarına, yaxud biraz uzaqlara, Sibirin sınırlarına get: orda kimlər yaşayır? Özü özümüzdən, dili dilimizdən, qanı qanımızdan olan türklər. Allah onları yollarından azdırıb və onlar bütçü qalıblar, illahlara sitayiş edirlər! Su allahı Su- Tanrıya, göy allahı Teb-Tanrıya. Həmin yakutlar, yaxud altaylar güclü olub bizə qarşı döyüşsəydilər, biz şiələr bütçülərin qələbəsinə sevinməliydikmi, nə var-nə var, onların qanı bizim qanımızdandır?

- Neyləyək, Seyid? - Soruşdum. - İranın qılıncı pas atıb. Türklərə qarşı döyüşən də çara kömək etmiş olur. Peyğəmbərin adından biz indi çarın xaçını xəlifənin ayparasından qorunalıyıqmı? Neyləyək Seyid?

Mustafanın sir-sifəti deyilməz dərəcədə nisgilli idi. O, mənə baxdı və sanki gözlərində ölüb getməkdə olan əsrin bütün məyusluğu dilə gəlmişdi.

- Deyirsən, neyləyək, Əli xan? Mən özüm də bilmirəm.
Seyid Mustafa abırlı adam idi.

Mən tutulub susdum. Seyidin otağındakı neft çırağı tüstülənirdi. Namaz xahsının rəngləri lampanın dar dairəsində işıqlanırdı. Xalı qatlanılıb səfərə götürülə bilən bağa bənzəyirdi. Xalqın günahını lənətləmək Seyid Mustafaya asan gəlirdi. O, yer üzündə sanki səfərdə idi. Aradan on il, iyirmi il ötəcək, Məşhəddə İmam Rzanın məqbərəsində o, İranın taleyini gizlində həll edən üləmalardan biri olacaq. İndinin özündə onun gözlərindən öz qocalığını bilən və onu təsdiq edən bir qocanın yorğunluğu yağırdı. O, haqq imandan bir qınaq da qaçmayacaq, lap İran bununla yenidən böyük və qüdrətli qlacaqsa belə. Suçun bataqlığı ilə yersə! təmtərağın tovlantiına yetişməkdənsə, məhv olmaq daha yaxşıdır. Ona görə də susur və çıxış yolunu bilmir. Haqq imanın astanasındakı bu tənha gözətçini buna görə sevirəm.

- Taleyimiz Allahın əlindədir, Seyid Mustafa, - yaygın dedim.
- Qoy Allah bizi doğru yola yönəltsin. Mən bugün səninlə başqa şeyi müzakirə etmək istəyirdim.

Seyid Mustafa hənalı dırnaqlarına baxdı. Kəhrəba təsbeh barmaqları arasında süründü. Gözlərini açdı və onun çiçəkdən çopur düşmüş sifəti yaygınlaşdı:

- Bilirəm, Əli xan, evlənmək istəyirsən.
Yerimdə diksindim. Seyid Mustafa ilə müsəlman-şie cığırdaşlar təşkilatını yaratmağı müzakirə etmək niyyətimdəydim. O isə artıq indidən özünü ruhun xilaskarının bilicisi və idarəçisi donunda görürdü.

- Hardan bilirsən ki, evlənmək istəyirəm? Bir də ki, bunun sənə nə dəxli?

- Gözlərindən görürəm və biraz da mənə dəxli var, çünki dostunam. Sən Ninonu almaq istəyirsən, məndən xoşlanmayan xristian Ninonu.

- Elədir, Mustafa- Fikrin nədir?

Mustafa mənə sirayətli və müdrik bir nəzər saldı.

- Mən «hə» deyirəm, Əli xan. Kişi gərək evlənsin. Özü də yaxşı olar, xoşuda gələn qadınla. Vacib deyil ki, kişi də onun xoşuna gəlsin- Ağıllı kişi onun mərhəmətini qazanmağa çalışar. Qadın kişinin becərməli olduğu şumdur. Məgər tarla kəndlini sevməlidirmi? Yetər ki, kəndli özünün tarlasını sevsin. Evlən! Amma heç vaxt unutma ki, qadın yalnız şumdur.

- Düşünürsən ki, nə qəlbi, nə də ağılı var? - Soruşdum. Yazıqlanaraq mənə baxdı.

- Belə şeyi necə soruşursan, Əli xan? Əlbəttə qadının nə ağılı, nə də qəlbi var. Nəyinə də lazımdır axı? Yetər ki, rəhmli olsun və çoxlu uşaq doğsun. Şəriət buyurur: bir kişinin şahidliyi üç qadının şahidliyindən üstündür. Unutma bunu Əli xan.

Hazırlaşmışdım ki, mömin Seyid mənim ondan xoşu gəlməyən xristianla evlənmək istədiyimi eşidəndə lənət yağdıracaq. Cavabı məni yerimdən oynatdı. Doğrudan da doğrucul və ağıllı idi. Çox yumşaq dedim:

- Deməli, xristianlığı səni narahat etmir? Yoxsa islama keçsin?

- Niyə? - Soruşdu. - Ağılsız və qəlbsiz bir varlığın heç imanı da yoxdur. Qadının yolunu nə cənnət, nə də cəhənnəm gözləyir. Ölümündən sonra bir heçliyə çevrilir. Oğlanlarımız təbii şiə olmalıdır.

Başım la razılıq bildirdim. Yerindən qalxıb kitab dolabına getdi. Uzun, meymunsayağı əlləriylə tozlu bir kitabdan yapışdı. Bu bircildlik kitaba nəzər saldım. Farsca adı belə idi: Ceynabi: Tevarixi al-i-Səlcuq - Səlcuq soyunun tarixi. Kitabı açdı.

- Budur, - dedi, - səhifə 207. - Sonra oxudu:

Hicrətin 637-ci ilində Kabadia sarayında Sultan Ələddin Keyqubad dünyasını dəyişdi. Səlcuqların taxtına Cəya- səddin Keyxosrov çıxdı. O, gürcü knyazının qızı ilə evləndi və sevgisi bu xristian gürcüyə elə güclü idi ki, onun şəklini öz şəkli ilə yanaşı sikkədə həkk etdirməyi əmr etdi. Bu vaxt üləmalar və möminlər yığışib gəldilər və dedilər: «Sultan Allahın hökmünü pozmaz». Sənin niyyətində suç var. Qüdrətli sultan hirsələndi: «Allah məni sizə başçı göndərib. Sizin nəsibiniz itaətdir». Üləmalar qəmləndilər. Amma Allah-taala sultanı nurlandırdı. O, üləmaları yanına çağırıb dedi: «Mən Allahın

buyurduğu müqəddəs qanunları pozmaq istəmirəm. Ona görə də qoy belə olsun: «Uzun yalmanlı və sağ pəncəsində xəncər tutmuş bir şir, bu mən olum. Başımın üstündə doğan günəş sevimli arvadım olsun. Qoy hökm yerinə yetirilsin». Həmin çağdan etibarən şirlə günəş İranın simvoludur. Ağillı adamlar isə deyir: «Gürcü qadınlarından gözəl qadın yoxdur».

Mustafa kitabı ördü və üzümə irişdi.

- Görürsənmi, Keyxosrovun vaxtı ilə etdiyini indi sən edirsən. Şəriətin heç bir hökmü bunu yasaqlamır. Gürcü qadınları Peyğəmbərin salehlərə buyurduğu qarətın bir parçasıdır: «Get, götür onu». Müqəddəs kitabda belə buyurulur.

Onun tutqun sifəti birdən-birə ağardı. Acıqlı xırda gözləri işıqlandı. İyirminci yüzilin cılız düşüncələrini müqəddəs kitabın kəlamlarının alt-üst etməsindən məmnun qalmışdı. Qoy kafirlər bilsin ki, əsl tərəqqi harda bərqərarlıdır.

Onu qucaqlayıb öpdüm. Sonra çıxıb getdim, gecə çökmüş küçələrdə addımlarım möhkəm və qətiyyətli səsləndi. Arxamda müqəddəs kitab, qoca sultan və alim Mustafa dayanmışdı.

ONİKİNCİ FƏSİL

Səhra sirli dünyanın qapısıdır. Toz və daş qırıntıları atımın ayağı altında qaynaşır. Kazak yəhəri yumşaqdır. Sanki içinə qu tükü doldurulub. Bu yəhərdə Terek kazakı yata, uzana və dayana bilər. Yəhərdəki xurcun onun var- dövlətini saxlayır! Bir qəlib çörək, bir şüşə vodka və kabardinlərin kəndlərindən qarət edilmiş qızıl pullar. Mənim xurcunum bomboşdur. Səhra küləyinin vıyılısını eşidirəm. Atımı çapıram, boz qumun sonsuzluğunda əriyərək. Kürəyimdə yumşaq, qoruyucu kabardin kürkü, burka var. Bu geyimi qaçaqlar və cəngavərlər kəşf ediblər, qarət və çapış üçün. O, nə günəş şüasını, nə də yağışı keçirir. Bir-iki yüngül hərəkətdən sonra qara keçədən çadır düzəlir. Burkanın qırıqlarında bütöv bir qarətin özü gizlənilir. Qaçırılan qızlar burkanın ətəyində qəfəsdəki tutuquşuları kimi qıvrılırlar.

Atımı Qurd qapısına sürürəm. Onu qədim dövrün nəhəng insanları Bakı ətrafındakı çölün tən ortasında salmışlar. Qum dənizində iki çılpaq, boz qaya, türklərin ulu babası Boz qurd haçansa bir vaxt Osman soyunu bu qayalı gədikdən Anadolunun yaşıl düzənliyinə aparıbmiş.

Ay bədirlənəndə bu qayanın yanında çaqqallar və səhra canavarları toplaşır. Onlar ağızlarını aya tutub uluşır. Onların meyit iyinə səmavi bir duyumları var. Ay onlar üçün bir meyitdir. Hansısa evdə insan ölüm yatağındadırsa, itlər uluşır. Onlar ölüm ayağında olan insanın meyitinin iyini alırlar. İtlərin səhra canavarları ilə soy qohumluğu var, Ənvər paşanın Qafqaza gətirdiyi boz qurdlarla rusların təbəələri olan bizlər kimi. Mən böyük çölün heçliyində at sürürəm, yanımda da atam. Yəhərdə o, kentavra¹ bənzəyir, heyvanla o şəkildə çulğalaşmış ki.

- Zəfər xan, - səsim boğuc çıxır, atamı mən az hallarda adı ilə çağırıram. - Zəfər xan, sənənlə bir söhbətim var.

- Gedə-gedə de, oğul. Çaparla at vəhdətdə olanda adam asan danışır.

Atam məni ələmi salır? Qamçını atın yambızına çəkirəm. Atam qaşlarını dartır. Qıçını yüngülcə tərpedir və mənə yetişir.

- Hə, oğul? - Sualı az qala rişxəndli səslənir.

- Evlənmək istəyirəm, Zəfər xan.

Uzun susqunluq. Külək vıyıldayır. Atların ayaqları altında daşlar xırıldayır. Axır ki, kişi dillənir:

- Dəniz kənarında sənə bir mülk tikdirəcəm. Orda gözəl bir yer tanıyaram. Bəlkə yanında da tövlə. Yayda Mərdəkanda yaşayarsan. İlk oğlunun adını da İbrahim qoyarsan. Ulularımızın şərəfinə. İstəsən, sənə bir avtomobil də bağışlayaram. Amma avtomobil boş şeydir. Ona bizim küçələrimiz yoxdur. Yaxşısı budur, tövlə.

Yenidən kirmişlik. Qurd qapısı arxamızda qalır. Atlarımızı dənizə doğru sürürük, Bayıl qəsəbəsinə. Atamın səsi elə çıxır ki, sanki lap uzaqlardan gəlir: - O gözəl arvadı sənə mənmi tapım, yoxsa özün kimisə tapmısan? Bugün çox vaxt elə olur ki, gənclər öz arvadlarını özləri tapır.

- Nino Kipianini almaq istəyirəm.

Atamın sifətində heç bir əza tərpnəmir. Sağ əli həlimliklə atın yalmanını sıgallayır:

- Nino Kipiani, - deyir, - çox incə gərdanı var. Amma mənə bütün gürcü qadınları belədir, buna baxmayaraq uşaqları sağlam olur.

- Axı, ata!

Dəqiq bilmirəm, niyə hirsələnmişəm, amma hirsələnmişəm. Atam mənə kənardan baxıb gülümsəyir:

- Sən hələ cavansan, Əli xan. Qadının gərdanı onun dil biliklərindən çox-çox önəmlidir. - Aşkar etinasızlıqla danışıq. - Haçan evlənmək istəyirsən?

- Payızda, Nino məktəbi bitirəndə.

- Çox gözəl. Onda uşaq mayda dünyaya gələr. May xoşbəxtlik ayıdır.

- Axı, ata.

Anlaşılmaz hirs yenidən məni boğur. Məndə belə bir duyum yaranır ki, atam məni elə salır. Mən Nino ilə onun əndamı,

Kentavr - yunan təmsilində atın döş hissəsində at başı əvəzinə insanm gerdandan yuxarı hissəsinin olduğu bir varlıq.

yaxud dil bilgisi xatirinə evlənmişəm. Evlənirəm ona görə ki, sevirəm. Atam gülümsəyir, sonra atını saxlayıb deyir:

- Səhra qurquru və bomboşdur. Fərqi yoxdur, səhər yeməyimizi hansı tərənin başında yeyəcəyik. Acam. Gəl elə burda da dincimizi alağ.

Atdan enirik. Atam xurcundan yuxa, qoyun pendiri çıxarır. Yarisını mənə uzadır, ancaq mən ac deyiləm. Qumda uzanırdıq. O, çörəyini yeyib uzaqlara baxır. Sonra sifəti ciddiləşir. Dikəlir, şam kimi dimdik bardaş qurub oturur. Deyir:

Çox gözəl ki, evlənmək istəyirsən. Mən üç dəfə evlənmişəm. Amma arvadlarım payız milçəkləri kimi qırıldılar. İndi, bildiyin kimi, ümumiyyətlə evli deyiləm. Ancaq sən evlənsən, bəlkə mən də evləndim. Sənin Ninon xristiandır. Qoyma yad imanını evimizə gətirsin. Bazar günləri onu kilsəyə göndər. Amma evə keşik gəlməsin. Qadın kövrək kuzə kimidir. Bunu bilmək vacibdir. Boynuna uşaq düşəndə döymə. Amma heç vaxt unutma: sən evin ağasısan, o isə sənin kölgəndə yaşayır. Bilirsən: müsəlman eyni zamanda dörd arvad ala bilər. Amma yaxşı olar ki, sən birinə qane olasan. O vaxt başqa arvad alarsan ki, Ninonun uşağı olmayar. Arvadına xəyanət etmə. O sənin toxumunun hər damlasına iddialıdır. Zinakara əbədi lənət var. Ona dözümlü ol. Qadınlar uşaq kimidir. Amma bəzi şeylərdə hiyləgər və acıqlıdırlar. Bunu bilməyin vacibdir. İstəsən, onu bəxşişə tut, ipək, daş-qaş bağışla. Haçansa məsləhətə ehtiyacın olsa, sənə məsləhət verəcək. Amma sən onun əksinə hərəkət elə.

- Ata, axı mən onu sevirəm.

Başını buladı...

- Ümumiyyətlə götürdükdə adam gərək arvadı sevməsin. İnsan vətəni, davanı sevir. Bəzi adamlar gözəl xalçaları, nadir yaraqları sevir. Bununla belə, elə də olur ki, kişi arvadı sevir. Hər yanda tərənnüm edilən Leyli və Məcnunun sevgisi, yaxud Hafizin aşiqanə qəzəlləri sənə tanışdır. Bütün ömrü boyu Hafiz sevgini tərənnüm edib. Amma bəzi alimlər deyirlər ki, o, ömründə bir qadınla da yatmayıb. Məcnun isə sadəcə dəli olub. İnan mənə: kişi qadını hifz etməlidir, onu sevməməlidir. Allah belə istəyib.

Səsimi çıxarmıram, atam da susur. Bəlkə də haqlıdır. Kişinin həyatında sevgi ən önəmli şey deyil. Mən sadəcə olaraq onun ağılının ali dərəcəsinə hələ yetişməmişəm. Atam birdən gülüb şən-şən səsini qaldırır:

- Oldu, sabah knyaz Kipianinin hüzuruna gedib, məsələni müzakirə edərəm. Ya da bəlkə bugünün gəncləri öz kəbin məsələlərini özləri həll edirlər?

- Kipianigillə mən özüm danışaram, - tələsik dilləndim. Biz yenidən atların belinə qalxıb Bayıla sürdük. Tezliklə Bibi-Heybətın neft buruqları göründü. Qara qurğular qorxunc qaranlıq meşəyə bənzəyirdi. Neft iyi gəlirdi. Əllərindən neft daman fəhlələr quyuların yanında dayanmışdılar ki, həmin quyulardan da neft gur axınla yağlı torpağın üstünə yayılırdı. Biz Bayıl dustaqxanasının yanından keçib-getdik və birdən atəş səsləri eşitdik.

- Kimisə güllələyirlər? - Soruşdum.

- Yox .

Bu dəfə edam yox idi. Atəş səsləri Bakı qarnizonunun qışlasından gəlirdi. Orda ciddi-cəhdlə müharibə vərdişlərini məşq edirdilər.

- Dostlarına dəymək istərdinmi? - Atam soruşdu. Başım la razılıq verdim. Biz atımızı qışlanın geniş məşq həyətinə sürdük. İlyas bəylə Mehmet Haydar öz bölükləri ilə məşq edirdilər.

«Sağ - sol! Sağ - sol!»

Mehmet Haydarın sifətində ciddilik kök salmışdı. İlyas bəy yad iradə tərəfindən yönəldilən nəcib bir marionetə bənzəyirdi. Hər ikisi bizə doğru gəlib salamlaşdı.

- Qulluq xoşunuza gəlirmi? - Soruşdum.

İlyas bəy susdu, Mehmet Haydar qaşqabaqlı qabağa baxdı.

- Məktəbdən xeyli yaxşıdır, - mızıldandı.

- Bizə yeni alay komandiri göndəriblər. Şuşadan knyaz Melikov, - İlyas bəy dedi.

- Melikov? Kürən-qızılı atı olan deyil ki ?

- Özüdür ki, var. Bütün qarnizon artıq o at barədə əfsanələr danışır.

Susduq. Qışlanın başı üstündə qalın toz vardı. İlyas bəy qapıya doğru baxdı. Onun gözlərində həsəd və həsrət vardı. Atam əlini onun kürəyinə vurdu:

- Özgürlüyünə görə Əli xana həsəd aparırsan. Paxıl olma. O bu özgürlükdən əl çəkmək fikrindədir.

İlyas bəy pərtliklə güldü.

- Hə, Ninonun xeyrinə.

Mehmet Haydar maraqla başını qaldırdı.

- Hu, hu, - dedi, - axır ki, vaxt yetişdi.

O, köhnənin evlisi idi. Arvadı çadra örtürdü. Onun adını nə mən, nə də İlyas bilirdi. İndi mənə ağıllı bir nəzər saldı, dar alnını düşünləyib dedi:

- Bilmək istəyirsənmi, əsl həyat necədir?

Mehmet Haydarın dilində bu çox yeknəsəq səsləndi. Mən hər ikisinin əlini sıxıb qışlanı tərk etdim. Mehmet Haydar və onun çadralı arvadı həyat barədə nə bilirdilər ki?

Evə gəlib divana uzandım. Asiyalıya xas otaq həmişə sərin olar. O, gecələr soyuqla dolar, quyu su ilə dolduğu kimi. Gündüz otağa sərin hamama girən kimi girirsən.

Birdən telefon səsləndi. Ninonun səsi gileyli çıxdı.

- Əli xan, günün qaynadığından və riyaziyyatın əlindən həlak olmuşam. Gəl kömək et.

On dəqiqədən sonra Nino incə qollarını mənə doğru uzadır. Zərif barmaqlarına mürəkkəb ləkəsi düşüb. Həmin mürəkkəb ləkələrini öpürəm.

- Nino, atamla danışdım. Razıdır.

Nino titrəyir, həm də gülür. Otaqda hürkək-hürkək yörəsinə boylanır. Sifəti allanır. Tam mənə doğru gəlir və mən onun geniş açılmış göz bəbəklərini görürəm. Pıçıldayır:

- Əli xan, qorxuram, yaman qorxuram.

- İmtahandan, Nino?

- Yox, - üzünü yana çevirir. Gözləri dənizə baxır. Əlini saçına çəkib deyir. - Əli xan, qatar X şəhərindən Y şəhərinə saatda 50 km sürətlə hərəkət edir. Mən onun dəftərinə doğru əylirəm.

ONÜÇÜNCÜ FƏSİL

Qalın duman dənizdən baş alıb gəlir və şəhəri sarırdı. Küçələrin tinindəki tanarlar tutqun-tutqun közərirdi.

Sahil bağında gəzişirdim. Sanki tutqun şüşə arxasından sifətlər görünüb yox olurdular, etinasız, ya da hürkək. Uzdılmış taxtanın üstü ilə ləngərlənib hambalın, limandakı yük daşıyıcısının çöməlikli fiquruna doğru yeriyrəm. Onun dolu ağız mexaniki çeynəyərək tərənirdi. Gözləri tutqun-tutqun uzaqlara baxırdı. Həşiş çeynəyirdi və qeyri-adi görüntülərə qərq olunmuşdu. Yumruğumu düşünlənib kürəyinə ilişdirdim və yoluma davam etdim. Limandakı işıqlanmış pəncərə şüşələri sanki mənə göz vururdu. Bir parça şüşəyə toxundum, cingilti eşitdim və qorxuya qərq olmuş bir fars sifəti gördüm.

Qarşımdakı dumanın içindən bir qarın baş qaldırdı. Bu cür kök bir insanı görməyim məni cin atına mindirdi: qarına bir kəllə ilişdirdim. O, yumşaq və piyli idi. Bir səs mehribanlıqla dilləndi:

- Axşamınız xeyir, Əli xan!

Gözümü qaldırıb gülümsəyə-gülümsəyə yuxarıdan aşağı mənə baxan Naxararyanı gördüm.

- Lənət şeytana, - dedim və qaçıb aralanmaq istədim.

- Halımız özünüzdə deyil, dostum. Yaxşısı budur qalın yanımda.

Səsində bir yanımcıllıq vardı. Birdən özümü çox yorğun hiss etdim. Süst və tər tökə-tökə dayanıb qaldım burda.

- Gəl Filiposyanın yanına gedək, - dedi. Başımla razılıq verdim. Nə olacağına fərqi yox idi. Əlimdən tutub Bar-yatinski küçəsilə məni böyük kafeyə apardı. Dərin kürsülərə əyləşəndə yanımcıllıqla dedi:

- Mübtəlalıq, Qafqaz mübtəlalığı, yəqin istidəndir. Bəlkə belə hirsəlməyə ayrı səbəb var, Əli xan?

Kafedə yumşaq mebel və qırmızı materialdan divar kağızı vardı. Qaynar qəhvəni içib bugün yaşlı Kipianilərə necə zəng etdiyimi, Ninonun qorxu içində və hürkək-hürkək evdən necə çıxdığını, knyaginyanın əlini necə öpdüyümü, knyazın əlini necə sıxdığını, soyumuzun tarixini və gəlirini necə təsvir etdiyimi və çarın mənə

həsəd apara biləcəyi rus dilində prinses Nino Kipianinin elçiliyini necə etdiyini danışdım.

- Bəs sonra, əzizim? - Naxararyanı maraq götürmüşdü.

- Sonra? Onda qulaq as.

Mən knyazın durumunu yamsıladım və onun kimi yüngül gürcü ləhcəsində dedim.

- Əziz bala, hörmətli xan. İnanın mənə, mən qızım üçün Sizdən yaxşı kişi tapa bilmərəm. Siz xarakterdə olan bir kişinin zövcəsi olmaq istənilən qadın üçün necə böyük xoşbəxtlikdir? Amma Ninonun yaşını düşünün. Bu uşağın sevgidən nə başı çıxır? Axı o, hələ məktəbə gedir. Biz ki hindlilərin göbəkəsdı adətini təqlid edə bilmərik. Bir də ki, din, tərbiyə, soykökü arasında olan fərq. Mən bunu həm də Sizin xeyrinizə deyirəm. Atanız da bu fikirdə olar. Üstəlik indiki zamanda. Bu dəhşətli müharibə, kim bilir, bütün bunların axırı necə olacaq? Ninonun xoşbəxtliyi mənim də ürəyimdəndir. Bilirəm, Sizi sevdiyini düşünür. Mən onun xoşbəxtliyinin yolunu kəsmək istəmirəm. Ancaq birçə şey. Gəlin, müharibənin sonunu gözləyək. Onda siz ikiniz də yaşa dolarsınız və duyğularınız yenə bu şəkildə güclü olarsa, onda söhbətimizi davam etdirərik.

- Bəs indi nə etmək fikrindəsiniz, xan? - Naxararyan soruşdu.

- Ninonu qaçırıb İrana aparacam. Bu rüsvayçılığı üstümə götürə bilmərəm. Şirvanşirə yox desinlər! Nə fikirləşir? Özümü təhqir olunmuş sayıram, Naxararyan. Şirvanşirlər Kipianilərdən çox-çox qədimdir. Ağa Məhəmməd Şahın hökmranlığında biz bütün Gürcütanı viranə qoymuşuq. O vaxt hər bir Kipiani öz qızını Şirvanşirə ərə verməkdən qürur duyardı. Dinlər arasında fərq deyəndə nəyi nəzərdə tutur? İslam xristianlıqdan aşağıdır mı? Bəs mənim şərafim? Doğma atam mənə güləcək. Xristian öz qızını mənə verməkdən boyun qaçırır. Biz müsəlmanlar dişləri tökülmüş qurdlarıq. Yuz illər onca...

Hirsimdən donub susdum. Əslində çox şey demişdim.

Naxararyan özü də xristian idi. İnciməyə

hər cür haqqı var-

Amma inciməmişdi.

- Hirsinizi başa düşürəm. Amma deməyib axı. Müharibənin sonuna qədər gözləmək əlbəttə gülüncüdür. Sadəcə olaraq təsəvvür edə bilmir ki qızı böyüyüb. Qaçırmağın əleyhinə

deyiləm. Bu sınıanmış köhnə yoldur. Adətlərimizə tam uyğun. Amma yalnız son çıxış yoludur. Gərək bu niğahın mədəni və siyasi önəmini knyaza başa salasan onda fikrindən dönər.

- Kim edər bunu?

Bu vaxt Naxararyan enli əlini sinəsinə çırpıb ucadan dedi:

- Mən edərəm, mən! Mənə arxayın ola bilərsiniz xan, Heyrətlə ona baxdım. Bu erməninin fikri nəydi? İkinci dəfə həyatıma soxulurdu. Bəlkə türklərin gəlişi ilə bağlı, müsəlmanlara yaxınlıq arayırdı. Ya da bəlkə doğrudan da Qafqaz xalqlarının ittifaqını yaratmaq istəyirdi. Bunun mənə isti-soyuğu yox idi. O, aşkarca müttəfiq idi. Əlimi ona uzatdım. Onu bərk-bərk sıxdı.

- Mən Sizi hər şeydən hali edəcəm. Siz heçnə etməyin. Qızı qaçıрмаq fikrindən də vaz keçin. Əgər çıxış yolu qalmazsa... Ayağa durdum. Məndə birdən belə bir duyum yarandı ki, bu kök kişiyə etibar edə bilərəm. Onu qucaqlayıb kafeni tərək etdim. Yenicə küçəyə çıxmışdım ki kimsə özünü mə nə yetirdi. Arxaya qanrıldım. Süleyman ağa idi, atamın köhnə dostlarından biri. Biraz qabaq kafedə oturmuşdu. O, var gücü ilə əlini çiynimə qoyub dedi.

- Tfu, Şirvanşir ermənini qucaqlayır.

Diksindim. Amma o həmin an gecə dumanının içində yox oldu: Yoluma davam etdim. Nə yaxşı ki, düşündüm, bugün Kipianigilə niyə getdiyimi atamdan gizlətmışdim. Sadəcə olaraq deyərəm ki, hələ danışmamışam. Evdə açarı qıfılın deşiyinə salanda başımı bulayaraq öz-özümə düşündüm: ermənilərə qarşı bu kor-koranə nifrət nə böyük axmaqlıq imiş.

* * *

Sonrakı həftələrdə həyatım telefonun qara qutusunun ətrafında dövr etdi. İri dirsəkli bu əcayib qurğu birdən-birə ağlagəlməz bir önəm qazandı. Atam məndən elçiliyin niyə ləngidiyini soruşanda anlaşılmaz şeylər mızıldanırdım. Bu qara əcayib hərdən-hərdən səs salırdı. Dəstəyi götürürdüm və Ninonun səsi müharibə meydanından məlumatlar çatdırırdı.

- Sənsən, Əli? Qulaq as: Naxararyan anamın yanında oturub onun ulu babası şair İliko Çavçavadzenin şeirlərindən danışır. Və aradan bir az keçəndən sonra:

- Əli, eşidirsən məni? Naxararyan deyir ki, Rustaveli və Tamarın müasirləri fars mədəniyyətinin güclü təsiri altında olmuşlar.

Və sonra:

- Əli xan! Naxararyan atamla çay içir. İndicə dedi ki, bu şəhərin ovsunu onun irqini və xalqların mistik çulğaşından yaranmışdır.

Yarım saat keçməmiş:

- Krokadil göz yaşını axıdan kimi, o da ağzından müdriklik tökür. Deyir: Bakı zindanının üstündə qanunla qorunacaq Qafqazın yeni irqi döyülür.

Gülüb dəstəyi asırdım. Hər gün bax beləcə keçirdi. Na- xararyan Kipianigildə yeyir, içir və təzədən yeyirdi. Onlarla gəzməyə çıxır, gah mistik, gah da işgüzar xarakterli məsləhətlər verirdi. Telefon xəttinin simləri vasitəsilə mən erməni hiyləsinin inkişafını heyrət içində izləyirdim:

- Naxararyan deyir, ilk pul sikkəsi ay olmuşdur. Qızıl sikkə və onun insanlar üzərindəki hökmü qafqazlıların və iranlıların qədim ay kultunun nəticələridir. Bu gicliyi daha dinləyə bilmərəm, Əli xan. Bağa gəl.

Biz köhnə Qala qapısının yanında görüşdük. Qısa və tələm-tələsik bildirdi ki, anası öz cavan övladını vəhşi müsəlmana etibar etməyəcəyinə necə and içib, atası necə onu yarızarafatla xəbərdar edib ki, mən Ninonu mütləq hərəmxanaya qatacam və körpə Nino gülərək, həm də xəbərdar edərək ata-anasına necə cavab verib:

- Qulaq asın, məni qaçıracaq. Bəs onda?

Saçını tumarladım. Ninomu yaxşı tanıyırdım. O, istədiyinə nail olur.

- Müharibə on il çəkə bilər, - mızıldandı, - ata-anamın bizdən tələb etdiyi şey dəhşətdir.

- Məni belə sevirənsən ki, Nino?

Dodaqları səyridi.

- Biz bir-birimiz üçün yaranmışıq. Atam-anam günümü qara edib. Amma təslim olmaq üçün mən gərək bu divar kimi qocaman və təbiətin hər üzünü görmüş insan olam. Bir də ki, mən səni doğrudan da sevirəm. Amma vay o gündən ki, məni qaçırısan!

Susdu. Çünki eyni anda həm öpmək, həm də danışmaq mümkün deyil. Sonra kirmişcə evə yollandı və telefon oyunu təzədən başladı.

- Əli xan, Naxararyan deyir, atası Tiflisdən ona yazıb ki, vali qarışıq nıgah tərəfdarıdır. Bunu o, Şərqi qərb mədəniyyəti ilə fiziki qovuşuğu adlandırır. Sənin bundan xəbərin var?

Yox, bundan xəbərim yox idi. Mən evdə var-gəl edib heç nə demirdim. Nino ilə eyni sinifdə oxuyan əmim qızı Aişə xəbər çatdırdı ki, Nino üç günün içində beş «qeyri-kafi» almışdır. Bunun məsuliyyəti ümumiyyətlə mənim boynuma yazılması olub. Mən Ninonun gələcəyinin qeydinə qalmaq əvəzinə, onun sinif tapşırıqlarının qeydinə qalmalı- yammış. Həyəmdən susub əmim qızı ilə nərd oynayırdım. O, məni udub Ninoya məktəbdə kömək edəcəyinə söz verdi.

Telefon yenidən səsləndi:

- Sənsən? Siyasət və iqtisadiyyat barədə saatlarla keçən söhbət. Naxararyan deyir ki, pulunu fars əyalətlərinə yatan müsəlmanlara paxıllığı tutur. Kim bilir, Rusiyanın axırı necə olacaq? Bəlkə burda hər şey məhv olacaq? Yalnız müsəlmanlar İranda torpaq sahəsi əldə edə bilərlər. Dəqiq bilir ki, Gilanın yarısı Şirvanşir soyuna məxsusdur. Xaricdə torpaq mülkiyyəti Rusiyadakı qat-qarışığın müqabilində ən yaxşı təminatdır. Bunun da ata-anama təsiri çox güclü oldu. Anam dedi ki, mənəvi mədəniyyətə malik müsəlmanlar da var.

İki gün də keçdi və erməni şahmat oyunu qazanılmışdı. Ninonun səsi telefonda qışqırtıyla çıxırdı və o, gülürdü:

- Biz ata-anamın xeyir-duasını aldıq! Amin!

- İndi atan görəndə mənə zəng etsin. Axı mənim xətrimə dəyib. Belə də oldu. Knyazın səsi mülayim və həlim idi:

- Mən övladımın qəlbini sınađım. İstəyi gerçək və müqəddəsdir. Bunun yolunu kəsmək günah olardı. Bir bizə dəyin, Əli xan!

Onlara getdim. Knyaginya ağlayıb məni öpdü. Knyazın üzgözündən şənlik yağdı. O, nigahdan danışdı. Ancaq atamdan tam fərqli şəkildə: Ailə qarşılıqlı inam və qarşılıqlı hörmət üzərində qurulur. Ərlə arvad sözdə və əməldə bir- birinə dayaq durmalıdır. Həmişə bircə şey haqda düşünməlidirlər ki, onların hər ikisi azadqəlbli insanlardır.

Mən təntənəli şəkildə and içdim ki, Ninoya çadra ört-dürməyəcəm və hərəmxana saxlamayacam. Nino gəldi və mən onun alnından öpdüm. O, başını çiyinlərinə qısdı. Qorquya ehtiyacı olan körpə quşa bənzəyirdi.

- Amma zahirən heç nə heç kəsə bəlli olmamalıdır, - knyaz dedi, - Nino əvvəlcə məktəbi bitirməlidir. Yaxşı oxu, qızım. Kəsilən, bir il də gözləyəsi olacaqsan.

Ninonun sanki qələmlə çəkilmiş nazik qaşları yuxarı dartıldı:

- Arxayın ol, ata. Mən nə imtahanda, nə də quracağım ailədə kəsiləcəm. Əli xan mənə hər ikisində yardımçı olacaq.

Mən evi tərk edəndə Naxararyanın avtomobili qapının ağzında dayanmışdı. Onun domba gözləri işıldayaraq mənə sancıldı:

- Naxararyan, - səsimi qaldırıb dedim, - Sizə at zavodu, yoxsa Dağıstanda bir kəndmi bağışlayım? Ürəyinizdən fars ordeni, yoxsa Ənzəlidə portağal bağı keçir?

Əlini kürəyimə vurdu.

- Heç biri, - dedi, - insan taleyini yoluna qoymaq duyğusu bəsimdir.

Minnətdarlıqla ona baxdım. Biz Bibi-Heybət buxtasına yollandıq. Zil qara qurğular orda neft hopmuş torpağı istismar edirdi. Naxararyan mənim taleyimə soxulduğu kimi, Nobel nəslə də landşaftın əbədi ilkinliyinə müdaxilə etmişdi. Sahildən nəhəng bir göl parçası sıxışdırılıb uzaqlaşdırılmışdı. Dənizin köhnə dibi daha dənizə və sahilə aid deyildi. Amma işgüzar bir sahibkar yeni zəbt edilmiş sahənin qurtaracağında bir çayxana tikmişdi. Biz orda oturub dünyanın ən məşhur çayı olan, alkoqol kimi ağır «Kyaxta» çayını içdik. Buğlanan çaydan uyuyaraq Naxararyan Qarabağa hücum edəcək türklərdən və kiçik Asiyadakı erməni qırğınından uzun-uzadı söhbət etdi. Mən, demək olar, qulaq asmırdım.

- Qorxmazsız ki, - dedim, - türklər Bakıya gələndə mən sizi öz evimdə gizlədim.

- Qorxmaram, - Naxararyan dedi.

Uzaqlarda, dənizin başı üstündə, Nargin adasından o üzdə ulduzlar parladı. Sahilə həlim bir sakitlik çökdü. «Dənizlə sahil ərle arvad kimidir, bir-birilə əbədi savaşa birləşərək». Bunu mənmi dedim, Naxararyanmı, daha burasını bilmirəm. O, məni evə gətirdi. Evdə atama dedim:

- Kipiani Şirvanşir soyunun onun nəslinə rəva bildiyi niğah üçün öz təşəkkürünü bildirir. Nino mənim nişanlımdır. Sabah get, yerdə qalanları müzakirə et.

Çox yorğun və çox da xoşbəxt idim.

ONDÖRDÜNCÜ FƏSİL

Günlər həftələrə, aylara döndü. Dünyada, ölkədə və evimizdə çox şeylər baş verdi. Gecələr uzandı, saralmış yarpaqlar ölgün və qəmli-qəmli Qubernator bağının yollarına döşəndi. Payız yağışı üfzü qaraltdı. Buz parçaları dənizdə vurnuxub qayalıq sahillərdə ovuldu. Bir səhər narın qar küçələri örtüdü və bir anlığına qış bu yerlərə hakim kəsildi.

Sonra gecələr yenidən qısaldı.

Çöldən qəmli addımlarla dəvələr gəldi. Onlar özlərinin sarı tüklərində qum gətirdi və əbədiliyi görən gözləri hələ də uzaqlara dikildi. Hörgüclərində lülələri yandan yerə dikilmiş top, eləcə də güllə yeşikləri və silah daşıyırdılar: nəhəng savaştan müharibə qəniməti.

Türk əsirləri boz mundirdə şəhərlə addımlayırdı, cındır içində və əznik-üzniük. Dənizə doğru addımlayırdılar və kiçik buxar gəmiləri onları Nargin adasına aparırdı. Orda qarın yatalağından, acliqdan, yaxud vətən həsrətindən ölürdülər, ya da qaçmağa cəhd edirdilər və İranın qumlu səhralarında, Xəzər dənizinin qurğuşuna bənzər dalğalarında həlak olurdular.

Cox-cox uzaqlarda müharibə tüğyan edirdi. Fəqət bu uzaqlıq birdən-birə yaxın və əlçatar olmuşdu. Şimaldan əsgərlə dolu, qərbdən yaralılarla dolu qatarlar gəlirdi. Çar öz əmisini vəzifədən götürmüşdü və on milyonluq orduya indi özü başçılıq edirdi. Əmisi hazırda Qafqazı idarə edirdi və onun mısmırıqlı azman kölgəsi bizim ölkənin üstünə düşürdü. Böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin! Onun uzun sü- müklü əlləri Anadolunun ürəyinədək çatırdı. Çara qarşı olan hirsini öz diviziyalarının vəhşi hücumlarında səngiyirdi. Böyük knyazın hirsini qarlı dağlardan və qumlu çöllərdən keçib Bağdada, Trabzona, İstanbula aşırırdı. İnsanlar «Uzun Nikolay» deyərək onun qəlbinin vəhşi acığından, dəlisov savaştının qəzəbli ağılsızlığından qorxu ilə söhbət salırdılar.

Saysız ölkələr müharibəyə atılmışdı. Cəbhə Əfqanıstandan tutmuş Şimal dənizinə qədər uzanırdı və müttəfiq padşahlarının

sərkərdələrinin adları igidlərin cəsədinə qonmuş zəhərli milçəklər kimi qəzet səhifələrini zəbt edirdi.

Yenidən yay gəldi. Şəhərə qaynarlıq çökdü. Asfalt piyadaların ayaqları altında çökdü. Şərqdə və qərbdə qələbələr bayram edildi.

Mən çayxanalarda, kafelərdə, dostlarımla yanında və evdə olurdum. Adamların çoxu erməni Naxararyanla dostluğuma görə məni söyürdü. İlyas bəyin alayı hələ də şəhərdə idi və tozlu qışla həyatında müharibə sənətinin incəliklərini məşq edirdi. Opera, teatr və kino həmişəki kimi öz axarında idi. Çox şeylər baş vermişdi, ancaq dünyada, ölkəmizdə və evimizdə heç nə dəyişməmişdi.

Elmin ağır yükü altında inildəyən Nino yanıma gələndə əllərim onun sərin, hamar dərisinə toxunurdu. Gözləri dərinləyirdi və qorxu ilə dolu idi. Əmim qızı Aişə deyirdi ki, müəllimlər sakit bir mərhəmətlə gələcək xanım Şirvanşirə kafi qiymətləri bir-birinin ardınca jurnala düzürlər. Nino ilə mən küçədən keçəndə onun lisey rəfiqələri xeyli arxamızca baxırdı. Biz şəhər klubuna, teatrına və ballara gedirdik. Ancaq çox nadir halda tək olurduq. Dostlar bizi qayğılı məramın sərt barısı kimi dövrəyə alırdı. İlyas bəy, Mehmet Haydar, Naxararyan, hətta saleh Seyid Mustafa da bizi hər yanda müşayiət edirdi. Onlar öz aralarında yola getmirdi. Varlı və gombul Naxararyan şampan partladıb Qafqaz xalqları arasındakı sevgidən söz salanda Mehmet Haydarın üzünə qaranlıq çökdürdü və o deyirdi:

- Məncə, cənab Naxararyan, qaygınız yersizdir. Müharibədən sonra onsuz da vur-tut bir ovuc erməni qalacaq.

- Amma Naxararyan sağ qalan ermənilərin sırasında olacaq! - Nino bərkəndə deyirdi. Naxararyan susur, şampan içirdi. Eşitdiyimə görə o, bütün pulunu İsveçə aparmaq niyyətində idi. Bunun mənə dəxli yox idi. Mən Mehmet Haydardan Naxararyana qarşı azca səmimi olmağı xahiş edəndə o, alnını qırışdırıb deyərdi.

- Ermənilərə dözə bilmirəm, niyəsinə də Allah bilir. Sonra bir gün Nino müqəddəs kraliça Tamar liseyinin imtahan zalında əyləşib riyazi bərabərlik, klassik iqtibaslar, tarixi rəqəmlər və məyusluq anlarında böyük gürcü gözlərinin ləlirtisi ilə öz yetkinliyini sübuta yetirdi. Buraxılış imtahanının balından sonra sevincdən alışıb-yanan Nino- nu evlərinə gətirəndə qoca Kipiani dedi:

- İndi siz nişanlandınız. Çamadanlarınızı qabqar, Əli xan! Tiflisə gedirik. Mən səni nəslimə təqdim etmək istəyirəm.

Beləliklə, biz Tiflisə, Gürcüstanın paytaxtına yola düşdük.

* * *

Tiflis keçilməz ulu meşəyə bənzəyirdi; hər ağacın öz adı vardı, hər əminin, əmioğlunun, xalanın, yaxud əmiqızı- nın öz adı olduğu kimi. Bu meşədən baş tapmaq o qədər də asan deyildi. Adlar havada saqqıldayıb köhnə polad kimi cingildəyirdi. Orbeliani, Çavçavadze, Sereteli, Amilaxvari, Abaşidze. Şəhərin kənarında, Didube bağında Orbeliani ailəsi öz qohumlarının şərəfinə bir qonaqlıq verdi. Gürcü zurnası «Mravalyaveri», Kaxet savaşı mahınısı və çilğin «Xevsuri Lilosu»nu çalırdı. Kutaisidən olan Abaşidze fəmiyalı qohumlardan biri «Mqali Delianı», İmeret dağlarının fırtına nəğməsini oxudu. Əmilərdən biri «Davlur» rəqsini oynadı və ağsaqqal yaşlı kişilərdən biri üstünə süfrə salınmış yaşıl çimlərin üstünə hoppanıb buknanın pafosu altında mat-mat tamaşa edirdi. Qonaqlıq bütün gecəni davam etdi. Günəş dağların arxasından boylananda musiqiçilər himni köklədilər: «Qalx ayağa kraliça Tamar, Gürcüstan səninçün fəğan qoparır». Mən qımıldanmadan Nino- nun yanında oturmuşdum. Qarşımızda qılınç və xəncərlər bərq vururdu. Şəhərin ala-toranında bir dəstə əmizadənin ifa etdiyi gürcü bıçaq rəqsi tamaşaya bənzəyirdi. Gerçək olmayan və çox-çox uzaqlarda. Mən qonşuların söhbətinə qulaq asırdım. Onlar sanki əsrlərin dərinliyindən səslənirdi: - Tiflisi Çingiz Xandan qoruyan seretelilərdən biri olmuşdur.

- Bilməmiş olmasınız, biz Çavçavadzələr Baqrationlardan çox-çox qədimik. Padşah nəslindənik.

- İlk Orbeliani? O, üç min il öncə Çindən gəlib. Şah oğlu olub. Orbelianilərdən bəzilərinin gözü elə bugün də qıyıqdır. Ürkək-ürkək ətrafıma boyladım. Bunun müqabilində məndən öncə əbədiyyətə qovuşmuş bir ovuc Şirvanşir nə idi ki? Nino mənə təsəlli verdi.

- Özünə dərd eləmə, Əli xan! Qohumlarım, təbii ki, kübar soydandır. Amma bir düşün, sənin ulu baban Tiflisi zəbt edəndə onlarınkı harda idi?

Həç nə demədim. Amma qürurum yerə-göyə sığmadı. Hələ indi öz tayfasının tən ortasında Nino özünü Şirvanşir xanımı kimi hiss etdirdi. Minnətdarlıqla ona baxdım.

Qırmızı Kaxet şərabı axar alov kimi idi. Mən tərəddüdlə badəmi Orbeliani nəslinin şərafinə qaldırdım. Yaşlı bir qadın mənə doğru əylilib dedi:

- Rahatca için, Əli xan! Şərabda Allah uyuyur. Amma bunu az adam bilir.

Biz şəhərə qayıdanda artıq hava tam işıqlanmışdı. Hotelə getmək istədim. Əmilərdən biri məni tutub saxladı:

- Bu gecə Orbeliani soyunun qonağı idiniz, indi isə mənim qonağımsınız. Səhər yeməyini Purqvinoda yeyəcəyik. Günorta da dostlarımızı qəbul edərik.

Mən gürcü knyazlarının əsiri olmuşdum. Bu bir həftə çəkdi. Həmişə də Alsan və Kaxet şərabı, qoyun ətinin kababı və motal pendiri. Əmizadələr gürcü qonaqlığının ön cərgəsindəki əsgərlər kimi bir-birini əvəz edirdi. Yalnız həmişə biz qalırdıq. Ninonun dözümlünə heyran olmuşdum. Həftənin sonunda o, həmişəki kimi gümrəh idi. Baharın ilk şəbnəmitək. Gözləri gülümsəyirdi. Əmizadələri və bibiləri ilə söhbət etməkdən dodaqları yorulmurdu. Yalnız səndəki güclə əşidilən bir xırıltı deyirdi ki, o, gecə-gündüz rəqs edib, içib və, demək olar, heç yatmayıb.

Altıncı günün səhəri əmizadələrdən Sandro, Dodiko, Vamex və Soso otağıma gəldilər. Qorxumdan yorğanın altına girdim.

- Əli xan, - insafsızcasına dilləndilər, - bugün Cakeli nəslinin qonağısınız. Onların Kacoridəki malikanəsinə gedirik.

- Mən bugün heç kimin qonağı deyiləm, - qəmli-qəmli dilləndim, - bugün mənə, bu fəqir şəhidə cənnətin qapıları açılır və ulu mələk Mikayıl alovsaçan qılıncı ilə məni cənnətə buraxır, çünki mən qonaqpərvərlik yolunda həlak olmuşam.

Əmizadələr bir-birinə baxıb ucadan və qəddarlıqla güldülər, sonra bir-cə söz dedilər.

- Kükürd.

- Kükürd, - təkrarladım, - kükürd? Axı o cəhənnəmdədir. Mən isə cənnətə düşmüşəm.

- Yox, - əmizadələr dilləndi, - kükürd əsl biz deyəndir.

Çalışdım ayağa durum. Başım qazana dönmüşdü.

Əzalarım sallanıb tökülürdü, sanki mənimki deyildi. Güzgüyə baxıb solğun, göylü-sarılı bir sifət, parlaqlığını itirmiş bir baxış gördüm.

- Hə, - dedim, - axar alov, - və kaxet şərabını xatırladım, - mənə haqq olur. Müsəlman gərək içməyə.

- Ninonu başa salarım, - Vamex dedi. Kacoriyə bir saat gec çatarıq, sən yenidən sağalanda.

Bayıra çıxdı və telefonda onun səsini eşitdim.

Əli xan qəfildən xəstələnib. Onu indi kükürdlə müalicə edəcəyik və yalnız dörd saatdan sonra yenidən sappaş olacaq. Prinses Nino qoy öz ailəsi ilə bizdən qabaq getsin. Biz onlara çatırıq. Yox, pis şey yoxdur. Sadəcə biraz nasazlayıb.

Pəndəm-pəndəm geyindim. Başım fırlandı. Gürcü qonaqpərvərliyi Tehrandakı əmimin sakit, şərafətli qəbullarından tamam fərqlənirdi. Orda tünd çay içib şəirdən və müdriklərdən söhbət salırdılar. Burda şərab içir, rəqs edir, gülürdülər və polad yay kimi sərt və elastik idilər. Avropanın qapısı bu idi mi? Yox, təbii ki, yox. Ölkə bizimki idi. Ancaq bununla belə tamam başqa cür, digər Asiyadan tamamilə fərqli. Qapı, ancaq haraya? Bəlkə son müdrikiyə, uşaqsız, qayğısız əyləncəyə açılırdı, burasını bilmirdim. Möhkəm yorulmuşdum. Az qala səndələyə-səndələyə pillələri endim. Faytona mindik.

- Hamam meydanına! - Sandro ucadan dilləndi. Faytonçu atlara bir qamçı çəkdi. Şəhərin Maydan məhəlləsinə gedib qübbədəməli böyük bir binanın qarşısında dayandıq. Qapının ağzında sümükləri görünən arıq, yarıcılpaq bir kişi dayanmışdı. Gözləri bizi deşib sanki boşluğa baxırdı.

- Qamarcoba, mekisse, - Sandro ucadan dedi. Kisəçi diksindi. Təzim edib dilləndi.

- Qamarcoba, tavadı. Salam, knyazlarım mənəm. Sonra o, bizi böyük Behbutov hamamının holluna apardı. Holl geniş və isti idi, üstündə çılpaq bədənlərin uyuduğu çoxlu daş taxtlar vardı. Paltarımızı soyunduq. Dəhlizlə ayrı bir otağa keçdik. Orda yerdən dördkənc çalalar vardı ki, onlar da buğlanan kükürlü su ilə doldurulmuşdu. Sand-ronun səsini elə bil yuxuda eşitdim.

Qədim zamanlarda padşahlardan biri şahin uçurur. Şahin bir kəkliyin arxasınca düşür. Padşah gözləyir. Lakin nə şahin, nə də kəklik geri dönür. Bu vaxt padşah onları axtarmağa çıxır və gəlib bir ormana çatır. Ormandan kükürd rəngli su axırımı, kəkliklə şahin də

burda boğulubmuş. Padşah beləcə kükürlü bulağı tapır və Tiflis şəhərinin özülünü qoyur. Bura kəklik hamamının yeridir, bayırda meydana isə orman olub. Tiflis kükürlə başlayıb və kükürddə də sona yetəcək.

Günbəzli otağa buxar və kükürlü iy dolmuşdu. Lax yumurtanın qarışığına bənzər qaynar hamama girdim. Əmizadələrin bədəni nəmlikdən parıldayırdı. Əlimi isladıb sinəmi ovdum. Kükürd dərimə yeridi. Bu şəhəri zəbt edən, bu qaynağa baş vuran bütün fəthlərə və döyüşçüləri xatırladım: - Xvaresmir Cəlaləddin, Çingiz xanın oğlu Cağatay və Topal Teymur. Qandan məst olaraq onlar ağır-ağır bu kükürlü hamama girmişlər və qanlı yükün hamısı onların üstündən bura tökülmüşdür.

- Bəsdir, Əli xan, en aşağı.

Əmioğlunun səsi məni çimən fəthlərin xəyalından ayırdı. Kükürlü sudan çıxdım. Yan otağa gedib üzgün-üzgün daş yatağa uzandım.

- Mekisse, - Sandro çağırırdı.

Kisəçi - o bizi içəri ötürən həmin kişi idi - yaxına gəldi. Kişi çılpaq idi və qırxıq başında çalma vardı. Məni ağ- züştə uzatdı. Çılpaq ayaqları ilə kürəyimdə dingildədi. Rəqqas xalı üstündə süzən kimi belimdə yüngülcə süzdü, sonra barmaqları qarmaq kimi ətimə yeridi. Qollarımı geriyə qanırdı və sümüklərimin şaqqıltısını eşitdim. Əmizadələr taxtın dövrəsində dayanıb məsləhət verirdilər.

- Qollarını bir də qanır, mekisse, yaman xəstələnib.

- Onurğa sütununda bir də dingildə, belə, indi isə boş böyrünü əməllicə ov.

Görünür, ağrıları bərk olmalıydı. Ancaq mən hiss etmirdim. Uzanmışdım burda, dümağ sabun köpüyünün içində, kisəçinin sərt, elastik zərbələrinə dözərək və yeganə bir duyğu keçirirdim, sanki bədənimin bütün əzaları ağır- ağır bir-birindən aralanırdı.

- Bəsdir, - kisəçi dillənib yenidən peyğəmbər vüqarı ilə gözlərini bərəltirdi.

Ayağa qalxdım. Bədənim ağrıyırdı. Yan otağa gedib ikinci hamamın buz kimi soyuq kükürlü suyuna baş vurdum. Nəfəsim durdu. Ancaq əzalarım yenidən gərildi və canıma yenidən həyat

gəldi. Ağ dəsmala bürünərək geri qayıtdım- Əmizadələr və kisəçi ümid dolu gözləri ilə mənə baxdılar.

- Acam, - qürurla dillənib taxtın üstündə bardaş qurdum.
- Sappasağdır, - əmizadələr nərildədi, tez olun, qovun, pendir, göyərti, şərab.

Müalicə sona yetdi. Hamamın ön odasında uzanıb ləzzətlə yedik. Bütün yorğunluq və zəiflik canımdan çıxmışdı. Sərin, qırmızı və ətirli qovun kükürdün tamamını yox etdi. Əmizadələr ağ Naparoyli çaxırından bala-bala vururdular.

- Görürsən, - Dodiko dilləndi və cümləni tamamlamadı, çünki bu «görürsən» sözündə artıq hər şey ehtiva olunmuşdu: doğma kükürlü hamamla fəxr, gürcü qonaqpərvərliyindən sınan yadlara yazıqlıq və sevgidolu qohumluq əminliyi ki, o, Dodiko müsəlman kürəkənin zəifliyinə dözümlü yanaşır.

Çevrəməz genişləndi. Şərab şüşələri ilə yaraqlanaraq çılpaq qonşular məclisimizə qoşuldular. Knyazlar, knyaz kəditorları, nöqərlər, ıparazitlər, alimlər, şairlər və dağlardan gəlmiş mülkədarlar dinc-yanaşı yan-yana əyləşdilər, gürcü bərabərliyinin parlaq nümunəsi kimi. Buna daha hamam demək olmazdı, bu, klub, kafe, ya da qayğısız, gülərlü, şən və çılpaq iinsanların xalqlar yığnağıdır. Hərdən müəmmal¹ eyhamlarla ciddi kəlmələr də olurdu.

- Osmanlılar gəlir,, - xırdağöz kök bir kişi dilləndi, - Böyük knyaz İstanbulu tutmayacaq. Eşitdiyimə görə hansısa alman generalı İstanbulda bir top quraşdırıb. Top atılanda mərmisi birbaşa Tiflisdəki Sion kilsəsinin başına düşür.

Yanırsınız, knyaz, - sifəti balqabağa bənzəyən başqa bir kişi dedi, - top hələ quraşdırılmayıb. Onu yalnız planlaşdırırlar. Lap hazır olsa da, Tiflisə çatmaz. Almanların istinad etdikləri bütün xəritələr yanlışdır. Onları ruslar çəkib. Hələ müharibədən qabaq. Rus xəritələri. Onlar heç doğru olarmı?

Kimsə köksünü ötürdü. Üzümü çöndərib ağ bir saqqal və uzun, əyri bir burun gördüm.

- Yazıq Gürcüstan, - saqqal köks ötürdü, - biz sanki körükdə qızmış kəlbətinin iki dişi arasındayıq. Osmanlılar qalib gəlsə, Tamarın məmləkətinin sonudur. Rus qalib gəlsə, bəs onda? Solğun

çar öz məqsədinə çatacaq, amma hüququmuz Böyük knyazın barmaqlarının məngəsində olacaq. Elə indinin özündə oğlanlarımız savaşa həlak olur, yaxşılardan ən yaxşısı. Sağ qalanını da osmanlılar, Böyük knyaz, ya da, kim bilir, kim nəfəsini kəsəcək, bəlkə hansısa maşın, bəlkə hansısa amerikalı? Bizim mübarizə alovumuz və onun qəfil sönüşü tapmacaya bənzəyir. Tamar məmləkətinin sonu çatıb. Hələ bir fikir verin, döyüşçülər cırtdan kimi və sısqa, məhsul qıt, şərab turş.

Saqqal ağır-ağır fişıldayıb susdu. Biz də səsimizi içimizə saldıq. Qəfildən hürkək boğuş bir səs pıçıldadı:

- Baqrationu öldürdülər, o, çarın nəvəsini qaçırmışdı və ruslar bunu ona bağışlamadı. Çar özü onu cəbhəyə İrəvan alayına göndərdi. Baqration şir kimi döyüşüb həlak oldu. Onsəkkiz güllə onu deşik-deşik etdi.

Əmizadələr şərab vururdular, mən bardaş qurub oturmuşdum və gözümlü zilləyib qabağa baxırdım. «Baqration», düşündüm «xristian dünyasının ən qədim knyaz soyu». Saqqallı haqlıdır. Gürcüstan körükdə qızmış kəlbətinin iki dişi arasında məhv olur.

- Ondan qalan bir oğul oldu, - bir başqası söhbəti tamamladı. - Teymuraz Baqration, əsl çar. Onu kimsə qoruyur. Araya sakitlik çökdü. Kısəçi divara söykənib dayanmışdı. Dodiko gərnəşib titrək-titrək əsnədi.

Ölkəmiz gözəldir, - dedi. - Kükürd və şəhər, müharibə və Kaxet şərabi. Hələ Alazanın düzənliklə axmasına baxın. Gürcü olmaq gözəldir. Gürcüstan lap məhv olsa da. Sizin burda dedikləriniz çox ümitsiz səslənir. Amma Tamarın məmləkətində haçan başqa cür olub ki? Amma buna baxmayaraq yenə də çaylar axır, yenə də üzüm tənəkləri boy atır, yenə də xalq rəqs edir. Gözəldir Gürcüstanımız və o, həmişə belə gözəl də qalacaq, bütün ümitsizliklərə baxmayaraq.

Ayağa durdu, gənc, şümşad boylu, ipək kimi yumşaq dərili müğənnilərin və igidlərin xələfi. Küncdəki ağsaqqal məmnunluqla gülümsədi:

- Bugün belə gənclik varsa, Allaha çox şükür!
Vamex mənə doğru əyildi:

- Əli xan, unutma! Sən bugün Kacoridə Cakeli soyunun qonağısan.

Qalxıb bayıra çıxdıq. Faytonçu atları qamçıladi. Vamex dedi:

- Cakelilər qədim knyaz soyundandır.

Mən şad və xürrəm güldüm.

ONBEŞİNCİ FƏSİL

Biz Qoiovinski küçəsində «Mefisto» kafesində əyləşmişdik. Nino və mən. Qarşımızda böyük monastrlı David dağı ucalırdı. Əmizadələr bizə bir gün istirahət vermişdi. Nino altdan-yuxarı monastra baxdı. Onun nə düşündüyünü bilirdim. Yuxarıda, David dağının üstündə bir qəbir vardı ki, ona da baş çəkmişdik. Orda şair, əlahəzrət çarın naziri Aleksandr Qriboyedov uyuyurdu. Qəbir daşına həkk olunmuşdu: «Sənin əməllərin unudulmayacaq, bəs sənin Nino-nun sevgisi niyə səndən çox yaşadı?»

Nino? Elədir. Adı Nino Çapçavadze olub, nazir-şair onu gəlin aparanda onaltı yaşını varmış. Nino Çapçavadze, yanımda oturan Ninonun ulu xalası. Tehran camaatı rus nazirinin evini mühasirəyə alanda onun onyeddi yaşını varmış.

«Ya Əli Salavatullah», camaat qışqırırdı. Nazirin vur-tut gödək xəncəri və bir tapançası vardı. Süllü Sultan küçəsindən bir dəmirçi əlindəki çəkici qaldırıb nazirin sinəsini parın-parça etdi. Günlər keçəndən sonra Tehranın kənarında hələ də ət parçaları tapmaq olurdu. Şair və çarın naziri Aleksandr Qriboyedovdan qalan təkə bu idi. Qacar nəslindən olan Fətəli şah o vaxt çox məmnun, vəliəhd Abbas Mirzə isə həddən artıq xoşbəxt idilər. Fanatik və müdrik qoca Meşi ağa şah tərəfindən yüksək dərəcədə mükafatlandırıldı və mənim ulu əmim Şirvanşirə də Gilanda bir mülk pay verildi.

Bunların hamısı yüz il bundan qabaq olmuşdu. İndi Mefisto kafesinin balkonunda oturmuşduq. Mən, kötücə Şirvanşirə o, kötücə Nino.

- Biz qan düşməni olmalıydıq, Nino, - başımla böyük monastra işarə etdim. - Haçansa mənə belə gözəl başdaşı qoyduracaqsanmı?

- Ola bilər, - Nino dedi - bu, sağlığında özünü necə aparmağından asılıdır. Qəhvəsini içib qurtardı.

- Gəl, - dedi, - şəhərə çıxmaq.

Yerimdən qalxdım. Nino bu şəhəri ana öz körpəsini sevdiyi kimi sevirdi. Biz Qolovinski küçəsi ilə üzüyuxarı, qədim şəhərin küçələrinə doğru getdik. Nino Sion kilsəsinin qarşısında ayaq saxladı. Alatoran, nəm binaya daxil olduq. Kilsə çox qədim idi.

Yuxarıda, altarın başı üstündə üzüm tənəyindən bir xaç vardı. Gürcüstanın nurlaşdırıcısı müqəddəs Nino bunu haçansa yer üzünün xilaskarından ilk xəbərlə Qərbdən bura gətirmişdi. Nino diz çökdü. Xaç çevirdi, altdan-yuxarı öz Xilaskarının şəklinə baxdı.

- Müqəddəs Nino, keç günahımdan, - pıçıldadı.

Kilsə pəncərələrindən süzülən işıqda gözlərindəki göz yaşlarını gördüm.

- Çıxaq bayıra, - dedim. O, kilsə qapısından çölə çıxdı. Dinib danışmadan küçələri dolaşdıq. Axırda dedim.

- Müqəddəs Nino sənə hansı günahından keçsin?

- Sənə görə, Əli xan.

Səsində qüssə və yorğunluq vardı. Nino ilə Tiflisin küçələrində dolaşmaq yaxşı deyildi.

- Niyə mənə görə?

Maydan məhəlləsinə çatmışdıq. Gürcülər kafələrdə, ya da küçənin tən ortasında oturmuşdular. Hardansa zurna səsi gəlirdi.

Aşağıda, xeyli uzaqlarda Kür köpüklənirdi. Nino uzaqlara baxdı. Sanki orda özünü axtarırdı.

- Sənə, - bir də təkrar elədi, - sənə və olmuş işlərin hamısına görə.

Nə demək istədiyini bildim, amma yenə də soruşdum.

- Nədir ki?

Nino ayaq saxladı.

- Tiflisin küçələrinə çıx, - dedi. - Çadralı qadın görərsən? Görməzsən. Asiyanın abı-havasını duyarsan? Yox. Bura başqa dünyadır. Küçələr geniş, qəlblər dümdüz. Tiflisə gələndə mən tamamilə ağillanıram, Əli xan. Burda Seyid Mustafa kimi mömin gicbəsərlər və Mehmet Haydar kimi qaranlıq varlıqlar yoxdur. Burda həyat şən və yüngüldür.

- Bu ölkə kürədə qızmış kəlbətinin iki diş arasında, Nino.

- Elə buna görə də, - ayaqları yenidən qədim daş döşəmədə taqqıldadı, - elə buna görə də. Topal Teymur Tiflisi yeddi kərə tarmar etdi. Türklər, farslar, ərəblər ölkəyə doluşdu. Biz yaşayıb-qaldıq, onlar Gürcüstanı viranə qoydular. İnsanları pis kökə saldılar, onları qətlə yetirdilər, amma heç vaxt hakim kəsilə bilmədilər. Müqəddəs Nino əlində tənək xaçı ilə Qərbdən gəlirdi. İndi biz də qərbə aidik.

Asiya deyilik. Avropanın ən ucqar şərq ölkəsiyik. Məgər bunu hiss eləmirsən?

İti addımlarla yeridi. Körpəsayağı alını düyünlənmişdi:

- Biz Teymura, Çingizə, Şah Abbasa, Şah Təhmasibə və Şah İsmayla müqavimət göstərdiyimizə görə mən varam, sənin Ninon. Budur, indi sən gəlirsən, qılıncsız, löh- rəmli dəvələrsiz, döyüşçüsüz, amma yenə də qanlı şahın varisisən. Qızların çadra gəzdirəcək və İran qılıncı yenidən ovxarlananda oğlanların və nəvələrin yüzüncü kərə Tiflisi viranə qoyacaqlar. Oy, Əli xan, gərək dünyaya qərbdə göz açıydıq.

Əlindən yapışdım:

- Nə istəyirsən, sənin üçün nələr edim, Nino?

Of, - dedi, - ağılım tamam çəşib, Əli xan. İstəyirəm, enli küçələri, yaşıl meşələri sevəsən. İstəyirəm, sevgidən əməllicə baş tapasan və Asiya şəhərinin ovulmuş barısına yapışıb qalmayasan. Qorxuram ki, on ildən sonra möminləşib bicləşəsən. Gilandakı mülləklərdə oturub bir gün ayı lasan və mənə deyəsən: «Nino sən yalnız tarlasan». Özün de, Əli xan. Mənim nəyimə vurulmusan?

Tiflis Ninonun aqlını çaşdırmışdı, Kür sahilinin nəm havasından sanki sərməst olmuşdu.

- Nəyinə vurulmuşam, Nino? Özünə, gözlərinə, səsinə, ətrinə, yerişinə, daha nə istəyirsən, səndəki hər şeyə vurğunam. Gürcüstan sevgisi ilə İran sevgisi eyni şeydir. Burda, bu yerdə min illər öncə sizin böyük şairiniz Rustaveli dayanmışdı. Kraliça Tamara sevgisini izhar etmişdi və onun nəğmələri fars rübailəri kimidir. Rustavelisiz Gürcüstan, İransız da Rustaveli yoxdur.

- Bu yerdə, - Nino fikirli-fikirli dedi, - him, bəlkə böyük sevgi nəğməkarı Sayat Nova da burda dayanmışdır ki, onun da başını gürcünün sevgisini tərənnüm etdiyinə görə şah bədənindən üzdürmüşdü.

Nino ilə bacarmaq çətin idi. O, vətənlə vidalaşırdı, vidada da həmişə sevgi öz izharını tapır. Köksünü ötürdü:

- Gözlərim, burnum, alnım, sən hamısına vurulmusan, Əli xan. Amma nəyisə unutmusan. Qəlbimə də vurulmusanmı?

- Hə, qəlbinə də vurulmuşam, - yorğun-yorğun dilləndim.

Qəribədir, Seyid Mustafa deyəndə ki qadının qəlbi olmur, gülərdim; Nino tələb edəndə ki onun qəlbinə vurulum, halım dəyişdi. Qadın qəlbi nə olan şeydir? Kişi qadın qəlbinin dərinliklərindən bir şey bilmirsə, gərək qadın buna sevensin.

- Bəs sən məndə nəyə vurulmusan, Nino?

Birdən onu ağlamaq tutdu, küçənin tən ortasında. Ya- nağıuzunu uşaqlara xas iri göz yaşları axdı.

Bağışla məni, Əli xan. Sevirəm səni, sadəcə səni. Necə varsan, eləcə. Amma içində yaşadığın dünyadan ürpənim. Ağlımı itirmişəm, Əli xan. Səninlə, nişanlımla küçənin ortasında dayanmışam və Çingiz Xanın zəfər yürüşlərini sənin başına qaxıram. Bağışla öz Ninonu. Haçansa müsəlman tərəfindən qətlə yetirilmiş istənilən gürcü üçün səni məzur tutmaq axmaqlıqdır. Bir də belə şey etməyəm. Amma fikir ver: Mən, sənin Ninon, nifrət etdiyim Avropanın kiçik bir parçasıdır və mən bunu burda, Tiflisdə daha aydın hiss edirəm. Mən səni sevirəm, sən də məni. Amma mən meşələrin, çəmənliyin vurgunuyam, sən isə dağların, daşların və qumun. Çünki sən çöl oğlusan. Ona görə də səndən, sənin sevgindən, sənin dünyandan üşürgələnirəm.

- Sonra? - Qeyri-ixtiyari və şaşqın- şaşqın soruşdum.

- Sonra? - Göz yaşlarını quruladı. Dodağına yenidən təbəssüm qondu və başını yana əydi. - Sonra? Üç aydan sonra evlənirik. Daha nə istəyirsən?

Nino keçidsiz-filansız gülə və ağlaya, sevinə və nifrət edə bilər. O, Çingiz Xanın bütün səhra yürüşlərini mənə bağışlayıb yenidən məni sevdi. Əlimdən yapışdı məni Veri körpüsü ilə Tiflis bazarlarının dolanbaclarına darddı. Bu simvolik bir üzrxahlıq idi. Bazar Tiflisin avropasal libasında yeganə Şərq adası idi. Şişman xalça alverçiləri, ermənilər və farslar orda İran sərvətinin əlvan cah-cəlalını yerə döşəmişdilər. Üstündə müdrik kəlamlar yazılmış bərqli, sarı, tunc piyalələr dükənləri doldurmuşdu; iri, qonurgöz bir kürd qızı insanın əlindən onların taleyini oxuyurdu və, deyəsən, özü öz bacarığına məftun olmuşdu. Meyxanaların girəcəyində Tiflisin avaraları dayanıb Allah və dünya barədə ciddi mübahisələr aparırdı. Onsəkkiz müxtəlif dildə danışan bu şəhərin sirayətli iyini içəri çəkdik. Əlvan qat-qarışığa tamaşa edərkən Ninonun qəm-qüssəsi

yoxa çıxdı. Erməni tacirləri, kürd baxıcıları, fars aşpazları, osetin keşişləri, ruslar, ərəblər, inqışlar, hindlilər: Asiyanın bütün xalqları Tiflis bazarının dar dolanbaclarında üz-üzə gəlirlər. Dükənlərin birinin yanında qalmaqal qopur. Tacirlər dalaşanları dövrəyə alıb. Bir nəfər aysor bir yəhudi ilə əməllicə- başlıca didişir. Dediklərini biz də eşidirik:

- Mənim ulularım sənənin ulularını Babilistan əsirliyinə aparanda...

Ətrafdakılar şaqqanaq çəkir. Nino da gülür - yəhudiyyə, aysora, bazara, Tiflisin daş döşəməsində axıtdığı göz yaşlarına.

Yolumuza davam edirik. Bir-iki addım da atırıq və gəzintimizin dairəsi daralır. Yenidən Qolovinski küçəsindəki «Mefisto» kafesinin qarşısında dayanırıq.

- Bəlkə yenə girək içəri? - Qətiyyətsizliklə soruşdum.

- Yox. Barışmağımızın şərafinə yuxarıya, Müqəddəs David monastrına gedək.

Biz funikulyora gedən yan küçələrdən birinə burulduq. David dağına ağır-ağır dırmaşan qırmızı vaqona mindik. Şəhər gözlərimiz önündə dərinliyə çökdü və Nino mənə məşhur monastrın yaranma tarixini danışdı.

- Çox-çox illər öncə Müqəddəs David bu dağın başında yaşayırmış. Şəhərdə isə knyazlardan biri ilə suçlu sevgiyə urcah olmuş bir çar qızı varmış. Knyaz qızı atır. O, isə hamilə imiş. Hirs bəyininə vuran ata bu bədəməlin adını soruşanda prinses sevgilisini faş etməkdən qorxur və günahı Müqəddəs Davidin boynuna atır. Çar hirsindən bu Müqəddəsi öz sarayına gətirir. Sonra qızını çağırtdırır və qız da suçlamayı təkrar edir. Bu vaxt həmin Müqəddəs əsasını götürüb onunla prinsesin bədəninə toxunur və möcüzə baş verir. Qızın bətnindən uşaq səsi gəlir və o, əsl suçlunun adını deyir. Amma bu Müqəddəsin diləyi ilə prinses daş doğur və həmin daşdan Müqəddəs Davidin bulağı qaynayır. Uşaq həsrəti çəkən qadınlar həmin müqəddəs bulaqda çimirlər.

Nino fikirli-fikirli əlavə etdi:

- Nə yaxşı ki, Əli xan, Müqəddəs David ölmüş, onun möcüzəli çəliyi isə itib yox olmuşdur.

Gəlib çatdıq.

- Bulağa getmək istəyirsən, Nino?

- Buna hələ bir il var.

Monastr barısının yanında dayanıb üzüaşağı şəhərə baxırdıq. Kür çayının axdığı dərə mavi sisə qər q olmuşdu. Kilsələrin qübbələri tənha ada kimi daş dənizindən göylərə baş qaldırırdı. Şərq və qərb istiqamətində bağlar uzanıb gedirdi. Tiflisin canlı aləminin əyləncə meydançaları. Uzaqda mısırılıqlı Mtex qalası, gürcü çarlarının iqamətgahı, indi rus imperiyasının siyasiləşmiş qafqazlılar üçün həbsxanası ucalırdı. Nino üzünü yana çevirdi. Onun çarlara sadıqlıyı işgəncə qalasına baxışla yollaşmırdı.

- Qohumlarından Mtexdə oturan yoxdur ki, Nino?
- Yox, amma haqq üçün deyilsə, sənin yerin oradır. Gəl, Əli xan.
- Haraya?
- Qriboyedova dəyək.

Monastr barısının yanından burulub solğun baş daşının qarşısında ayaq saxladıq. «Əməllərin unudulmazdır, bəs sənin Ninonun sevgisi niyə səndən çox yaşadı?» Nino aşağı əyilib çaylaq daşı götürdü. Onu baş daşına sıxıb əlini çəkdi. Daş yerə düşüb onun ayaqlarına doğru diyirləndi. Nino qızardı. Bu qədim Tiflis xurafatı idi. Qız xeylağı daşı nəm baş daşına sıxırsa və həmin daş bir anlığa orda yapışib qalırsa, bu qız həmin il ərə gedir. Ninonun daşı yerə düşmüşdü. Güldüm:

- Görürsən? Toyuna üçcə ay qalıb! Peyğəmbərimiz kəlamında tam haqlıdır. «Ölü daşa inanma».
- Elədir, - Nino dedi.
- Geri, funikulyara qayıtdıq.
- Müharibədən sonra nə edəcəyik? - Nino soruşdu.
- Müharibədən sonra? İndi etdiklərimizi. Bakıda gəzintiyyə çıxacaq, dostlarımızı yoluxacaq, Qarabağa gedəcəyik və dünyaya uşaq bəxş edəcəyik. Gözəl olacaq.
- Bir dəfə də Avropaya getmək istəyirəm.
- Məmnuniyyətlə. Parisə, Berlinə, bütün qışı.
- Elədir, bütün qışı.
- Nino, ölkəmiz daha xoşuna gəlmir? İstəyirsən, Tiflisdə yaşayaq.
- Çox sağ ol, Əli. Mənə qarşı çox mərhəmətlisən. Bakıda qalarıq.
- Nino, mənə Bakıdan gözəl yer ola bilməz.

- Hə? Yəni o qədər çox şəhər görmüsən?
- Yox, amma əgər istəsən, səninlə dünyanı dolaşaram.
- Həmişə də qədim qala divarının və Seyid Mustafa ilə mənəvi söhbətlərin həsrətini çəkərsən. Amma eybi yoxdur, mən səni sevirəm. Necə varsan, eləcə də qal.
- Bilirsən, Nino, mən vətənimə, onun hər daşına, çölün hər qum dənəsinə bağlıyam.
- Bilirəm. Qəribədir Bakıya olan bu sevgi. Yabancılar üçün şəhərimiz yalnız isti, tozlu və neftlidir.
- Elədir, çünki onlar yabancıdır.

Qolunu boynuma doladı. Dodaqları yanağıma toxundu:

- Ancaq biz yabancı deyilik və heç vaxt da olmayacağıq. Məni həmişəmi sevəcəksən, Əli xan?
- Əlbəttə, Nino.

Qatar alt dayanacağına çatmışdı. Biz qol-boyun olub Qo-lovinski küçəsi ilə gedirdik. Sol əldə gözəl, çalın-çarpaz barmaqlıqlı bir park uzanıb gedirdi. Giriş qapısı bağlı idi. İki əsgər, qımıldanmadan, sanki daşlaşmışdılar, keşik çəkirdi. Barmaqlıqlı darvazanın başı üstündə qızıl suyuna çəkilmiş imperator qoşaqartalı əzəmətlə dayanmışdı. Park çarın Qafqazdakı valisi Böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin sarayına daxil idi.

Nino birdən ayaq saxladı.

- Ora bax, - deyib parkı göstərdi.

Barmaqlıqların arxasında küknar ağaclarının arası ilə çalsaç, iri, arıq bir kişi addımlayırdı. Üzünü bizə çevirdi və mən Böyük knyazın-soyuq təmkinli gözünü gördüm. Sifəti uzunsov, dodaqları kip sıxılı idi. Küknarın kölgəsində azman, kübar, vəhşi heyvana bənzəyirdi.

- Nə haqda düşünürsən, Əli xan?
- Çarın tacı haqqında, Nino.
- Tac onun çal saçına yaxşı yaraşar. Neyləyəcək?
- Deyirlər, çarı devirəcək.
- Gəl, Əli xan. Qorxuram.

Gözəl, çalın-çarpaz barmaqlıqdan aralandıq. Nino dedi:

- Gərək çarı və Böyük knyazı söyməyəsən. Onlar bizi türklərdən qoruyur.

- O, közərmiş kəlbətinin bir dişidir ki, onun da içində də sənin ölkən sıxılır.
- Mənim ölkəm? Bəs səninki?
- Bizdə başqadır. Biz zindanın üstündə uzanmışıq. Çəkiç də Böyük knyazın əlindədir. Buna görə ona nifrət edirik.
- Siz Ənvər paşanın təəssübünü çəkirsiniz. Ağılsızlıqdır. Sən Ənvər paşanın gəlişini heç vaxt görməyəcəksən. Böyük knyaz qalib gələcək.
- Allah barif, bunu yalnız Allah bilir, - barışdırıcı dilləndim.

ONALTINCI FƏSİL

Böyük knyazın qoşunları Trabzonda dayanmışdı. Onlar Ərzurumu zəbt edib Kürdüstan dağları üzərindən Bağdada doğru sürünürdü. Böyük knyazın digər hərbi dəstələri Tehranda, Təbrizdə, hətta müqəddəs şəhər Məşhəddə yerləşmişdi. Nikolay Nikolayeviçin kölgəsi bütün Türkiyənin və İranın yarısının üstünə düşürdü. O, gürcü zadəganlarının iclasında bəyan etmişdi: «Çarın əmrinə tabe olaraq mən Bizans xaçını yeni parlaqlıqda Aya Sofiya qübbəsinin başı üstündə bərqləndirənə qədər dinclik nə olduğunu bilməyəcəm».

Ayparanın məmləkətlərinin halı xarablaşmışdı. Osmanlıların qüdrətindən və Ənvər paşanın yengili qılıncından yalnız qoçu və hamballar öz qapılarının çənətində danışırdılar. Daha İran yox idi. Tezliklə heç Türkiyə də olmayacaqdı.

Atam tam kirmişləmişdi və tez-tez evdən çıxıb harasa gedirdi. Hərdən müharibə haqqında xəbərlərin və xəritələrin üstünə əyilib itirilmiş şəhərlərin adlarını dodaqaltı pıçıldayırdı, sonra saatlarla qımıldanmadan otururdu, kəhrəba təsbeh də əlində. Mən zərgər dükanlarına, gül və kitab mağazalarına gedirdim. Ninoya daş-qaş, gül və kitab göndərirdim. Onları görəndə bir neçə saatlığına müharibə də, Böyük knyaz da, hədə altında olan Aypara da unudulurdu.

Günlərin birində atam dedi:

- Axşam evdə ol, Əli xan. Evimizə adamlar gələcək və vacib işlərdən danışılacaq. - Səsində biraz pərtlik vardı və o, üzünü çevirib yana baxdı. Hər şeyi başa düşüb ona ta- xındım:

- Sənə and içmədimmi ki, ata, heç vaxt siyasətlə məşğul olmayacam.

- Öz xalqının qayğısını çəkmək hələ siyasətlə məşğul olmaq deyil. Zaman elə gətirir ki, Əli xan, xalq haqqında düşünmək insanın borcu sayılır.

Həmin axşam Nino ilə operaya getməyi razılaşdırmışdım. Şalyapın qastrol səfərinə gəlmişdi. Bir neçə gün idi ki, Nino bu gecənin sevinci ilə yaşayırdı. Telefona gedib İlyas bəyə zəng vurdum:

- İlyas, mən bugün məşğulam. Nino ilə operaya gedə bilərsinizmi? Biletləri çoxdan almışam.

Boğuş bir səs cavab verdi:

- Hara getmək fikrindəsən? Axı mən öz başımın ağası deyiləm. Bugün gecə növbəsindəyəm, Mehmet Haydarla birlikdə.

Seyid Mustafaya zəng elədim:

- Mən doğrudan da gedəmmərəm. Axund Hacı Məqsu- da söz vermişəm. O cəmi bir neçə günlüyə İrandan gəlib.

Naxararyana zəng vurdum. Səsində böyük bir utancaqlıq vardı:

- Özün niyə getmirsən, Əli xan?

- Qonaqlarımız var.

- Erməniləri qətlə yetirmək üçün məşvərət. Elədir? Xalqımın qanına qəltan olduğu bir vaxtda əslində gərək mən teatra getməyəm. Ancaq dostluğumuzun xatirinə. Bir də ki, Şalyapın doğrudan da gözəl oxuyur.

Axır ki. Əsl dost özünü darda göstərir. Mən Ninonu razı salıb evdə qaldım.

Qonaqlar saat yeddidə gəldi. Məhz gözlədiyim adamlar. Qırmızı xalı döşənmiş yumşaq taxtlı böyük zalımız saat səkkizin yarısında özündə yarım milyard rubl hifz edirdi. Daha doğrusu, hamısı birlikdə yarım milyardan çox pula malik olan insanlar. Onların sayı çox deyildi. Hamısını illər- di ki, tanıyırdım.

İlyas bəyin atası Zeynal ağa birinci gəldi. O, beli bükük yeriyirdi. Sulanan gözləri torlaşmışdı. Kişi taxtın üstündə oturmuşdu, çəliyi də yanında və asta-asta, ləzzətlə pətəkli türk balı yeyirdi. Ondan sonra otağa iki qardaş daxil oldu: Əli Əsədulla və Mirzə Əsədulla. Rəhmətlik ataları Şəmsi onlara 10-15 milyon pul qoyub getmişdi. Oğlanları irsən atalarının zəkasını götürmüşdülər, üstəlik həm də yazıb- oxumağı öyrənmişdilər. Bu yolla da öz milyonlarını bir neçə dəfə artırmışdılar. Mirzə Əsədullanın sevdiyi şey pul, ağıl və əmin-amanlıq idi. Qardaşı isə Zərdüştün oduna bənzəyirdi. Yanırdı, ancaq yandırmırdı. Dinc otura bilmirdi. Savaşı, macəranı və təhlükəni sevirdi. Ölkədə bir çox qanlı olayların, deyilənə görə, qəhrəmanı o idi. Onun yanında oturan qaşqabaqlı Bünyadzadənin macərə ilə arası yox idi, əvəzində daha çox sevgiyə meyilliydi. Aramızda yeganə kişi idi ki, bir-birilə cəngələşən dörd arvadı vardı. Bu işindən xəcalət çəkirdi, amma xasiyyətini dəyişə bilmirdi. Uşaqlarının sayını soruşanda yaygın-yaygın cavab verərdi: «15, ya

da 18, mən yazıq hardan bilim». Milyonlarının sayını soruşanda da eyni cavabı verərdi.

Zalın o biri başında oturan Yusifoğlu ona ikrahla və kinayəli baxırdı. Onun vur-tut bircə, necə deyərlər, çox da gözəl olmayan arvadı vardı. Qadın ona toy günü demişdi: «Toxumunu başqa qadınlara xərcləsən, həmin qadınların qulağını, burnunu, döşünü kəsəcəm. Sənin başına hansı oyunu açacağımı isə deyə bilmərəm». Arvadı döyüşkən bir tayfadan idi. Bu, boş hədə deyildi. Odur ki, yazıq kişi şəkil toplayırdı.

Saat səkkizin yarısında otağa girən kişi bapbalaca, aparıq bir adam idi və nəcib əlləri, qırmızı boyanmış'dırnaqları vardı. Hamımız yerdən qalxıb təzim etdik, faciəsinə hörmət əlaməti olaraq. Yeganə oğlu İsmayıl bir-iki il öncə rəhmətə getmişdi. Oğlunun xatirinə kişi Nikolay küçəsində əzəmətli bir bina tikdirmişdi. Binanın girişində iri, qızıl hərfərlə «İsmayıl» sözü yazılmışdı. Binanı o, İslam xeyriyyəçiliyinə bağışladı. Kişinin adı Ağamusa Nağıyev idi və onun 200 milyon pulunun gücü dairəmizə yol açmağa səbəb olmuşdu. Çünki daha müsəlman deyildi. Asi Babın, Nəsrəddin şahın edam etdirdiyi kafirin təriqətinə uymuşdu. Babın nə istədiyini bizlərdən bilənlər çox az idi. Əvəzində onu bildirdik ki, Nəsrəddin babçılarının dırnağının altına közərmiş mismar yeritdirib, onları tonqalda yandırtırıb və şallaqla ölüncəyə qədər döydürüb. Bu cür cəzaları öz üzərinə çəkib gətirən bir təriqət pis şeyləri təlim etməli olarmış.

Saat səkkizdə bütün qonaqlar yığılmışdı. Neft bəyləri oturub çay içir, şirniyyat yeyir və çiçəklənməkdə olan işlərindən, evlərindən, atlarından, kazinonun yaşıl masası arxasında uduzduqları pullardan danışırdılar. Saat doqquza qədər beləcə söhbət etdilər, qiyamın bütün qayda-qanunlarına əməl edərək. Sonra nöqərlər çay süfrəsini yığışdırtı- dırıb qapını örtüldülər və atam dilləndi:

- Xalqımızın taleyi barədə Şəmsi Əsədullanın oğlu Mirzə Əsədullanın müəyyən fikirləri var. Gəlin, onu dinləyək. Mirzə Əsədulla yaraşlıq, biraz da düşüncəli sifətini qaldırıb dedi:
- Böyük knyaz müharibəni udsa, yer üzündə bir dənə də müsəlman dövləti qalmayacaq. Çarın əli ağır olacaq. Və heç vaxt

bizə toxunmayacaq, çünki pulumuz var. Amma məscid və mədrəsələri bağlayacaq və doğma dilimizi yasaq edəcək. Yadlar dəstə-dəstə ölkəmizə axışacaq, çünki peyğəmbər ümmətini daha heç kəs qorumayacaq. Bizim üçün yaxşı olardı ki, Ənvər qalib gəlsin, lap azca qalibiyyət qazanmış olsa belə. Amma, az da olsa, biz bu yolda nəşə edə bilərikmi? Mən yox deyirəm. Bizim pulumuz var, ancaq çarın pulu daha çoxdur. Bizim insan gücümüz var, ancaq çarınki daha çoxdur. Nə edə bilərik? Pulumuzun və adamlarımızın bir parasını çara vermiş olsaq, bir divizion yaradıb onu təchiz etmiş olsaq, çarın əli müharibədən sonra bəlkə də ağır olmaz. Bəlkə başqa bir yol var?

Susdu. Qardaşı Əli dikəlib dedi:

- Çarın əli ağırdır. Fəqət kim bilir, bəlkə müharibədən sonra heç çarın əli də olmayacaq.
- Elə onda da, qardaşım, ölkədə kifayət qədər rus olacaq.
- Onların sayını azaltmaq olar, qardaşım.
- Hamısını qırmaq olmaz, Əli.
- Olar, Mirzə.

Hər ikisi susdu. Axırda Zeynal ağa qocalıq zəifliyi ilə lap astadan, ifadəsiz dilləndi:

- Lövhi-məfhuzda nə yazıldığını heç kim bilmir. Böyük knyazın yengisi hələ yengi deyil, hətta İstanbulu tutmuş olsa belə. Xoşbəxtliyimizin açarı İstanbulda deyil. Qərbdədir. Orda da türklər qalib gəlir, adları alman olsa da. Ruslar Trabzonu, türklər Varşavanı tutur. Ruslar? Əslində onlar ruslardırmı? Eşitdiyimə görə çarı bir rus mujiki, gərəkki adı Rasputin olsun, idarə edir, çar qızlarını sıgallayır və çarı- çaya «mama» deyər müraciət edir. Çarı devirmək istəyən böyük knyazlar var. Adamlar var ki, üsyana qalxmaq üçün sülhün gəlişini gözləyirlər. Müharibədən sonra hər şey tamam başqa cür olacaq.

- Elədir, - gözləri alaşır-yanan uzunbiğ, şişman kişi dilləndi, - böyük müharibədən sonra hər şey tam başqa cür olacaq.

Bu, vəkil Fətəlixan Xoylu idi. Həmişə xalqın dərdsini çəkirdi.

- Bəli, - ürəkdən təkrarladı, - və hər şey tam başqa cür olacağına görə biz heç kəsin mərhəmətini diləməməliyik. Bu müharibədən kim qalib çıxsa, zəifləyəcək, döyüşdən ağır yaralarla çıxacaq və zəifləməmiş, yaralar almamış biz onda diləmək əvəzinə tələb edə bilərik. Biz müsəlman, şiə ölkəsiyik və Romanov

sülaləsindən də, Osman sülaləsindən də eyni şeyi gözləyirik: bizə aid olan bütün məsələlərdə müstəqillik. Mühəribədən sonra qüdrətli dövlətlər nə qədər zəifləsələr, azadlığımıza bir o qədər yaxınlaşacağıq. Həmin azadlıq bizə ehtiyat gücümüz, pulumuz və neftimiz sayəsində nəsib olacaq. Zira unutmayın ki, dünyanın bizə daha çox ehtiyacı var, nəinki bizim dünyaya.

- Otağa toplaşmış milyard özündən çox razı idi. Gözləmək, bu, gözəl söz idi. Türkün, yaxud rusun qələbə çalacağını gözləmək. Bizim neftimiz var, qalib gələn ölkə mərhəmətimizi diləməli olacaq. Bəs ona qədər? Xəstəxanalar, yetimxanalar, dinimizdən olan müharibə əlilləri üçün korlar evi tikdirmək. Gərək heç kəs düşüncə darlığımızı başımıza qaxmasın.

- Mən güncdə oturmuşdum, nisgil içində susaraq. Əli Əsədulla zalboyu yeriyib yanımda oturdu:

- Bu işlərə Siz nə deyirsiniz, Əli xan? - Cavabımı gözləmədən aşağı əyilib pıçıldadı. - Ölkəmizdəki rusların hamısını qırmaq yaxşı olmazdı? Özü də təkcə rusları yox. Fərqli danışan, fərqli ibadət edib fərqli düşünən bütün yabançıları. Əslinə qalsa, hamımız bunu istəyirik, lakin yalnız mən onu dilə gətirməyə ürək edirəm. Sonrası nə olacaq? Mənə qalsa, hakimiyyətə Fətəli gələr. Baxmayaraq ki, Ənvərin tərəfdarıyam. Amma əvvəlcə gərək yadları kürüyüb ataq.

- «Kürüyüb ataq» sözünü elə incə bir həsrətlə dedi ki, sanki «sevək» deyirdi. Gözləri alışıb-yanırdı, üzündə cüvəllağı uşaqlara xas bir təbəssüm oynayırdı. Susdum. İndi babçı Ağamusa Nağı danışdı. Onun çuxura düşmüş xırda gözlərinə işıq gəlmişdi.

- Mən günü keçmiş bir insanam, - dedi, - gördüklərim, eşitdiklərim məni qəm dəryasına batırır. Ruslar türkləri yer üzündən silirlər, türklər erməniləri, ermənilər də bizi qazı- yıb atmaq istəyirlər, biz də rusları. Bilmirəm, bu, yaxşıdır, yoxsa pis. Zeynal ağanın, Mirzənin, Əlinin və Fətəlinin xalqımızın barəsində düşüdüklərini dinlədik. Anladığ ki, dərdi-sərləri məktəbdir, dildir, xəstəxanadır, azadlıqdır. Amma məktəbdə boş-boş şeylər tədris olunursa, onun nə faydası, əgər xəstəxanada bədən müalicə olunur və ruh yerli-dibli unudulursa, o xəstəxananın mənası nədir!? Ruhumuz Allaha can atır. Fəqət hər xalq düşünür ki, onun ayrı allahı var. Mən isə düşünürəm ki, Öz kəlamlarını müdriklərin səsi ilə eyni Allah

vəhy edir. Elə buna görə də İsayə da, Konfusiyyə də, Buddaya da, Məhəmmədə də ehtiramım var. Hamımız tək Allahdan gəlirik və Babın vasitəçiliyi ilə Ona da dönəcəyik. Bunu görək camaata çatdıraq. Nə ağ var, nə də qara, zira ağda qara bərqərandır, qarada da ağ. Ona görə də məsləhətim budur: Yer üzündə kiməsə zərər toxundura bilən heç nəyə əl atmayaq, çünki hər kəsdə biz varıq, bizdə də hər kəs.

- Quruyub qaldıq. Deməli, Babın asiliyi bu imiş.
- Böyrümdə səslə bir hıçqırıq qopdu. Heyrətlə yөрəmə baxındım və Əli Əsədullanın yanağından göz yaşının sel kimi axdığını və üz-gözünün qüssədən əyildiyini gördüm.

- Aman Allah, - deyib kişi hıçqırdı, - nə qədər də haqlısız. Sizə qulaq asmaq necə də böyük bir xoşbəxtlikdir, ey qüdrət sahibi! İnsanların hamısı bu cür dərin idraka çatmış olsalardı!

Göz yaşımı quruladı, bir neçə kərə də hıçqıraraq xeyli təmkinlə əlavə etdi:

- Şübhəsiz ki, ey mənim ləyaqətlim, Allahın əli bütün əllərin üstündədir, amma buna görə o da düzgün deyil ki, ey müdriklik çəşməsi, adam Ucalar Ucasının mərhəmətli nuruna mütləq arxayın olmalıdır. Biz, olsa-olsa, insanıq və nurlanma yox olan yerdə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün çıxış yolunu özümüz tapmalıyıq.

Ağıllı kəlam idi, göz yaşları da ağıllı idi. Mirzənin qardaşına heyrətlə baxdığını hiss etdim.

Qonaqlar ayağa qalxdı. Nərmənazik əllər salam əlaməti olaraq tutqun alınlara toxundu. Bellər əyildi və dodaqlar mızıldandı:

- Allah üstünüzə olsun. Təbəssüm üzünüzdən əskik olmasın, arkadaş.

Yığınaq sona yetdi. Milyard küçəyə tökülüdü, sağollaşaraq, bir-birinin əlini sıxaraq, bir-birinə baş endirərək. Saat onbirin yarısı idi. Otaq boşalmışdı və havası ağırlaşmışdı. Məni tənhalıq çulğadı. Üzümü nökrə tutdum:

- Biraz gəzişim. Qışlaya gedirəm. İlyas bəy gecə növ-bəsindədir.

Ninogilin evinin yanından keçib dəniz sahilinə, böyük qışlaya yollandım. Keşik odasının pəncərəsindən işıq süzülürdü. İlyas bəylə

Mehmet Haydar nərd oynayırdılar. İçəri keçdim. Dinmədən başları ilə məni salamladılar. Axır ki oyun qurtardı. İlyas bəy zərləri bir qırağa atıb yaxasını düymələdi.

- Necə keçdi? - Soruşdu. - Əsədulla yenə rusların hamısını qırmağa and içdi?

- Təxminən o cür. Müharibədən nə səs-soraq var?

- Müharibədən, - pəndəm-pəndəm dilləndi, - almanlar Polşanı tam tutublar. Böyük knyaz ilişib-qalıb qarda, yaxud Bağdadı da tutacaq. Türklər də bəlkə Misiri tutdular. Hardan bilim? Yer üzü tamam cansızıcı olub.

Mehmet Haydar daz qırılmış zül kəlləsini ovuşdurdu:

- Heç də cansızıcı deyil, - dedi, - atımız, əsgərimiz var, yaraqla davranmağı bacarıyıq. Kişiyə bundan artıq nə lazımdır? Hərdən dağlara çəkilib səngərə girmək və qarşımda düşmən görmək istəyirəm. Düşmənin də gərək əməllicə əzələləri olsun, dərisi tər qoxusun.

- Onda cəbhəyə yazıl, - dedim.

Mehmet Haydarın dar alınının altındakı gözləri qəmli- qəmli və şaşqın baxdı:

- Mən müsəlmana güllə atan kişilərdən deyiləm. Lap sünni olsalar da. Amma hərbi and içmişəm və fərarilik edə bilmərəm. Bizim məmləkətdə gərək hər şey ayrı cür olaydı.

Mən ona sevgidolu bir nəzər saldım. Bu enlikürək, güclü, donuq sifət gənc oturub yerindən tərpənmir və az qala döyüş həsrətindən boğulurdu:

- Cəbhəyə getmək də istəyirəm, getməmək də, - qayğılı-qayğılı dilləndi.

- Ölkəmizə neyləmək olar? - Ondan soruşdum. Susub alını düynələdi. Düşünmək onluq deyildi. Axır ki, dilləndi:

Ölkəmizə? Məscidlər tikmək . Torpağa su vermək. Torpağımız susuzluqdan yanır. O da xoşuma gəlmir ki, istənilən əcnəbi ölkəmizə gəlib bizi axmaq adlandırır. Axmağın, hər nəyik, öz işimizdir. Bir də ki: mənə qalsaydı, böyük bir tonqal çatıb ölkədəki bütün neft buruqlarını odlamaq gözəl olardı. Gözəl bir mənzərə alınardı, biz də yenidən kasıblaşardıq. Onda heç kəsə lazım olmazdıq, əcnəbilər də bizi dinc buraxardı. Neft buruqlarının yerində mən gözəl məscidlər tikdirərdim, mavi kaşılı; kəlləri gətirib neft çöllərində taxıl əkərdik.

- Gələcəyin xəyallarına qapılıb susqunlaşdı.
İlyas bəy ləzzətlə güldü:
- Sonra da oxuyub-yazmağı yasaq edərdik, şam işığına keçərdik və ən axmaq kişini ölkəyə padşah seçərdik. Mehmet Haydar kinayəni qulaqardına vurdu.
 - Heç də pis olmazdı. İndiyə baxanda qədimlərdə daha çox axmaq olub. Həmin axmaqlar neft yataqlarının əvəzinə su kanalları çəkiblər, əcnəbiləri soyublar, daha bizi soymayıblar. Əvvəllər daha çox xoşbəxt insan olub. Bu keyqulunu qucaqlayıb öpmək istədim.
Pəncərənin çılğın döyülüşü məni yerimdən oynatdı. Bayıra baxdım. Tutqun, çopur bir sifət mənə zillənmişdi. Qapıya qaçdım. Seyid Mustafa özünü içəri saldı. Başındakı çalma əyilib tərli alına sürüşmüşdü. Belindəki yaşıl kəmərlə açılmışdı, boz əbası toza bulaşmışdı. O, kətillərdən birinə çöküb tövşüyə-tövşüyə dedi:
 - Naxararyan Ninonu qaçırdı. Yarım saat qabaq. Mər- dəkana getdilər.

ONYEDDİNCİ FƏSİL

Mehmet Haydar ayağa sıçradı. Gözləri tam balacalaşmışdı.

- Mən atları yəhərləyim!

Bayıra atıldı. Sifətim od tutub yanırdı. Qan gicgahlarıma vurmuşdu, qulağım uğuldayırdı və mənə elə gəldi ki, hansısa qeyib bir əl çomaqla başıma döyəcləyir. İlyas bəyin səsini sanki yuxuda eşidirdim:

- Özünü ələ al, Əli xan, təmkinli ol. Təmkinini onlara çatanda itirərsən.

Qarşımda dayanmışdı. Uzunsov sifəti sapsarı saralmışdı. Dümdüz Qafqaz xəncərini belimə bağladı.

- Al, - deyib ovcuma bir tapança basdı. - Özünü ələ al, Əli xan. Hirsini Mərdəkan yoluna saxla.

Silahi mexaniki olaraq cibimə soxdum. Seyid Mustafanın çopur sifəti mənə doğru əyildi. Koppuş dodaqlarının tərpendiyini gördüm və kəsik-kəsik sözlər eşitdim:

Evimizdən çıxıb üləma Molla Hacı Maksudun yanına getmişdim. Zati-Nurlarının qaldığı yer teatrın yanındadır. Saat onbirdə onun yanından çıxdım. Qəbahət oyunu təzəcə qurtarmışdı. Ninonu Naxararyanın müşayiətində maşına minən gördüm. Maşın yerindən tərənmədi. Söhbət edirdilər. Naxararyanın üz-gözü xoşuma gəlmədi. Gizlicə yaxınlaşıb qulaq verdim. Nino deyirdi, «Yox, mən onu sevirəm». «Mən isə Sizi daha çox sevirəm», Naxararyan deyirdi, «bu ölkədə daş daş üstündə qalmayacaq! Mən Sizi Asiyanın caynağından qurtararam». «Yox», Nino dilləndi, «məni evə aparın». Naxararyan motoru işə saldı. Mən arxadakı barxana yerinə hoppandım. Maşın Kipianinin evinin yanına qədər getdi. Yolda nə danışdıqlarını eşidə bilmədim. Amma çox danışdılar. Avtomobil evin qabağında dayandı. Nino ağlayırdı. Birdən Naxararyan onu qucaqlayıb üzündən öpdü. «Siz bu vəhşilərin əlinə keçməməlisiniz!» ucadan bağırıb sonra nəsə pıçıldadı və axırda yalnız bir cümlə eşitdim: «Gedək bizə, Mərdəkana, kəbinimizi Moskvada kəsdirərik, sonra da İsveçə gedərik». Ninonun onu itələdiyini gördüm. Bu vaxt

motor işə düşdü. Tərpənib getdilər. Mən də gücüm gəldikcə qaçdım ki...

Sona qədər danışmadı, ya da mən sona qədər dinləmədim. Mehmet Haydar qarını itələyib açdı.

- Atlar yəhərlənib, - ucadan dilləndi.

Həyəətə qaçdıq. Bədirlənmiş ayın işığında atları gördüm. Astadan imrənib ayaqlarını yerə döyürdülər.

- Budur, - Mehmet Haydar dilləndi.

Məni atın yanına apardı. Ata baxıb yerimdə dondum. Qarabağın al-qızılı möcüzəsi, rota komandiri Melikovun atı! Mehmet Haydarın baxışında bir tutqunluq vardı.

- Komandir cin atına minəcək. Bu atı indiyə qədər onun özündən başqa heç kim minməyib. Yel kimi qaçır. Ata qızırğalanma. Tez çatarsan.

Yəhərə sıçradım. Martağım atın yambızına toxundu. Azman bir sıçrayış və mən qışlanın həyəətindən çıxdım. Dəniz sahili ilə çapdım. Nifrətimdən atı matraqladım. Evlər sanki rəqs edə-edə yanımdan ötüb-keçirdi və mən atın nalından qopan qığılımları gördüm. Məni amansız bir hirs çulğadı. Yüyəni çəkdim. At yumaq kimi yığılıb irəli atdandı. Axırını palçıq daxmalar, axır ki, arxada qaldı. Gözlərim önündə ay işığına qarq olmuş xırlar və Mərdəkana gedən ensiz torpaq yol uzanmışdı. Gecənin havası məni sərnitdi. Solda və sağda qarqız-qovun bostanları baş alıb gedirdi. Yumru yemişlər qızıl külçələrinə bənzəyirdi. Atın çapışı paçalı, yaylı, cazibəli və ahəngdar idi. Lap irəliyə, atın qızılı yalmanına əyilmişdim.

Deməli, belə də olurmuş! Hər şeyi apaydın gözlərim önündə görürdüm... Dilə gətirdikləri hər kəlməni eşidirdim.

- Yağının dedikləri birdən-birə yaxınlaşıb qavramlı oldu: Ənvər Kiçik Asiyada döyüşür. Çarım taxtı laxlayır. Böyük knyazın ordusunda erməni batalyonu. Cəbhə yarılan kimi Osmanlı qoşunları Ermənistanı, Qarabağa və Bakıya yeriyəcək. Naxarıyan nəticələri hiss edir. Qızıl külçələri, ağır erməni qızılı İsvəçə axır. Qafqaz xalqlarının qardaşlaşmasına son qoyulur. Onların hər ikisini teatrın lojasında görürəm.

- «Prinses, Şərqlə Qərb arasında körpü ola bilməz, hətta sevgi körpüsü belə».

- Nino susur. Sadəcə qulaq asır.

- Biz, Osmanlı qılıncının hədəsi altda olan biz, əl-ələ verməliyik. Avropanın Şərqdəki elçiləri olan biz. Mən Sizi sevirəm, prinses. Biz bir-birimiz üçün yaranmışıq. Stokholmda həyat sadə və asandır. Ora Avropadır, Qərbdir.
- Və sonra, sanki sözlər mənim yanımda söylənilir:
- «Bu ölkədə daş daş üstə qalmayacaq».
- Lap axırda da:
- «Öz taleyinizi özünüz həll edin, Nino. Müharibədən sonra Londona köçərik. Bizi kral sarayında qarşılayarlar. Avropalı öz taleyini özü qurmalıdır. Əli xanı mən də qiymətləndirirəm, ancaq o, barbardır, çölün ağışundan ömürlük qopa bilməyən barbar».
- Ata bir qamçı çəkirəm. Vəhşi bir qışqırtı. Ay işığını görəndə səhra canavarı bu cür ulayır. Uzun-uzadı, ucadan, fəryadla. Qışqırtı bütün gecəni sarır. Tamam irəli əyilirəm. Boğazım qovuşur. Mərdəkana gedən aylı yolda niyə belə qışqırıram? Hirsimi hələlik boğmalıyam. Xəzri sifətimə çırpılır. Axan göz yaşım küləkdəndir, başqa şeydən yox. Mən ağlamıram, hətta birdən-birə öyrənəndə ki Şərqlə Qərb arasında körpü yoxdur, üstəlik heç sevgi körpüsü də yoxdur, yenə ağlamıram. İşvəli, qaynar gürcü gözləri! Bəli, köküm çöl canavarına, türklərin bo* qurduna gedib-çıxır. Gör necə də gözəl fikirləşib:
- «Kəbini Moskvada kəsdirərik, sonra da İsveçə gedərik».
- Stokholmda mehmanxana, tər-təmiz, isti, dümağ yorğandöşək. Londonda villa. Villa? Sifətim atın qızılı dərisinə toxunur. Birdən dişimi onun boğazına keçirirəm. Ağzım duz tamlı qanla dolur. Villa? Naxararyanın Mərdəkanda villası var. Vadidəki meyvə bağlarının tən ortasında. Bakının bütün varlıları kimi. Ağ mərmərdən, dəniz sahilində, Korinf¹ sütunları ilə. Görəsən, avtomobili yeyin gedər, yoxsa Qarabağ atımı? Villanın yerini bilirəm. Çarpayı qırmızı ağacdandır, al qırmızı və enli. Ağ mələfələr, Stokholmdakı kimi. O, bütün gecəni çərənləməyəcək. O dinc ... əlbəttə dinc durmayacaq. Çarpayı, həzz və dəhşətdən toranlaşmış gürcü gözləri gözlərim önündən çəkilmir. Dişlərim atın canına yeriyir. Heyvan götürülür. İrəli, irəli! Onları haqlayana qədər hirsini boğ, Əli xan.
- Yol dardır. Birdən gülmək məni tutur. Asiyada, geri qalmış, sivilləşməmiş çılğın Asiyada olmağımız nə böyük xoşbəxtlik imiş.

Avtomobil yolu əvəzinə Qarabağ atlarının boyuna biçilmiş kələ-kötür çığırları olan Asiyada. Görəsən bu yollarda avtomobil hansı sürətlə və Qarabağ atı hansı ye- yinliklə gedir?

- Yol qırağındakı qarqız-qovun mənə baxırdı, elə bil onların da üz-gözü vardı.

- «Çox pis yoldur», qarqız-qovun sanki dilə gəlir, «İngiltərədən gəlmə avtomobillərə yaraşmır. Təkcə Qarabağ atlarının malıdır».

- Bu sürüşdən sonra atın bağı çatlamayacaq ki? Yəqin ki yox. Melikovun sifəti gözüm önünə gəlir, o vaxt Şuşada qılıncını cingildəyirdi:

- «Bu atı yalnız çar döyüşə səsləyəndə minirəm».

- İşə bax! Qarabağlı yaşlı kişi qoy atını aqlasın. Daha bir matraq, sonra da biri. Külək sifətimə döyəcləyir, sanki onun yumruğu var. Döngə. Yol qırağında yabanı bir kol baş qaldırır və, axır ki, uzaqdan motor səsi eşidirəm. Yola işıq düşür. Avtomobil! Kələ-kötür yolda ağır-ağır irəli sürünür. Asiya yolları üçün düzəldilməyib. Daha bir matraq zərbəsi! Sükanın arxasındakı Naxararyandır. Bəs Nino?! Nino büzüşüb bir küncə qısılib. Atın ayaq səslərini niyə eşitmirlər? Məgər o, gecəyə qulaq vermir. Avropadan gəlmə avtomobilində, Mərdəkan yolunda özünü arxayın hiss edir. Qoy dayansın bu laklanmış qutu. Bu saat, yerindəcə! Əlim tapançanı dabana çəkir. Belə, belçikalı gözəl alət. Öz işini gör görək.

Çaxmağı çəkirəm. Nazik alov zolağı yolda bir anlığa parlayır. Atı saxlayıram. Yaxşı atdın, yaxşı dəydin, belçikalı gözəl alət. Avtomobilin sol təkəri qəfil boşalan tuluq kimi yerə yatır. Laklı qutu dayanır! Atı yaxına sürürəm və qan gicgahlarıma vurur.

Silahı qırağa atıram, daha nə elədiyimi də dəqiq bilmirəm. İki sifət üzümə zillənir, gözlər tanımmaz bir qorxu içində bərəlidir. Titrək, yad bir əl tapançanın dəstəyindən yapışıır.

Korinf - şəhər adı.

Deməli, Avropa avtomobilinin içində də əminlik yoxmuş. Piy basmış barmaqlar yə iri brilliantlı üzük gözümdən yayınmır. Tərpən, Əli xan! İndi hövsələdən çıxıb bilərsən. Xəncəri sivirirəm. Titrək əl atəş açmağa bilməz. Xəncər ahəngdar bir səslənişlə havada uçur. Xəncər atmağı harada öyrənmişəm? İrandamı? Şuşadamı? Heç yerdə! Xəncərin hansı uçuş xəttini- edəcəyi barədəki bilgi qanımdadır, damarlarımda dövrə vurur. Ulularımdan keçib. Hindistana yürüş edib Dehlini diz çökdürən ilk Şirvanşirdən gəlir. Qadımsal, uca, qəfil bir qışqırtı. Piy basmış əlin barmaqları açılır. Qan zolağı biləyə doğru axır. Mərdəkan yolunda düşmənin qanı ləzzət verir. Tapança yerə düşür. Və birdən piyli qarının sürətlə sürünmə hərəkətləri. Bircə sıçrayış və o, yolu keçib qıraqdakı yabanı kolun dalına sinir. Hoppanıb atdan enirəm. Xəncəri yerdən qaldırıb qınına qoyuram. Nino avtomobilin yumşaq oturacağımda dümdüz əyləşib. Sifəti sərt və hərəkətsizdir, daşdan yonulmuş kimi. Yalnız gövdəsi əsim-əsim əsir, gecə savaşımdan kabusundan lərzəyə gələrək. Aralıda at ayağının tappılısını eşidirəm. Kolluğa sıçrayıram. Sərt budaqlar məni qamarlayır, sanki gözügörməz düşmənin əlləridir. Ayağım altında yarpaq xışıldayır, quru budaqlar əllərimi doğrayır. Qısnanmış heyvan - Naxararyan aralıda tövşüyə-tövşüyə nəfəs alır. Stokholmda mehmanxana! Piyli, koppuş dodaqlar Ninonun yanaqlarında!

Onu görürəm. Təngildəyib piyli əlləri kolu sındırır. İndi qarqız-qovun bostanından dənizə qaçır. Tapançanı xeyli əvvəl harasa atmışam. Tikanlı kol-kosun cırdığı əllərimdən qan axır. Budur, birinci qovun. Yumru sifət, kömkök və kemkey. Onu ayaqlayıram, dabanım altında səs salıb partlayır. Bostan boyu qaçıram. Sifətinə ölüm çökmüş ay mənə doğru boylanır. Qovun bostanının başı üstündə soyuq, qızılı işıq seli. Qızıl külçələrini İsveçə aparmayacaqsan, Naxararyan.

Budur. Kürəyindən yapışıram. Arxaya qanılır, kötük kimi dayanıb, gözlərində cinayət üstündə tutulmuş insanın nifrəti. Zərbə - yumruğu çənəmə ilişir. Və birini də - düz mədəmin başına. Yaxşıdır,

Naxararyan, yumruq davasını Avropada öyrənmişən. Başım fırlanır. Bir-iki anlığına nəfəsim durur. Mən, olsa-olsa, asiyalıyam, Naxararyan. Öldürücü zərbə sənətini heç vaxt bacarmamışam. Yalnız səhra canavarı kimi coşmağı bilirəm. İrəli şığıyiram. Gövdəsindən yapışıram, sanki ağac kötüyüdür. Ayaqlarım onun qarnına dirənir, əllərim yoğun boynuna dolanır. O, vəhşicəsinə məni döyəcləyir. Qorunuram və biz yerə yıxılırıq. Bostanda eşələnirik. Birdən mən alta düşürəm. Naxararyanın əlləri məni boğur. Əyişmiş sifətindəki ağzı daha da əyilib sallanır. Ayaqlarım onun qarnına döyəcləyir. Dabanım piy basmış cəmdəyə yeriyir. Çılpaq boğazı bir anlığına gözümə sataşır. Cırılmış yaxalığı boğazından aralanmışdır. Boğaz ağappaqdır. İçimdən boğuc bir hayqırtı çıxır. Dişlərim onun piyli, ağ boğazına sancılır. Hə, Naxararyan, Asiyada biz bax belə edirik. Öldürücü zərbə endirmədən. Boz qurdun fəndi. Damarlarının titrəyişini hiss edirəm.

Kəmər yerində yüngül bir tərpnəş duyuram. Naxararyanın əli xəncərimdən yapışır. Davanın qızgınlığında onu tamam unutmuşam. Polad tiyə gözlərim önündə bərq vurur. Qabırğamda kəskin ağrı duyuram. Qanı necə də istidir. Zərbə qabırğama dəyib ötür. Onun boğazını buraxıb xəncəri yaralı əlindən çıxarıram. İndi o, altındadır, üzü aya doğru. Xəncəri qaldırıram. Bu vaxt o, zildən, uzun-uzadı qışqırır, başını arxaya atır. Sifəti vur-tut yeganə ağızdan ibarətdir - ölüm qorxusunun geniş açılmış qaranlıq darvazası. Stokholmda mehmanxana. Manqal üstündəki piyli donuz. Mərdəkan yaxınlığında qovun bostanı!

Nə durmuşam? Arxamdan bir səs:

- Sox getsin, Əli xan, sox getsin! - Mehmet Haydarın səsidir.
- Ürəyinin başından, üstdənaşağı.

Səs kəsilir. Ölüm nöqtəsini dəqiq bilirəm. Yalnız bircə an da. Düşmənin fəryadlı səsinə bir daha eşitmək istəyirəm. Sonra xəncəri yuxarı qaldırıram. Əzələlərim gərilib. Ürəyin üst nahiyəsində xəncərim düşmənin bədəni ilə qovuşur. Düşmən üşürəyir, bir dəfə, bir dəfə də. Ağır-ağır yerdən qalxıram. Paltarım qan. Mənimmi qanı? Onun- mu qanı? İndi fərqi yoxdur.

Mehmet Haydar dişlərini şaqıldadır:

- Nə gözəl, Əli xan. Sənə ömrüm boyu səcdə edəcəm.
Qabırğam ağrıyır. Mehmet Haydar qoluma girir. Biz kolluqdan çıxıb yenidən laklı qutunun yanında dayanırıq, Mərdəkan yolunun üstündə. Dörd at. İki süvari. İlyas bəy salamlayaraq əlini qaldırır. Seyid Mustafa yaşıl çalmasını boynunun ardına çəkib. Ninonu bərk-bərk qucub yəhərdə saxlayır. Nino susur.
- Qadının işi necə olsun? Onu doğramaq istəyirsənmi, yoxsa bunu mənmi edim?
Seyid Mustafa ağır-ağır və astadan danışır. Gözlərini yarı yumaraq, yuxudakı kimi.
- Öldür getsin, Əli xan. - Bu dəfə dillənən Mehmet Haydardır. Əlindəki xəncəri mənə uzadır. İlyas bəyə baxıram. O, başı ilə razılıq verir. Sifəti taba-şir kimi ağarıb:
- Cəsədi dənizə atırıq.
Ninoya yaxınlaşıram. Gözləri böyüyüb hədəqəsinəndən çıxıb...
Tənəffüsdə o həmişə bizə doğru gələrdi, göz yaşsız içində, məktəbli çantası da əlində. Haçansa partasının altında gizlənib pıçıldamışdım:
«Böyük Karl 800-cü ildə Axen şəhərində taxta çıxıb».
Nino niyə susur? Niyə ağlamır, o vaxt böyük tənəffüsdə olduğu kimi? Böyük Karlın taxta haçan çıxmasını bilmədiyinə heç nə edə bilməzdə axı. Atının boynunu qucub qıza baxıram. Baxışlarımız toqquşur. Gözləri susur. Seyidin yəhərində gözəl görünür, ay işığına qarq olaraq, gözlərini xəncərdən çəkmədən. Gürcü qanı, dünyanın ən yaxşı qanı. Gürcü dodaqları, Naxararyan bu dodaqlardan öpüb. İsveçdə qızıl külçələri - o, qızı öpüb.
- İlyas bəy, yaralıyam. Nino xanımı evə apar. Soyuq- dur. Üstünə bir şey sal. Xanım evə sağ-salamat dönməsə, səni öz əllərimlə öldürərəm, İlyas bəy. Eşidirsən, İlyas bəy, bu, mənim dönməz iradəmdir. Mehmet Haydar, Seyid Mustafa, çox üzgünəm. Məni evə aparın. Mənə dayaq durun, qanım kəsmək bilmir.
Qarabağ atının yalmanından yapışıram. Mehmet Haydar ata qalxmağıma kömək edir. İlyas bəy yaxınlaşıb ehmalca Ninodan yapışır və onu özünün kazak yəhərinin yumşaq döşəyi üstünə qoyur... Əynindəki pencəyi çıxarıb ustuflla qızın çiyninə salır. Sifətindəki ağılıq hələ də çəkilməyib. Mənə qısa bir baxış atıb başını tərpedir. Ninonu evə sağ-salamat çatdıracaq. O, irəlidə gedir. Biz bir

xeyli gözləyirik. Mehmet Haydarla Seyid Mustafa məndən aralana bilməzlər. Mən onlara arxayınam. Mehmet Haydar yəhərə qalxır:

- Qəhrəmansan, Əli xan. Gözəl döyüşdün. Borcunu yerinə yetirdin.

Mənə dayaq durur. Seyidin gözləri yerə dikilib. Dillənir:

- Qadının həyatı sənə məxsusdur. Onu əlindən ala bilərsən. Bağışlaya da bilərsən. Şəriət belə buyurur.

Qayğılı-qayğılı gülümsəyir. Mehmet Haydar yüyəni əlimə verir.

Dinib-danışmadan gecəni yarıb atları sürürük. Bakının işıqları həlim və çəkicidir.

ONSƏKKİZİNCİ FƏSİL

Dərənün qırağında darısqal daş yol. Sapsarı qayalar, çılpaq, bözumlu, ağacsız. Daşlar, iri-iri, kələ-kötür, səliqəsizliklə bir-birinin üstünə qalanmış. Daxmalar dərənün yaxasından aşağı sallanır, bir-birinin yanında, sıx-sıx, dörd- künc, zövqsüz. Daxmalardan birinin yastı damı üstdəki daxmanın həyatını təşkil edir. Aşağıda dağ çayı guruldayır, apaydın havada qayalar bərq vurur. Dar cığır daş-qayanın boynuna dolanıb dərədə itir. Aul - Dağıstanda dağ kəndi. Daxmadakı otaq qaranlıqdır, həsirlə döşənmiş. Bayırda iki ağac dirək dama dayaq verir. Qartal qanadlarını gərib hey- kəltək səmanın sonsuzluğundan asılmışdır.

Həyətdə uzanmışam, sulu qəlyanın kəhrəba müştüyü də ağzımda. Sərin tüstünü ciyərlərimə çəkirəm. Gicgahlarım səmniyir, göyümsov tüstü yox olur, zəif mehin təsiri altında. Yanımcıl bir əl həşiş dənələrini tütünə qatır. Gözlərim dərəyə baxır və axan dumanda çeşidli sifətlər görür. Tanış cizgilər peyda olur. Bakıdakı otacağımın divarından asılmış xalçadakı döyüşçü Rüstəmin sifəti.

Haçansa orda uzanmışdım, qalın ipək yorğanın altında. Qabırğamın ağrısı kəsmək bilmirdi. Sarğı yumşaq və ağ idi. Yan otaqda asta addım səsləri. Xısın-xısın kəlmələr. Dinşədim. Kəlmələr ucadan səsləndi. Atamın səsi:

- Çox təəssüf, cənab komissar. Oğlumun harda qaldığını mən də bilmirəm. Gümanım ona gəlir ki, İrana, əmisinin yanına qaçmış olar. Çox təəssüflənirəm.

Komissarın səsi gurultulu çıxdı:

- Qətlə görə oğlunuza cinayət işi qaldırılıb. Həbs əmri artıq verilib. Onu İranda da taparıq.

Buna görə Sizə sağol deyərəm. İstənilən məhkəmə oğluma bəraət qazandırar. Beyin qızgınlığından törədilən hərəkət, olaylara baxsaq, haqq qazandıрмаqdan da biraz artıq. Bir də ki...

Sax pulların xışılısını eşitdim, ya da mənə elə gəldi ki, eşitdim. Sonra söhbət kəsildi. Və yenidən komissarın səsi:

- Hə, hə. İndiki gəncələr. O saat xəncər. Mən yalnız vəzifə adamıyam. Amma dərdinizə şərikəm. Çalışın, oğlan daha şəhərdə görünməsin. Hər halda həbs əmrini gərək İrana göndərəm.

Addım səsləri uzaqlaşdı. Yenidən dərin bir sükut. Xalçanın üstündəki quyrumlu yazı dolanbaca bənzəyir. Gözüm hərflərin sırası ilə axıb quyrumlu «N» hərfində dayanır.

Üstümə sifətlər əyilir. Dodaqlar nəsə anlaşılmaz bir şey pıçıldaıyır. Sonra çarpayıda otururam, sarğı içində, dirsəklənərək, İlyas bəylə Mehmet Haydar qarşımda dayanmışlar. Hər ikisi gülümsəyərək, hər ikisi hərbi səhra mundirində.

- Sağollaşmağa gəlmişik. Bizi cəbhəyə göndərirlər.

- Necə?

İlyas patrondaşını qurdalayır.

- Ninonu evə apardım. Yol boyu bir kəlmə də danışmadı. Sonra geri, qışlaya qayıtdım. Bir-iki saatdan sonra hər şey bəlli oldu. Alay komandiri Melikov qapını arxadan bağlayıb hirsini içkinin üstünə tökdü. Atı görmək belə istəmirdi. Onu axşamüstü güllələtdirdi. Sonra cəbhəyə yazıldı. Hərbi məhkəmə məsələsini atam birtəhər yoluna qoya bildi. Ancaq bizi cəbhəyə yazdılar. Lap ön sıralara.

- Məni bağışlayın. Buna bais mənəm.

Hər ikisi kəskin etiraz etdi.

- Yox, sən igidsən, kişi kimi hərəkət etdin. Səninlə fəxr edirik.

- Ninonu görmüsünüz?

Hər ikisi donuq sifətlə durub qaldı.

- Yox, görməmişik.

Çox soyuq səsləndi. Qucaqlaşdıq.

- Bizə görə qəm yemə. Cəbhədə baş çıxararıq.

Təbəssüm, sağollaşma. Qapı bağlandı.

Gözlərimi xalçanın çeşnilərinə zilləyərək balıncıların içində uzanmışdım. Yazıq dostlar. Günah məndədir. Qərribə ayıq yuxulara dalırdım. İndiyə aid nə vardısıa, hamısı yox olmuşdu. Ninonun sifəti duman içində üzürdü, gah gülərək, gah da ciddi. Yad əllər mənə toxundu. Kimsə farsca dedi:

- Həşiş qəbul etsin. Vicdan ağrısına çox kömək edir.

Kimsə müştüyü ağzıma qoydu və ayıq yuxunun qəlpələri arasından qulağıma sözlər doldu:

- Möhtərəm xan. Qol-qanadım sınıb. Nə murdar rüsvayçılıq. Razıyam, qoy qızım oğlunuzun arxasınca getsin. Onlar təcili evlənməlidir.

- Knyaz, Əli xan evlənə bilməz. O indi qanlıdır¹, Naxararyanların qan intiqamına tapşırılıb. Onu İrana göndərmişəm. Həyatı hər saat təhlükədədir. Sizin qızınıza tay deyil.

- Zəfər xan, yalvarıram. Uşaqları qoruyarıq. Qoy çıxıb getsinlər. Hindistana, İspaniyaya. Qızım rüsvay olub. Onu yalnız evlənmək xilas edə bilər.

- Bunun günahı Əli xanda deyil, knyaz. Bir də ki, rusdan, ermənidən biri tapılar.

- Yalvarıram Sizə. Məksiz gecə gəzintisi. Bu cür bürküdə anlaşılındır. Oğlunuz tələskənlik edib. Tamam yanlış bir şübhə. İndi işi gərək yoluna qoysun.

- Hər necə olsa da, knyaz, Əli xan qanlıdır, evlənə bilməz.

- Axı mən də atayam, Zəfər xan.

Səslər kəsildi. Tam sakitlik. Həşiş dənələri yumrudur və qarışqaya bənzəyir.

Axır ki sarğı açıldı. Çapığımı yoxladım - bədənimdə ilk namus nişanı. Sonra yataqdan qalxdım. Ayaqlarımı sürüyə-sürüyə otaqda gəzdim. Nökərlər qorxu içində baxışdılar. Qapı açıldı. Atam içəri girdi. Ürəyim bərk-bərk döyündü. Nökərlər otaqdan çıxdı. Atam xeyli susdu. Otaqda var-gəl etdi. Sonra ayaq saxladı.

- Hər gün polis gəlir, özü də təkcə polis yox. Bütün Naxararyanlar səni axtarır. Beşi artıq İrana yollanıb. Evi iyirmi adama qorutdururam. Üstəlik Melikovlar da sənə qan davası elan edib. Ata görə. Dostların cəbhəyə gedəsi oldu.

Müəllif bu sözü orijinalda «Kanly» kimi işlədir

Susub başımı yerə dıkdım. Atam əlini çiynimə qoydu. Səsi mülayim çıxdı:

- Səninlə fəxr edirəm, Əli xan, çox fəxr edirəm. Mən də belə edərdim.

- Razı qalmısan, ata?

- Demək olar, tam. Amma bir şeyi de, - məni qucaqlayıb düz gözlərimin içinə baxdı, - qadına niyə dəymədin?

- Bilmirəm, ata. Yorğun idim.

- Amma yaxşı olardı, oğul. Daha gecdir. Ancaq sənə heç nəyi irad tutmaq niyyətində deyiləm. Hamımız, bütün nəslimiz səninlə fəxr edir.

- Bəs axırı necə olsun, ata?

Yenə var-gəl edib qayğılı-qayğılı köks ötürdü:

- Hə, burda qala bilməzsən. İrana da gedəmməzsən. Polis və iki böyük nəsil səni axtarır. Yaxşısı budur, Dağıstana gedəsən. Aulda səni heç kim tapammaz. Oraya nə erməni ürək edər, nə də polis.

- Nə vaxta qədər, ata?

- Uzun müddətə. Polis olayı unudana və düşmən nəsillər bizimlə barışana qədər. Yanına gələcəm.

Gecə yola düşdüm. Maxaçqalaya, ordan da dağlara. Dar çığırlarla, uzunyalman, xırda atların belində. Amansız dərənin qırağındakı uzaq aula.

Budur, indi burdayam, Dağıstan qonaqpərvəliyinin təhlükəsiz himayəsində. İnsanlar mənə «qanlı» deyib anlaşıq- la üzümə baxırdı. İncə əllər həşişi tütünə qatırdı. Çox çəkirdim. Görüntülərdən əzab çəkərək susurdum. Atamın dostu, qonaqpərvərliyinin kölgəsini üstümə salmış Qazi Molla məni qoruyurdu. Çox danışırdı və kəlmələrinin qəlpələri ay işığına qərq olmuş kənd yolunun qızdırmalı xülyalarını doğram-doğram edirdi.

- Xəyaldən ayıl, Əli xan, fikir etmə, Əli xan. Məni dinlə. Andalal əhvalatını eşitmisən?

- Andalal, - etinasız dilləndim.

Andalalın nə olduğunu bilmirsən? Güzəl bir kənd olub, altı əsr qabaq. Orda xoşxasiyyət, ağıllı və cəsur bir bəy hökmran imiş. Amma camaat bu qədər yaxşılığını sinirə bilməyib. Ona görə bəyin yanına gəlib deyiblər: «Səndən bıkmışığı, bizi tərk et». Bəy göz yaş töküüb, atına süvar olub qohum-əqrəbası ilə vidalaşdı və baş götürüb İrana gedib. Orda böyük bir adam olub. Şah onun sözü ilə oturub-durarmış. Həmin bəy ölkələr, şəhərlər zəbt edib. Amma Andalalın

dərdi ürəyindən çıxmıyıb. Ona görə də deyib: «Andalal dərələrində külli miqdarda daş-qaş və qızıl var. Gedək, o ölkəni zəbt edək». Böyük bir qoşunla şah dağlara yürüş edib. Andalal camaatı isə deyib: «Siz çoxsunuz, amma aşağıda oturubsunuz. Biz isə sizdən azıq, ancaq yüksəkdə oturmuşuq. Ən yüksəkdə isə tək və hər ikimizdən qüdrətli olan Allahdır». Beləcə camaat döyüşə girib. Kişilər, qadınlar və uşaqlar. Öndə bəyin ölkədə qalmış oğulları vuruşub. Farslar məğlub olub. Əvvəlcə şah qaçıb, axırda da onu Andalala gətirən satqın bəy. Aradan on il ötüb. Bəy qocalıb və vətənin həsrətini çəkib. Tehrandakı sarayını tərk edib və vətənə üz tutub. Sakinlər düşmən qoşununu ölkəyə gətirmiş satqını tanıyıblar. Tüpürüb qarını onun üzünə bağlayıblar. Bəy bütün günü kənddə at sürüb və özünə həmdəm tapa bilməyib. Onda qazinin yanına gedib və deyib: «Günahımı yumaq üçün vətənə dönmüşəm. Şəriətin hökmü ilə mənim işimə bax». «Əl-qolunu bağlayın», qazi deyib, «Ata-baba qanunlarına görə kişini diri-diri basdırmaq lazımdır» və camaat qışqırıb: «Qoy olsun». Ancaq qazi ədalətli adam imiş. «Özünü müdafiə üçün nə deyə bilərsən?», soruşub və bəy cavab verib: «Heç nə. Günahkaram. Burda ata-baba qanunlarına hörmət edilməsi çox yaxşıdır. Amma bir qanun da var ki, o da buyurur: ataya qarşı döyüşən öldürülməlidir. Haqqımı tələb edirəm. Oğullarım mənə qarşı döyüşüb. Gərək onların başı mənim qəbrimin üstündə vurulsun». «Olsun», deyib qazi camaatla birlikdə ağlayıb. Çünki bəyin oğulları dəyərlili və hörmətli kişilərdən imiş. Fəqət qanun yerinə yetirilib. Beləliklə satqın bəy diri-diri torpağa basdırılıb və ölkənin ən yaxşı igidləri olan oğullarının boynu onun qəbiri üstündə vurulub.

- Boş cəfəngiyyat, - mızıldandım, - bundan yaxşısını bilmirsən? Sənin qəhrəmanın bu ölkədə son adam olub və altı əsr bundan qabaq ölüb, özü də satqın olub.

Qazi Molla pərt-pərt fısıldadı.

- İmam Şamildən xəbər var?

- Hər şeyi bilirəm.

O vaxtan əlli il keçib. Şamilin rəhbərliyində xalq xoşbəxt idi, nə şərab vardı, nə də tütün. Oğrunun sağ əli kəsilərdi, ancaq, demək

olar, heç oğru da yox idi. Ruslar gələnə qədər. Bu vaxt Peyğəmbər imam Şamilin yuxusuna girib və qazavatı, müqəddəs savaşı buyurub. Dağ camaatının hamısı qorxunc andla Şamilə bağlanıb. Çeçen xalqı da. Lakin ruslar güclü olub. Onlar çeçenlərə basqı yapıb, kəndlərini oda qalayıb, tarlalarını viranə qoyublar. Bu vaxt ağsaqqallar Darqoya, imamın iqamətgahına gəlib, ona yalvarıblar ki, verdikləri anddan onları azad etsin. Lakin onunla üz-üzə gələndə danışmağa ürək etməyiblər. Bundan sonra xanımın, imamın anasının yanına gediblər, çünki o çox ürəyiyumşaq imiş. Xanım çeçenlərin dərдинə göz yaşı axıdıb. «İmama deyərəm, sizi anddan azad etsin». Xanım sözükeçən qadın imiş. İmam da yaxşı övlad. O haçansa deyibmiş: «Lənət o kəslərə ki, analarını dərdə salırlar». Xanım məsələni danışanda imam buyurub: Quran satqınlığı yasaqlayır. O həm də ananın sözünü yerə salmağı qadağan edir. Ağlım daha bəs eləmir. Namaz qılıb oruc tutmaq istəyirəm, bəlkə Allah fikrimi nurlandırdı». İmam üç gün, üç gecə oruc tutub. Axırda camaatın hüzuruna çıxıb və deyib: «Allah mənə buyruq göndərdi: mənimlə xəyanət barədə danışan ilk adama yüz şallaq vurulsun. Xəyanət barədə ilk danışan xanım oldu, mənim anam. Onu yüz şallaq zərbəsinə məhkum edirəm». Xanımı gətiriblər. İgidlər onun çadrasını üzündən alıblar, qadını məscidin pillələri üstünə uzadıb şallaqlarını göyə qaldırıblar. İmamın anasına yalnız bircə zərbə endirilib. Bu bir zərbədən sonra imam diz çöküb, ağlayıb və ucadan deyib: «Qüdrət sahibinin qanunları dəmir kimidir. Onları heç kəs qaldıra bilməz. Mən özüm də. Ancaq Quran bir şeyə də icazə verir. Uşaqlar ata-anaya verilən cəzanı öz üzərilərinə götürə bilərlər, odur ki, cəzanın qalanını öz üzərimə götürürəm». İmam soyunub bütün camaatın gözü qarşısında məscidin pillələrinə uzanıb və deyib: «Məni döyün və mən gerçək imam olduğum üçün görsəm ki, vurulan zərbələr tam gücü ilə endirilmir, başınızı üzdürəcəm». İmama doxsandoqquz şallaq vurulub. O, qan içində uzanıb qalıb. Dərisi pıraqa-para olub, xalq bu mənzərəyə dəhşətlə baxıb. Bundan sonra xəyanət barədə söhbətə heç kim ürək etməyib. Dağlar bu yolla idarə olunub. Əlli il qabaq. Xalq da xoşbəxt yaşayıb».

Susmuşdum. Göydəki qartal yox olmuşdu. Qaranlıq düşürdü. Qazi Molla namaz xalçasını sərdi və biz üzümüzü qibləyə çevirib namaz qıldıq. Ərəb duaları qədim savaşı nəğmələri kimi səsləndi.

- İndi isə get, Qazi Molla. Yaxşı dostsan. Yatmaq istəyirəm.

O, məyus-məyus mənə baxdı. Köksünü ötürüb həşiş dənələrini qarışdırdı. Sonra çıxıb-getdi və mən onun qonşuya dediklərini eşitdim:

- Qanlı bərk xəstədir.

Qonşu da cavab verdi:

- Dağıstanda heç kim uzun zaman xəstə qala bilməz.

ONDOQQUZUNCU FƏSİL

- Qadınlar və uşaqlar qaz yerışı ilə kəndin içi ilə irəliləyirdi. Sifətlərində yorğunluq vardı, gərginlikdən isə əsər- əlamət yox idi. Uzaqdan gəlirdilər. Əllərində torpaq və peyinlə dolu kiçik torbalar vardı. Torpağı tutya kimi sinələrinə sıxmışdılar. Onu uzaq-uzaq vadilərdən alıb əvəzində qoyun, gümüş sikkə və parça vermişdilər. Yurdlarının sərt qayalarını bu qiymətli torpaqla örtmək istəyirdilər ki, bərəkətsiz məmləkət xalqı yedirmək üçün taxıl bitirsin.

- Əkin yerləri dərədən üzüaşağı sırtda yerləşirdi. Bellərinə çatı bağlayıb insanlar bu kiçik sahəyə enirdi. Ustufu əllər gətirilən torpağı ehtiyatla daşlı sahəyə səpirdi. Seyrək məhsulu küləkdən və uçqundan qorumaq üçün gələcək tarlaların üst tərəfindən yöndəmsiz bir hasar çəkilməmişdi. Dağistanın diş-diş solğun qayalarının tən ortasındakı əkin sahələri beləcə yaranmışdı. Üç addım eni, dörd addım uzunluğunu. Kişilər sübh tezdən tarlaya gedərdi. Bəhrəli torpağın üstünə əyilənə qədər kəndli uzun-uzadı dua edərdi. Külək bərk əsəndə qadınlar yorğanlarını gətirib bu qiymətli torpağın üstünə sərərdi. İncə qonur əlləri ilə sünbülü sıgallayıb-oxşayırdı və xırda dəryazlarla sısqı taxılı biçirdilər. Sünbülü əllərində ovub dənini çıxarar və uzunsov fətir bişirərdilər. Birinci yapılan çörəyin içinə dəmir pul qoyulardı, bərəkət möcüzəsinə xalqın minnətdarlığı kimi.

- Mən xırda əkin sahələrinin birinin hasarının yanını ilə gedirdim. Yuxanda, qayalar üstündə qoçlar ləngərlənirdi. Başında iri, ağ keçə papaq olan bir kəndli ikitəkərli arabasının üstündə mənə doğru gəlirdi. Təkərlər qışqırtısı ələmi götürən südəmər kimi səs salırdı. Bu qulaqdeşən səs lap uzaqdan eşidilirdi.

- Qardaşım, - dedim, - Bakıya məktub yazacam ki, sənə yağ göndərsinlər. Arabanın oxlarını yağlamaq lazımdır. Kəndli dişlərini ağırtıdı:

- Mən sadə bir adamam, heç kimdən də gizlənmirəm. Qoy hər kəs arabamın yaxınlaşdığını eşitsin. Ona görə də oxları yağlamıram. Bunu yalnız əbrəklər edir.

- Əbrəklər?

- Bəli, əbrəklər, eldən çıxarırlar.

- Əbrəklər yenə də varmı?

- Kifayət qədər. Qaçaq, qatillər. Bəziləri xalqın xatirinə qətlə qurşanırlar. Bəziləri də öz xeyrinə. Amma onlardan hər biri qorxunc bir and içməlidir.

- Nə anddır elə?

Kəndli arabasını saxlayıb yerə endi. Tarlasının hasarına söykəndi. Duzunu yemiş pendir çıxarıb onu uzun barmaqları ilə iki yerə böldü. Bir parçasını mən götürdüm. Pendirin içində qara-qara qoyun tükü vardı. Yedim.

- Əbrəklərin andı. Xəbərin yoxdur? Gecə yarısı əbrək məscidə gedib and içir: səcdə etdiyim müqəddəs torpağa and içirəm ki, bugündən eidən çıxarı olacam. İnsan qanı tökəcəm və heç kəsə rəhm etməyəcəm. İnsanlara aman verməyəcəm. Onların qəlbi, vicdanı, namusu üçün dəyərli olan hər şeyi onlardan qoparacağım and içirəm. Körpəni anasının döşündə qılıncdan keçirəcəm, fəqirin son komasını oda qalayacam və indiyə qədər sevincin hökm sürdüyü hər yana qüssə-kədər gətirəcəm. Əgər bu andımı pozsam, sevgi, yaxud mərhəmət qəlbimə yol tapsa, qoy atamın qəbri üzünə həsrət qalın, qoy su susuzluğumu, çörək də aclığımı yatırmasın, qoy cəsədim düzün ortasında qalsın və itlər onun üstündə təbii ehtiyaclarını ödəsinlər.

Kəndlinin səsinə bir ciddiyyət və təntənə vardı. Üzü günəşə doğru idi.

- Bəli, - dedi, - əbrəyin andı belədir.

- Bu cür andı kim içir axı?

- Çox-çox haqsızlıq görmüş insanlar.

Susdu. Evə döndüm. Aulun dördkunc komaları zərə bənzəyirdi. Günəş şaxırdı. Əbrək idimmi, eldən çıxarı, bu amansız dağların qoynunda qovqun? Yoxsa mən də Dağıstan dağlarının qaçaqları kimi həmin qanlı andı içməliydim? Kəndə girdim. Həmin tutqun kəlmələr qulaqlarımda çəkici səslənirdi. Komanın qabağında üç dənə yəhərli yad at gördüm, biri gümüş yüyənli. Eyvanda kəmərinə qızıl xəncər taxmış onaltıyaşlı şişman bir oğlan oturmuşdu. Bu mənimlə bir məktəbdə oxuyan Arslan ağa idi. Atasının nefti aşırıb-daşırırdı, oğlunun isə sağlamlığı yerində deyildi. Buna görə də tez-tez Kislovodskiyə kurorta gətirdi. Onu az tanıyırdım, çünki məndən xeyli uşaq idi. Burda, dağ kəndinin tənhalığında onu qarışım kimi bağrıma basdım. Qürurdan qıpqırmızı qızarıb dedi:

- Nökərlərimlə kəndin yanından keçib-gedirdim və səni yoxlamağı qərara aldım.

Əlimi onun kürəyinə vurdum.

- Qonağım olun, Arslan ağa. Bu günü vətənin şərəfinə bayram edək. - Sonra üzümü komaya tutub ucadan səsləndim. - Qazi Molla bayram tədarükü gör. Bakıdan qonağım var.

Yarım saatdan sonra Arslan ağa qarşımda oturub qoyun ətindən kabab və şirniyyat yeyir və məstlik içində əriyirdi.

- Sizi görməyimə elə şadam ki, Əli xan. İgid kimi yaşayırsız, kənddə, qan düşmənlərinizdən gizlənərək. Tam arxayın ola bilərsiniz. Yerinizi heç kəsə deyən deyiləm.

Arxayın ola bilərdim. Görünür, harda qaldığımı bütün Bakı bilirdi.

- Burda olduğumu necə öyrəndiniz?

- Seyid Mustafa dedi. Mən də öyrəndim ki, kəndiniz yolumun üstündədir, o da Sizə baş çəkməyi məndən xahiş etdi.

- Hara gedirsiniz ki, Arslan ağa?

- Kislovodskiyə, kurorta. Bu iki nökrər də məni müşayiət edir.

- Deməli, belə. - Gülümsədim. Utanıb başını aşağı saldı. - Deyərsizmi, Arslan ağa, niyə birbaşa qatarla getmədiniz?

- Vallah, bir balaca dağ havası almaq istədim. Maxaç- qalada düşüb birbaşa Kislovodskiyə yol aldım.

Ağzını şirniyyatla doldurub ləzzətlə çeynədi.

- Amma birbaşa yolla buranın arası üçgünlük yoldur.

Arslan ağa bərk heyrətləndi:

- Hə? Onda mənə düzgün məlumat verməyiblər. Ancaq buna baxmayaraq sevinirəm, çünki ən azı Sizə dəydim.

Bu heyvərə, görünür, yolundan ona görə çıxıb ki, məni gördüyünü evdə danışa bilsin. Deyəsən, Bakıda xeyli məş-hurlaşmışdım.

Şərab süzdüm və o, iri qurtumlarla içdi. Axırda ürəkləndi:

- Bu arada daha kimisə öldürməsünüzmü, Əli xan. Lüt- fən, lütfən deyin, heç kimə danışan deyilən.

- Hə, on-onbeş nəfər.

- Yox, nə danışırırsız!

Çaşıb-qalmışdı və içirdi. Yenidən ona şərab süzdüm.

- Ninonu alacaqsız? Şəhərdə buna mərc qoşurlar. Deyirlər ki, onu hələ də sevirsiniz. - Məmnun-məmnun gülüb içməyinə davam etdi. -Bilirsiz, hamımız heyrat içindəydik. Günlərlə bundan başqa heç nədən danışmırdıq.

- Hə, hə. Bakıda daha nə yenilik var, Arslan ağa?

- Eh, Bakıda? Heç nə. Təzə bir qəzet təsis ediblər. Fəhlələr tətil edir. Məktəbdə müəllimlər deyirlər ki, Siz həmişə tez hirsələnən olmusunuz. Zəhmət olmasa, deyin, necə bacardınız?

- Əzizim Arslan, dəyərli dost, soruşduğun bəsdir. İndi sıra mənimdir. Ninonu görmüsüz? Yaxud Naxararyanlar- dan kimi isə? Kipianilər neyləyir?

Şirniyyat yazığın boğazında qaldı.

- Eh, heç nə bilmirəm, heç nə. Heç kimi görməmişəm. Evdən az-az hallarda çölə çıxırdım.

- Niyə ki, dostum? Xəstəydiniz?

- Hə, hə. Xəstəydim. Özü də bərk xəstəydim. Difteriya- ya tutulmuşdum. Təsəvvür edirsiniz, gündə beş dəfə klizma qəbul edirdim.

- Difteriyaya qarşı?

- Hə.

- İçin, Arslan ağa. Cana çox xeyri var. - İçdi. Sonra ona doğru əyilib soruşdum. - Dəyərli dost, axırını kərə həqiqəti dilinizə haçan gətirmisiniz?

Məsum gözlərini mənə zilləyib səmimiyyətlə bildirdi:

- Məktəbdə. Üç kərə üçün neçə elədiyini öyrənəndə.

Gerçəkdən də tam sərxoş idi bu gözəl oğlan. Mən onu dindirib çəkdim. Şərab xeyli şirin idi, Arslan ağa da yetərinə cavan. Boynuna aldı ki, onu bura çəkib-gətirən cılxa maraqlı olmuşdur, etiraf etdi ki, difteriyaya-zada tutulmayıb və Bakıdakı dedi-qoduların hamısından xəbəri vardı.

- Naxararyanlar səni öldürəcək, - kəkələdi, - ancaq əlverişli məqam gözləyirlər. Tələsmirlər. Hərdən Kipianigilə gedirdim. Nino xeyli xəstə yatdı. Sonra onu Tiflisə apardılar. İndi qayıdıb, Bakıdadır. Onu şəhər dumasının keçirdiyi balda gördüm. Bilirsən, şərabı elə içirdi, elə bil sudur və bütün axşamı güldü. Yalnız ruslarla rəqs edirdi. Ata-anası Moskvaya göndərmək istəyir, amma o istəmir. Hər gün şəhərə gəzməyə çıxır, bütün ruslar ona vurulub. İlyas bəy

orden alıb, Mehmet Haydar da güllə yarası. Naxararyanların villasını yandırılar, eşitdim ki, sənin dostların od vurub. Hə, bir şey də qaldı. Nino özünə bir it alıb və hər gün onu amansızcasına döyür. Heç kim bilmir, itin adını nə qoyub, bəziləri deyir «Əli xandır», başqaları da deyir, «Naxarar- yandır». Məncə onun adını «Seyid Mustafa» qoyub. Atanızı da görmüşəm. Dedi ki, bir də çənəmi boş qoysam, məni əzişdirəcək. Kipianilər özlərinə Tiflisdən ev alıblar. Bəlkə büsbütün ora köçdülər.

Mən həyəcanlaona baxdım.

- Arslan ağa, senin axırın nə olacaq?

Məlallı-məlallı taxıb cavab verdi:

- Padşah.

- Nə?

- Gözəl bir məmləkətdə çoxlu süvarisi olan padşah olmaq istəyirəm.

- Bəs sora?

- Ölmək.

- Necə yəni?

- Düşmənlər padşahlığımı zəbt etmək istədikdə!

Güldüm və o, yaman pərtləşdi.

- Əclaflar məni karsərə salmışdılar, üç gün.

- Məktəbdə?

- Hə, tap görüm, niyə. Çünki mən növbəti kərə qəzetə məqalə yazmışdım. Orta məktəblərdə uşaqlara qarşı pis davranış barədə. Vallah, əsl tamaşa idi.

- Amma, Arslan, abırın olan kəs qəzetə yazı yazmır axı.

- Baxma, geri qayıdanda sən də barəndə yazacam. Adını tutmadan. Ağzı bütöv adamam, həm də sənin dostunam. Təqribən belə: «Qan düşmənlərindən qaçış, ya da xalqımızın təəssüf doğuran adəti...»

Şüşəni axıradək boşaltdı, həsirin üstünə sərilib həmin an yuxuya getdi. Nökəri içəri gəldi və gəc-gəc mənə baxdı, sanki demək istəyirdi: «Bu körpəni belə içirməkdən xəcalət çəkmirsiniz, Əli xan?!»

Bayıra çıxdım. Bu Arslan ağa necə cılız, soysuzlaşmış bir varlıqdır. Çox güman ki, söylədiklərinin yarısı yalan idi. Nino iti niyə döysün ki? Allah bilir, heyvana hansı adı qoyub!

Kənd yolu ilə üzünəşağı enib hardasa kəndin qurtaracağında yerə oturdum. Qayalar aydaki ləkələr kimi baş-başa verib qəmli-qəmli göz döyürdü. Onlar gerçəkliyimi, yoxsa rəyanımı xatırladırdı? Qaranlıq səmadaki ulduzlar Bakının işıqlarına bənzəyirdi. Minlərlə işıq zolağı sonsuzluqdan baş alıb bəbəklərimdə qovuşurdu. Beləcə bir saat, bəlkə də biraz çox oturub səmaya baxdım.

«Deməli, ruslarla rəqs edir», düşündüm və birdən məndə həmin gecə sərsəriliyini sona çatdırmaq üçün şəhərə gönmək arzusu baş qaldırdı. Yanımda quru xışıltı ilə bir kərtənkələ süründü. Onu tutdum. Ölüm qorxusunu duyan ürəyi əlimdə döyündü. Soyuq dərisini sıgalladım. Xırda gözləri qorxudan, yaxud müdriklikdən donuqlaşmışdı. Onu üzümə yaxınlaşdırdım. Canlanmış daş kimi idi, qəpqədim, cadar-cadar, solğun dərili.

- Nino, - deyib səslədim və it haqqında düşündüm. - Nino, mən də səni əzişdirim? Bəs kərtənkələni necə əzişdirirlər?

Heyvan birdən ağzını açdı. Xırda, sivri dili görüntüyə gəldi və elə həmin an da yox oldu. Güldüm. Dil hərəki və çevik idi. Ovcumu açdım və kərtənkələ gözdən itdi.

Yerimdən qalxıb evə döndüm. Arslan hələ də yerdə uzanıb yatırdı. Başı qayğılı nökrin dizi üstündə uyuyurdu. Dama qalxıb namazın vaxtına qədər həşiş çəkdim.

İYİRMİNCİ FƏSİL

Necə olduğunu heç özüm də bilmirəm. Bir gün gözümü açıb Ninonu qarşımda gördüm.

- Yatağan olmusan, Əli xan, - deyib həsirimin yanında əyləşdi, - həm də xoruldayırsan, belə yaramaz.

Yatağımdan durdum və, qərribə də olsa, heyrətlənmədim.

- Xoruldamağım həşişdəndir, - qaş-qabaqlı dilləndim.

Nino başı ilə təsdiqlədi.

- Onda həşiş çəkməyin tərkini qılırsan.

- İti niyə döyürsən, a yazıq?

- İti? Hə də! Sol əlimlə boynundan yapışıb sağ əlimlə dalıma atıram, zingildəyənə qədər.

- Bəs adını nə qoymusan?

- Adını? Klimancaro, - həlim dilləndi.

Gözlərimi ovuşdurdum və birdən hər şey gözlərim önündə aydınlaşdı: Naxararyan, Qarabağ atı, ay işığına qərç olmuş kənd yolu və Seyidin yəhərindəki Nino.

- Nino, - bağırıb ayağa sıçradım, - sən hara, bura hara?

- Arslan ağa şəhərdə danışıb ki, məni öldürmək istəyirsən. Eşidən kimi qalxıb gəldim.

Üzü mənə doğru əyildi. Gözlərində yaş gilələnmişdi.

- Sənin üçün yaman darıxmışam, Əli xan.

Əlim saçlarına yeridi. Onu öpdüm, dodaqları bir-birin- dən aralandı. Ağzının nəm hərərəti məni məst etdi. Onu həsirin üstünə uzadıb bədənini örtən əlvan paltarı cırdım. Dərisi yumşaq və ətirli idi. Nəvazişlə sığalladım. Tez-tez nəfəs almağa başladı. Gözlərimin içinə baxırdı və xırda döşü ovcumda titrəyirdi. Onu qucdum və kəlbətin ağuşumda zarımağa başladı. Dərinin altında qabırğalar görünürdü, napnazik, ipincə. Üzümü sinəsinə söykədim.

- Nino, - dedim və sanki bu sözdə əldən pırtıb-çıxan sirli bir güc vardı. Görünən və var olan şeylərin hamısı birdən-birə yoxa çıxdı. Yalnız bir cüt nəm gürcü gözləri vardı ki, onlar da hər şeyi əks etdirirdi: qorxunu, sevinci, marağı və qəfil, kəsici ağrını.

Ağlamırdı. Amma birdən yorğandan yapışıb isti qu tükünün altına girdi. Üzünü sinəmdə gizlətdi və incə bədəninin hər əzası yağışın həsrətini çəkən torpağın harayına bənzədi. Yorğanı ustuyla aşağı çəkdim. Zaman donub qaldı...

Susurduq, yorğun və xoşbəxt. Birdən dilləndi:

- Belə, indi geri dönürəm, çünki görürəm, mənə heç də öldürməyəcəksən.

- Tək gəlmisən?

- Yox, Seyid Mustafa gətirib. Dedi ki, gətirməyinə gətirir, ancaq səni məyus etsəm, mənə özü öldürəcək. Əlində tapanca bayırda oturub. Səni məyus etmişəmsə, çağır gəlsin.

Çağırmadım. Ninonu öpdüm .

- Elə bundan ötrü gəlmisən?

- Xeyr, - etiraf etdi.

- Danış, Nino.

- Nəyi?

- O gecə niyə susurdun, Seyidin atının yəhərində?

- Qürurdan.

Əlini əlimə alıb çəhrayı dırnaqları ilə oynadım.

- Bəs Naxarıyan?

- Naxarıyan, - uzada-uzada dedi, - düşünmə ki, mənə iradəmin əksinə qaçırmışdı. Neylədiyimi bilirdim və bunu düzgün sayırdım. Amma yanlış idi. Suç məndəydi və ölüm də mənə düşürdü. Ona görə də susurdum, buraya da ona görə gəlmişəm.

Hərərətli ovcundan öpdüm. Həqiqəti deyirdi, baxmayaraq ölənlə başqasıydı və bu həqiqət onun üçün qorxulu idi. Ayağa qalxıb otağa nəzər saldı və tutqun-tutqun dilləndi:

- İndi isə gedirəm evə. Mənimlə ailə qurmağına lüzum yoxdur. Moskvaya gedirəm.

Qarıya gedib onu bir çapıq araladım. Çopur çöldə oturmuşdu, bardaş quraraq, əlində də tapança. Yaşıl kəməri bərk-bərk çəkib belinə bağlamışdı.

- Seyid, - dedim, - bir molla, iki şahid çağır. Bir saatdan sonra evlənirəm.

- Mollaya ehtiyac yoxdur, - dedi, - yalnız iki şahid çağıracağam. Kəbini özüm kəsəcəm. Buna səlahiyyətim çatır.

Qapını bağladım. Nino çarpayıda oturmuşdu, qara saçları çiyininə tökülmüşdü. Gülürdü.

- Əli xan, neylədiyini fikirləş. Sən üstünə ləkə düşmüş bir qızla evlənirsən. - Yanına uzandım və bədənlerimiz bir- birinə sıxıldı. - Doğrudanmı mənimlə evlənmək istəyirsən? - Soruşdu.

- Əgər sən qəbul edərsənsə, axı qanlıyam, düşmənlərim məni axtarır.

- Bilirəm. Amma bu yerlərə gəlməzlər. Sadəcə burda qalırıq.

- Nino, burda qalmaq istəyirsən? Bu dağ yuvasında, evsiz, nökərsiz, qaravaşsız?

- Hə, - dedi, - istəyirəm, çünki sən burda qalmalı olubsan. Ev işlərinə baxaram, çörək bişirərəm və sənə yaxşı arvad olaram.

- Darıxmayacaqsan?

- Yox, - dedi, - axı hər işdə həmrəy olacağım.

Qapı döyüldü. Geyindim. Nino kürkə büründü. Başına yenidən yaşıl çalma bağlamış Seyid Mustafa içəri girdi. Arxasınca iki şahid. Yerdən oturdu. Kəməridən içində mürəkkəb və qələm olan tunc bir qab çıxartdı. Qabın üstündə yazılmışdı: «Yalnız Allah rızası üçün». Bir parça kağızı sol ovcuna qoyub sığalladı. Sonra qələmi mürəkkəbə batırdı. İncə xətlə yazdı: «Acıyan və bağışlayan Allahın adından».

Sonra üzünü mənə tutdu:

- Adınız, cənab?

- Əli xan, Şirvanşir nəslindən Zəfər xanın oğlu.

- Dininiz?

- Müsəlman, şiə təriqətindən, İmam Cəfər məzhəbindən.

- İstəyiniz nədir?

- İstəyim bu qadını özümə övrət etməkdir.

- Adınız nədir, xanım?

- Prinses Nino Kipiani.

- Dininiz?

- Yunan-pravoslav.

- İstəyiniz nədir?

- Bu kişinin övrəti olmaq.

- Öz dininizdə qalmaq, yoxsa ərinizin dinini qəbul etmək fikrindəsiniz?

Nino tərəddüd etdi, sonra başını qaldırıb qətiyyətlə bildirdi:

- Öz dinimdə qalmaq fikrindəyəm.
Seyid yazdı. Kağız parçası ovcunda sürüşərək gözəl haşiyəli ərəb yazısı ilə doldu. Kəbin kağızı hazır oldu.
- Qol çəkin, - Seyid dilləndi.
Mən adımlı kağızın altında yazdım.
- Mən hansı soyadımı yazmalıyam? - Nino soruşdu.
- Yeni soyadımızı.
O, qələmi bərk-bərk basıb yazdı:
- Nino xanım Şirvanşir.
İndi növbə şahidlərin idi. Seyid Mustafa adı yazılmış möhürünü çıxarıb kağıza basdı. Möhürdə gözəl kufi xətlə yazılmışdı: «Hafis Seyid Mustafa Məşədi, Aləmlər Rəbbinin qulu». Sənədi mənə verdi. Sonra məni qucaqlayıb farsca dedi:
 - Mən yaxşı adam deyiləm, Əli xan. Ancaq Arsan ağa dedi ki, sən Ninosuz dağlarda məhv olacaqsan və içkiyə qurşanacaqsan. Bu da günahdır. Nino onu bura gətirməyimi xahiş etdi. Dedi ki doğrudursa, onu sev. Doğru deyilsə, sabah öldürək.
 - Artıq doğru deyil, Seyid Mustafa, amma bununla belə onu öldürməyəcəyik.
 - Şaşqın-şaşqın baxıb güldü.
 - Bir saatdan sonra həşiş qəlyanı təntənəli şəkildə dərəyə yuvarlandı.
 - Bununla toy mərasimi bitdi.
- Gözlənilmədən həyat yenidən gözəlləşməyə başladı. Özü də həddən artıq. Mən yolla gedəndə kənd gülümsəyirdi, mən də ona təbəssümlə cavab verirdim, çünki xoşbəxt idim. Özümü çox gümrəh hiss edirdim. İndiyəqədərkindən qat-qat çox. Bütün həyatımı can-başla burda, bu damlı həyatımızda keçirərdim. Əynində alqırmızı şalax Dağıstan şalvarı olan incə ayaqlı Nino ilə birlikdə. Davranışında heç nə demirdi ki, auldakı digər qadınlardan fərqli yaşamağa, fərqli düşünməyə və fərqli hərəkət etməyə haçansa vərdiş- li olub.
- Kənddə heç kimin nökrəi, qaravaşı yox idi, Nino da qaravaş tutmaqdan imtina etdi. Xörəyi özü hazırlayıb, qonşu qadınlarla söhbət edir və kəndin xırda-xuruş dedi-qodularından mənə danışırdı.

Mən də at çapır, ova gedir, vurduğum heyvanı evə gətirir və Ninonun təxəyyülünün məhsulu olan, onun zövqüncə hazırlanmış əcaib xörəklərdən yeyirdim.

Gündəlik yaşamımız bu cür keçirdi. Səhər tezdən əlindəki saxsı bardaqla Ninonun bulağa ayaqyalın getdiyinə baxırdım. Yaş ayaqlarını çıxıntılı daşlara ehtiyatla qoya-qoya geri qayıdırdı. Su bardağını sağ çiyninə alırdı. İncə əli var gücü ilə qabdan yapışırdı. Yalnız bir kərə, lap başlanğıcda büdrəyib bardağı yerə salmışdı. Bu rüsvayçılığa acı- acı göz yaşları tökmüşdü. Qonşu qadınlar ona təskinlik vermişdi. Kəndin digər qadınları ilə hər gün su gətirirdi. Onlar qaz yerisi ilə dağı üzüyuxarı qalxırdılar, mən də uzaqdan Ninonun yalın ayaqlarına və ciddiliklə düzünə dikilmiş baxışlarına göz atırdım. O mənə baxmırdı, mənə baxışlarıma da onun yanından ötürüb keçirdi. Dağların qanununu Nino gələn kimi götürmüşdü. Heç vaxt, heç bir vəchlə başqalarının yanında öz sevgini bürüzə verməmək. O, komaya girər, qapını bağlayar və bardağı yerə qoyardı. Sonra mənə su verərdi. Kündən çörək, pendir və bal çıxardı. Aul camaatı kimi biz də əllə yeyərdik. Yerdən oturardıq, Nino bardaşın çətin incəliklərini çox tez öyrənmişdi. Yeməkdən sonra barmaqlarını yalayardı, bu zaman ağ, parlaq dişləri götünərdi.

- Buranın adətində görə, - deyərdi, - indi gərək sənə ayağını yuyam. Amma biz təkcə özümüz olduğumuzdan və mən bulağa gedib-gəldiyimə görə sən mənə ayağımı yuyacaqsan.

Onun ayaq adlandırdığı xırda, məzəli oyunaqları suya salardım və ayaqlar suda çəppıldayıb su dənələrini üzümə çırpardı. Sonra biz dam həyətinə gedərdik. Mən yastıqların üstündə, Nino da ayaq ucumda oturardı. Hərdən mahnı zümzümə edər, hərdən susardı, madonna sifətini mənə doğru çevirərək.

- Xoşbəxtsən, Əli xan? - Bir dəfə soruşdu.

- Çox. Bəs sən? Bakıya getmək istəmirsən?

- Yox, - ciddi dedi, - göstərmək istəyirəm ki, mən də Asiya qadınlarının bacardığını bacara bilərəm: öz ərinin qulluğunda durmaq.

Neft çıraqsı sönəndə Nino yanımda uzanıb gözlərini qaranlığa dikər və müşahidələrini dilə gətirərdi: qoyun ətinin qızartmasına bu

qədər sarımsaq qatmağa doğrudanmı lüzum var; şair Rustavelinin kraliça Tamarla yaxın münasibəti olubmu; birdən bu kənddə diş ağrısı, nə edər; qonşu qadın dünən ərinə süpürgə ilə niyə döyüb, görəsən.

Həyatın o qədər bilməcləri var ki, - qayğılı-qayğılı dillənib yuxuya gedərdi. Gecə yuxudan durar, dirsəyimə toxunub vüqar və təntənə ilə mızıldanardı: - Mən Ninoyam, - sonra təzədən yuxuya gedərdi, mən də çiyinlərini yorğanla örtərdim.

«Nino», düşünərdim, «əslində sən Dağıstanın bu kəndində yaşamaqdan daha yaxşı şeylərə layiqsən».

Bir dəfə yaxınlıqdakı Xunzax şəhərinə getdim. Mədəniyyət iştirakları ilə geri döndüm: bir ədəd neft çırağı, bir ədəd saz, bir dənə qramofon və bir dənə ipək şal. Qram- mofonu görəndə Ninonun gözlərinə işıq gəldi. Təəssüf ki, o boyda Xunzaxda yalnız ikicə val tapa bildim. Biri dağlı rəqsi, biri də «Aida» operasından ariya. Onları növbə-növbə çaldırıdım, səslərini bir-birindən ayırmaq mümkün olmayana qədər.

Hərdən Bakıdan sızqa xəbərlər gəlirdi. Ninonun ata- anası yalvarırdı ki, hansısa sivil bir ölkəyə köçək, ya da hədələyirdilər ki, bizi xeyir-duadan məhrum edəcəklər. Ninonun atası cəmi birçə kərə yanımıza gəldi. Qızının komasını görəndə cin atına mindi.

- Allahu sevərsiz, indicə çıxıb-gedin. Bu xarabalıqda Nino xəstəlik tapar.

- Mən heç vaxt indiki kimi sağlam olmamışam, ata, - Nino dilləndi, - gedə bilmərik. Mən bu tezliklə dul qalmağ istəmirəm.

- Axı Naxararyanların əli çatmadığı neytral ölkələr də var. Məsələn, İspaniya.

- Amma, ata, İspaniyaya indi necə getmək olar?

- İsveç üzərindən.

- Mən İsveç üzərindən getməyəm, - Nino hirsli cavab qaytardı. Knyaz çıxıb-gətdi və hər ay pal-paltar, şirniyyat və kitab göndərdi. Nino kitabların bir hissəsini özündə saxlayıb qalanını yerlilərə bağışladı. Bir gün atam da gəldi. Nino onu hürkək təbəssümlə qarşıladı. Məktəbdə bir neçə məchulu olan tənliyin qarşısında da belə gülümsəyirdi. Tənlik tez həll olundu:

- Sən xörək bişirirsən?

- Bəli.
 - Su da gətirirsən?
 - Bəli.
 - Yoldan gəlmişəm, yorğunam, ayağımı yuya bilərdin- mi?
- Nino ləyən gətirib onun ayaqlarını yudu.
- Sağ ol, - deyib atam əlini cibinə saldı. Çəhrayı incili uzun bir boyunbağı çıxarıb Ninonun boynundan asdı. Sonra çörəyini yeyib axırda hökmünü verdi:
 - Yaxşı arvadın var, Əli xan, ancaq aşpaz kimi bir şeyə yaramır. Sənə Bakıdan aşpaz göndərəcəm.
 - Lütfən etməyin, - Nino özündən asılı olmayaraq səsinə qaldırdı, - ərimə özüm qulluq etmək istəyirəm.
- Kişi güldü və sonralar şəhərdən iri brilyantlı bir cüt sırğa göndərdi.
- Kəndimizdə dinclik hökm sürürdü. Yalnız bircə kərə Qazi Molla qaça-qaça gözlənilməz bir xəbər gətirdi: kəndin qırağında yad bir adam tutublar. Deyəsən, ermənidir, silahlı. Kənd bir-birinə dəydi. Mən aulun qonağı idim. Mənim ölümüm hər bir kəndçinin şərəfinin əbədi tapdanışı olardı. Kişiyə baxmaq üçün mən də evdən çıxdım. Erməni idi. Amma heç kim onun Naxararyanlardan biri olub-olmadığını bilmirdi. Kənd ağsaqqalları gəldilər, məşvərət keçirib hökmlərini çıxartdılar: kişini əzişdirib kənddən qovmaq. Naxararyanlardan biri olardısı, bu, başqaları üçün xəbərdarlıq olardı. Onlardan biri olmazdısı, Allah kəndçilərin xoş niyyətini bəyənib onların günahından keçərdi.
- Hardasa başqa bir planetdə müharibə tüğyan edirdi. Bizim ondan xəbərimiz yox idi. Dağlara Şamil çağlarının nağılları hakim kəsilmişdi. Müharibə barədə məlumatlar bizə gəlib-çatmırdı. Hərdən dostlar qəzet göndərirdi. Mən heç vaxt onları oxumazdım.
- Dünyada müharibənin olduğunu hələ unutmamısan ki? - Bir dəfə Nino soruşdu.
- Güldüm:
- Doğrudan da, Nino, az qala unutmuşam.
- Xeyr, bundan gözəl həyat ola bilməzdi, lap bu, keçmişlə gələcək arasında bir oyun olmuş olsa belə. Allah-taalanın Əli xan Şirvanşirə təsadüfi armağanı.

Bu vaxt bir məktub gəldi, qan-tər içində üzən atın belində çaparaq gəlmiş bir atının gətirdiyi məktub. Nə atamdan, nə də Seyiddən. Məktubun üstündə «Arslan ağadan Əli xana» yazılmışdı.

- Nə istəyir? - Nino heyrətlə soruşdu.

Çapar dedi.

- Yolda Sizə çoxlu poçt var. Arslan ağa mənə xeyli pul verdi ki, xəbəri birinci ondan öyrənəsiniz.

«Auldakı həyat başa çatdı», düşünüb məktubu açdım. Oxudum:

* * *

«Allahın adından. Səni salamlayıram, Əli xan. Kefin- əhvalın necədir, atlarının, xanımının, qoyunlarının və səninlə olan insanların? Mənim özümün də, atlarımın, arvadımın və adamlarımın əhvalı yaxşıdır. Bil: şəhərimizdə böyük-böyük işlər olub. Dustaqlar həbsxanadan çıxıb, indi şəhərin küçələrini dolaşırlar. Qulağıma gəlir ki, soruşsan: «Bəs polis hara baxır?» Amma bil: polis indi əvvəllər dustaqların oturduğu yerdə oturur. Dəniz kənarındakı dustaqlanada. Bəs əsgərlər? Əsgər-zad yoxdur. Görürəm, dostum, başımı bulayıb öz-özünə deyirsən ki, necə olur, qubernator belə şeylərə yol verir. Onda xəbərin olsun: Ağıllı qubernatorumuz dünən qaçıb aradan çıxdı. Bu cür pis adamlara rəhbər olmaqdan bezdi. Bir neçə şalvarını və bir dənə də köhnə papağını şəhərdə qoyub əkildi. İndi gülürsən, Əli xan, özü də fikirləşirsən ki, yalan danışırım. Heyrətlən, dostum, yalan demirəm. Görürəm, soruşsan: «Yaxşı, niyə çar yeni polis və yeni qubernator göndərmir?» Onda bil: Daha çar-mar yoxdur. Ümumiyyətlə daha heç nə yoxdur. Hələ özüm də bilmirəm, bütün bunlara nə ad qoyaq, amma dünən məktəb direktorumuzu əməllicə əzişdirdik, heç kəs də bizə mane olmadı. Mən sənin dostunam, Əli xan, ona görə də istəyirəm, bunu birinci məndən öyrənəsən, baxmayaraq bugün bu şəhərdən çoxları sənə yazır. Onda xəbərin olsun: Naxararyanların hamısı öz yurdlarına dönüb, daha polis də yoxdur. Salamət qal, Əli xan. Dostun və nökrin Arslan ağa».

Başımı qaldırıb baxdım. Nino birdən-birə saralmışdı.

- Əli xan, - dedi və səsi titrədi, - yol açıqdır, gedirik, gedirik, gedirik!

Görünməmiş bir ekstaz içində yalnız bu kəlməni təkrarlayırdı. Boynuma sarılıb hıçqırdı. Yalın ayaqları səbirsizliklə həyətin qumunu eşləyirdi.

- Hə, Nino, əlbəttə gedirik.

Həm şən, həm də qəmli idim. Dağlar çılpaq qayaların sarımtıl əzəmətində alışıb-yanırdı. Komalar arı səbətlərinə bənzəyirdi və kiçik minarə özünün lal xəbərdarlığında adama gəl-gəl deyirdi.

Auldakı həyata son qoyulmuşdu.

İYİRMİBİRİNCİ FƏSİL

İnsanların sifətində xoşbəxtliklə qorxu bir-birinə qarışmışdı. Küçələrin başı üstündən anlaşıq yazılarla alqırmızı, köndələn şüarlar asılmışdı. Bazar arvadları künc-bucaqda dayanıb Amerika hinduları və Afrika buşmenlərinə azadlıq tələb edirdi. Döyüş cəbhəsi geriyyə axın almışdı. Böyük knyaz yoxa çıxmışdı, cındırılmış əsgərlər sürüsü də küçələrdə veyillənirdi. Gecələr güllə atılırdı, gündüz də kütlə dükənləri qarət edirdi.

Nino atlasın üstünə əyildi.

- Dinc bir məmləkət axtarıram, - dedi və barmaqları əlvan sınır xətlərinin üstü ilə sürüşdü.
- Bəlkə Moskva. Yaxud Peterburq, - lağla dilləndim. Çiyinlərini çəkdi. Barmaqları Norveçin üstündə dayandı.
- Doğrudan da dinc bir ölkə, - dedim, - amma ora necə gedək?
- Gedilməz, - Nino köksünü ötürdü. - Bəs Amerika?
- Sualtı qayıqlar, - çılğınlıqla dilləndim.
- Hindistan, İspaniya, Çin, Yaponiya?
- Ya müharibə, ya da o yerlərə gedib-çıxılmaz.
- Əli xan, siçan tələsindəyik.
- Axır ki bildin, Nino. Qaçmaq mənasızdır. Fikirləşməliyik ki, şəhərimizin aqlını başına necə yığaq, ən azı türklər gələndə qədər.
- Neynirdim özümə qəhrəman ər seçib! - Atmacalı dedi. - Şüarlara, çağırışlara və nitqlərə məndə bir ikrah var. Belə getsə, İrana, əminin yanına qaçacam.
- Belə gedə bilməz, - deyib evdən çıxdım. İslam Xeyriyyə Cəmiyyətinin salonunda iclas gədirirdi. Bir vaxtlar ata evimizdə tez-tez xalqın gələcəyi qayğısına qalan qeyrətli kişilər burda iştirak etmirdi. Zalı sağlam əzələli cavanlar doldurmuşdu. Qapıda İlyas bəyə rast gəldim. O da, Mehmet Haydar da müharibədən qayıtmışdılar. Çarın taxt-tacdan çəkilməsi onları verdikləri anddan azad etmişdi və indi şəhərdəydilər, günəşdən qaralmış, məğrur və güclü. Müharibə onlara düşmüşdü. Başqa bir

aləmi görüb- gəlmiş və bu aləmin əksini həmişəlik ürəklərində gəzdirən insanlara bənzəyirdilər.

- Əli xan, - İlyas bəy dilləndi, - hərəkət etməliyik. Düşmən şəhərin qapısını kəsdirib.

- Elədir, müdafiə olunmalıyıq.

. Yox, hücumə keçməliyik.

O, kürsüyə qalxıb ucadan və komandır tonunda danışdı:

- Müsəlmanlar! Şəhərimizin vəziyyətini bir daha izah etmək istəyirəm. İnkilab başlayandan cəbhə pərən-pərən olub. Hər təmayüldən olan rus fərariləri əlisilahlı və qarət hərəsliyi ilə Bakı ətrafında məskunlaşıb. Şəhərdə vur-tut bircə müsəlman hərbi qurumu var. O bizik, «Bəhşi Diviziyamızın könüllüləri. Ruslardan zəiflik, həm say etibarilə, həm də silah sarıdan. Şəhərimizdəki ikinci döyüş vahidi ermənilərin millətçi partiyası «Daşnaksutyun»un hərbi birliyi. Həmin partiyanın rəhbərləri Styopa Lalay və Andronik bizimlə ittifaqa girib. Onlar şəhərin erməni sakinlərindən ibarət qoşun düzəldirlər ki, həmin qoşun da Ermənistanı qorumaq üçün ora getməli olacaq. Biz həmin qoşunun yaranması, eləcə də onun Ermənistanə yola düşməsi planına razılığımızı vermişik. Bunun üçün ermənilər bizimlə birlikdə ruslara ultimatum göndərir. Biz tələb edirik ki, rus əsgərləri və qaçqınları bir daha şəhərimizə göndərilməsin. Ruslar təklifimizi rədd etsələr, onda ermənilərlə birlikdə öz tələblərimizi hərbi yolla həyata keçirmək imkanında olacağıq. Müsəlmanlar, «Bəhşi Diviziya»nın sıralarına daxil olun, silaha sarılın. Düşmən qapımızı kəsdirib.

Mən qulaq asırdım. Dava və qan iyi gəlirdi. Bir neçə gün idi ki, qışlanın həyatında pulemyotla rəftarı məşq edir dim. İndi isə bu yeni bilgim xeyirli tətbiqini tapmalıydı. Mehmet Haydar yanımda dayanıb patrondaşı ilə oynayırdı. Ona doğru əyildim.

- İclasdan sonra İlyasla bizə gəl. Seyid Mustafa da orda olacaq. Vəziyyəti müzakirə edərək.

Başı ilə razılığını bildirdi. Evə getdim. Nino ev xanımlarına layiq çay tədarükü gördü. Dostlar gəlib-çıxdı. Silahlı idilər, hətta Seyidin yaşıl kəməmindən də xəncər asılmışdı. İçimizdə qərribə bir səssizlik vardı. Şəhər savaşı ərəfəsində cansıxıcı və yad idi. İnsanlar hələ də öz işlərinin dalınca gedir və küçələrdə dolaşırdı. Ancaq onların

cəhdlərində nəsə bir qeyri-adilik, kabusanəlik vardı, sanki gündəlik çabalarının yaxın gələcəkdəki mənasızlığı sümüklərinə danmışdı.

- Yetərinəcə silahınız varmı? - İlyas bəy soruşdu.

- Beş tüfəng, səkkiz tapança, bir pulemyot və patron. Bundan başqa qadın və uşaqlar üçün zirzəmi.

Nino birdən başını qaldırdı.

- Mən zirzəmiyə gedən deyiləm, - qətiyyətlə dilləndi, - evimi mən də müdafiə edəcəm. - Səsində sərtlik və çılğınlıq vardı. Başını aşağı saldı. Səsi bu dəfə də boğuc çıxdı:

- Aman Allah, küçələrimiz döyüş meydanına, teatr da baş qərgahın iqamətgahına çevriləcək. Tezliklə Nikolay küçəsindən keçmək Çinə getməkdən çətin olacaq. Çariça Tamar liseyinə düşmək üçün adam ya dünya görüşünü dəyişməli, ya da bir orduya qalib gəlməli olacaq. Artıq sizi əl- dəsilah üzüstə Qubernator bağı ilə sürünün görürəm və əvvəllər Əli xanın mənimlə görüşdüyü hovuzun yanında pulemyot qurulacaq. Əcaib bir şəhərdə yaşayırıq.

- Davaya gəlib-çıxmaz, - İlyas dilləndi. - Ruslar ultimatumumuzu qəbul edərlər.

Mehmet Haydar xısın-xısın güldü:

- Deməyi untdum. Bura gələrkən yolda Əsədulla ilə rastlaşdım. Dedi ki, ruslar rədd cavabı verib. Tələb edirlər ki, silahlarımızı təhvil verək.

- Bu, dava deməkdir, - İlyas dilləndi, - biz və erməni müttəfiqlərimiz üçün.

Nino susurdu. Üzünü pəncərəyə çevirmişdi. Seyid Mustafa çalmasını düzəltdi.

- Allah, allah, - dedi, - mən cəbhədə olmamışam. Əli xan kimi ağıllı deyiləm. Amma şəriətə bələdliyim var. Müsəlmanların davada kafirlərin sadıqlıyınə umud bəsləmələri yaxşı deyil. Şəriət belə buyurur, həyat özü də belə tələb edir. Erməni dəstələrinə kim başçılıq edir? Styopa Lalay! Onu yaxşı tanıyırsız. 1905-ci ildə müsəlmanlar onun ata- anasını öldürüb. İnanmıram, bunu unutmuş olsurt. Ümumiyyətlə inanmıram ki, ermənilər bizdən ötrü ruslara qarşı vuruşsunlar. Əslində bu ruslar kimlərdir axı? Lüt-üryan insan yığını, anarxistlər, quldurlar. Başçıların adı Stepan Şaumyandır və o da ermənidir. Erməni anarxisti ilə erməni millətçisi daha tez birləşəcək, nəinki müsəlman millətçisi ilə erməni millətçisi. Qanın

sirri belədir. Bunlar qarışıqlığa gətirib-çıxaracaq, Quranın buyruğu belədir.

- Seyid, - Nino dilləndi, - qandan başqa ağıl da var. Ruslar qalib gəlsələr, nə Lalayın, nə də Andronikin atı işləyəcək.

Mehmet Haydarı birdən gülmək tutdu.

- Bağışlayın, dostlar, - dedi, - mən yalnız onu düşünürdüm ki, birdən biz qalib gəlsək, ermənilərin halı necə olacaq. Türklər Ermənistana yerisələr, biz onların torpağını qoruya bilməyəcəyik axı. İlyas bəy bərk hirsələndi:

- Belə şeyi nə düşünərlər, nə də dilə gətirərlər. Erməni məsələsi çox sadə həll olunur: Lalayın topladığı batalyonlar Ermənistana gedir. Əsgərlərlə bərabər onların ailələri də. Bir ildən sonra Bakıda bir dənə də erməni qalmır. Onların öz ölkələri, bizim də öz ölkəmiz olur. Sadəcə oluruq iki qonşu xalq.

- İlyas bəy, - dedim, - Seyid haqlıdır. Sən qanın sirrini unudursan. Ata-anası müsəlmanlar tərəfindən öldürülən Lalay qanın borcunu unutmuş olsaydı, əclaf olardı.

- Ya ad siyasətçi, Əli xan, xalqının qanının xatirinə öz qanının tələbini buxovlayan insan. Ağıllı olarsa, bizə sığınar. Onun öz mənafeyi və bizim xalqın mənafeyi xatirinə.

Gecə düşənə qədər mübahisə etdik. Sonra Nino dilləndi:

- Nə olursuz-olun, istər siyasətçi, istər insan, istərdim ki, bir həftədən sonra yenidən burda olasınız. Bir əzanızı da itirmədən. Çünki şəhərdə döyüş gedəsi olarsa...

Sözünü bitirmədi.

Gecə yanımda uzanmışdı və yatmırdı. Ağız yüngülcə açılmışdı, dodaqlarında nəmlik vardı. Pəncərədən çölə baxıb susurdu. Mən onu qucdum. Üzünü mənə çevirib astadan dedi:

- Sən də döyüşəcən, Əli xan?

- Əlbəttə, Nino.

- Hə, - dedi, - əlbəttə.

Birdən sifətimdən yapışıb sinəsinə sıxdı. Gözlərini geniş açıb dinnmədən məni öpdü. Çılğın bir iztirab onu çulğa- mışdı. Mənə qısıldı, lal-dinnməz, doyumsuz həvəs, ölüm qorxusu və fədallıqla dopdolu üz-gözü sanki başqa bir aləmə tuşlanmışdı, yalnız özünün yol tapdığı bir aləmə. Birdən arxasıüstə yığıldı, başını gözləri önündə tutub güclə eşidiləcək bir səslə dedi:

- Uşağın adını Əli qoyacam.
Yenidən susdu, dumanlı baxışını pəncərəyə çevirərək.
Qədim minbər ölgün ay işığında şimşiş, əzəmətlə göylərə baş qaldırırdı. Qala divarlarının kölgəsi qaranlıq və hədəli idi. Uzaqlardan dəmir xırçılısının səsi gəlirdi. Kimsə xəncər ovxarlayırdı və bu, vəd kimi səslənirdi. Sonra telefon zəng çaldı. Ayağa qalxıb qaranlıqda dəvdənə-dəvdənə yeridim. Qulaqcıqda İlyas bəyin səsi eşidildi:
- Ermənilər ruslarla ittifaqa girib. Onlar müsəlmanların tərki-silah olmasını tələb edir. Sabah günorta saat üçə qədər. Təbii ki, biz də rədd edirik. Sən qala divarındakı pulemyota baxacaqsan, Sisianaşvili alaqaşından solda. Sənə otuz adam da göndərəcəm. Hər şeyi alaqaşının müdafiəsinə hazırla.
Dəstəyi yerinə qoydum. Nino çarpayıda oturub gözünü mənə zilləmişdi. Xəncəri götürüb tiyəsinə yoxladım.
- Nə olub, Əli xan?
- Düşmən qala divarlarının önündə dayanıb, Nino. Geyinib nöqərləri çağırıdım. Gəldilər, enlikürək, güclü və pələ-pütür. Hərəsinə bir tüfəng verdim. Sonra atamın yanına getdim. Güzgünün qabağında dayanmışdı və nöqər onun çərkəzi arxalığını silovlayırdı.
- Sənin yerin hardadır, Əli xan?
- Sisianaşvili alaqaşısının yanında.
- Çox yaxşı. Mən Xeyriyyə Cəmiyyətinin salonunda olacam, qərargahda. - Xəncəri cingildədi və bığını dartışdırdı. - Cəsəətli ol, Əli. Düşmən gərək qala divarını aşmasın. Alaqaşının önündəki meydanı tutsalar, onları pulemyot atəşinə tut. Əsədulla kəndlərdən adam toplayıb Nikolay küçəsi ilə düşməyə arxadan hücum edəcək. - Tapançanı kəmərinə taxıb yorğun-yorğun göz vurdu. - Saat səkkizdə axırıncı gəmi İrana yola düşür. Gərək mütləq Nino da getsin. Ruslar qalib gəlsələr, bütün qadınların namusuna toxunacaqlar. Otağıma getdim. Nino telefonla danışırdı.
- Yox, ana, - eşitdim, - burda qalırım. Təhlükə yoxdur axı. Minnətdaram, ata, fikir eləmə, yetərincə azuqə ehtiyatımız var. Bəli, təşəkkürlər. Ancaq indi məni rahat buraxın. Gəlməyəcəm, yox, bir də yox.
Bu, qışqırtı kimi səsləndi. Nino dəstəyi asdı.

- Haqlısan, Nino, - dedim, - ata-ananın yanında təhlükəsiz olmayacaq. Saat səkkizdə gəmi İrana yola düşür. Şeylərini yığıdır. Sifəti qıpqırmızı qızardı.

- Məni qovursan, Əli xan?
Ninonu heç vaxt belə qızaran görməmişdim.

- Tehranda sənə qorxu olmaz, Nino. Düşmən qalib gəlsə, bütün qadınların namusuna sataşacaqlar.
Başını qaldırıb israrla dedi:

- Mənim namusuma sataşmazlar, mənim yox. Qayğı- lanma, Əli.

- İrana get, Nino, hələ vaxt var.

- Boşla, - ciddi dedi. - Əli, yaman qorxuram. Düşməndən, savaşdan, bizi gözləyən qorxunc şeylərin hamısından. Amma yenə də burda qalırım. Doğrudur, sənə kömək edə bilməyəcəm. Amma sənənlə birəm. Qalırım və qurtardıq.

Sözündən dönmədi. Gözlərindən öpdüm və qürur duydu. Yaxşı qadın idi, mənə etiraz etsə də. Evdən çıxdım.

Səhər toranlaşdı. Havada toz vardı. Qala divarına qalxdım. Nökərlərim əllərində tüfəng diş-diş daşların arxasına uzanmışdılar. İlyas bəyin göndərdiyi otuz kişi insansız дума meydanını ayıq-sayıq göz altında saxlayırdı. Bu qonursifət, bıgılı insanlar yerə çöküb uzanmışdılar, susaraq, acıqlı. Pulemyot rus burnuna oxşayırdı, dimdik və enli. Ətrafi ölüm sükutu bürümüşdü. İlişgiçilər hərdən divar boyu tələsirdi. Qısa xəbərlər gətirirdilər. Ruhanilər və ağsaq-qallar hardasa danışıqlar aparır və son anda barış möcüzəsi yaratmaq istəyirdilər.

Gün çıxdı. Havadan tökülən qaynarlıq daşlara hopurdu. Mən evimizə nəzər saldım. Nino damda oturmuşdu. Üzü günəşə doğru. Günortaüstü qala divarının yanına gəldi. Yemək gətirmişdi və maraqla pulemyota baxırdı. Mən onu evə göndərənə qədər susub kölgədə oturdu.

Saat bir oldu. Seyid Mustafa minbərdən azan verdi, gileyli, təntənəli. Sonra yanımıza gəldi, tüfəngini arxasınca pəndəm-pəndəm sürütləyərək.

Qurani kəmərinə keçirmişdi. Mən qala divarının qarşısındakı Duma meydanına baxdım. Gözümə toz və meydanla qaçan, qorxu içində belini bükmüş bir neçə insan sataşdı. Çadralı qadın meydanda

oynayan uşaqlarını söyüb t ngild y -t ngild y  onların arxasınca qaçırdı.

Bir, iki,  . Ratuşanın zəngi hədə ilə sakitliyi pozdu. Elə həmin an, sanki bu zəng səsləri müəmmalı şəkildə başıqa aləmə bir qapı a mışıdı, şəhər kənarından g l n ilk atəşlər...

İYİRMİİKİNCİ FƏSİL

Gecə aysız idi. Yelkənli qayıq Xəzər dənizinin həzin dalğalarında üzürdü. Hərdən kiçik su ləpələri qayığa çırpılırdı. Qara yelkən gecənin qaranlığında nəhəng bir quşun gərilmiş qanadlarına bənzəyirdi.

Mən qayığın yaş döşəməsində uzanmışdım, qoyun dərisinə bükülərək. Milliyyətə təkin olan, enlisifət, saqqalsız qayıqçı laqeyd-laqeyd ulduzlara baxırdı. Başımı qaldırdım.

- Seyid Mustafa?... - Soruşdum.

Çopur Seyid mənə doğru əyildi. Qırmızıdaşlı təsbəh barmaqlarının arasında fırlanırdı... Sanki bu çəvik əl qan damlları ilə oynayırdı.

- Rahatca uzan, Əli xan, burdayam, - dedi. Gözlərində yaş gilələri gördüm, qalxıb oturdum.

- Mehmet Haydar öldü, - dedim, - cəsədini Nikolay küçəsində gördüm. Qulaqları və burnu kəsilib götürülmüşdü.

Seyid üzünü mənə çevirdi.

- Ruslar Bayıldan gəlib dəniz kənarındakı parkı tutdular. Sən onları Duma meydanından süpürüb atdın.

- Hə, - xatırladım, - sonra da Əsədulla gəlib hücum əmri verdi. Biz nizə və xəncərlərlə öndə gedirdik. Sən «Yasin» surəsini oxuyurdun.

- Bəs sən? Sən düşmənin qanını içirdin. Bilirsən, Haşım tinində kim dayanmışdı? Naxararyanların köpək sürüsü. Hamısı cəhənnəmə vasil oldu.

- Vasil oldu, - təkrarladım, - Haşım evinin üstünə altı pulemyot qoymuşdum. Bütün ətraf ovçumuzun içindəydi...

Seyid Mustafa alnını ovuşdurdu. Sifətinə sanki kül ələnmişdi:

Pulemyot bütün günü şaqqıldadı. Kimsə dedi ki, sən ölmüsən. Nino bunu eşitdi, amma səsini də çıxarmadı. Zirzəmiyə getmək istəmədi. Otaqda oturub susurdu. Pulemyotlar şaqqıldaırdı. Nino birdən əlləri ilə üzünü örtüb fəryad qopardı: «İstəmirəm, daha istəmirəm». Pulemyotlar hələ də şaqqıldaırdı. Axşam saat səkkizə kimi. Sonra patron qurtardı. Amma düşmən bunu bilmirdi. Elə bilirdi, kələkdir. Musa Nağı da öldü. Lalay onu boğdu...

Səsimi çıxarmırdım. Qızılqum səhrasından olan təkin ulduzlara baxırdı. Əlvən ipək kaftanı həzin küləkdə yellənirdi.

Seyid dilləndi:

- Eşitdim ki, sən Sisianaşvili əlaqəpəsində əlbəyaxa döyüşdə olmusan. Özüm görməmişəm, çünki mən qala divarının o biri ucundaydım.

- Olmuşam əlbəyaxa döyüşdə. Dəri pəncəkli birisi vardı. Onu xəncərlə yortdum, gəbərdi. Əmim qızı Aişə də ölüb.

Suyun üzü hamar idi. Qayıqdan qətran iyi gəlirdi. Yanından keçib getdiyimiz Qızılqum səhrasının sahili kimi qayığımız da adsız idi. Seyid çox astadan danışdı:

- Bizim məscid camaatı, biz kəfən geydik. Sonra xəncərləri götürüb düşmənin üstünə atıldıq. Demək olar, hamı həlak oldu. Amma Allah-taala məni diri saxladı. İlyas bəy də sağdır. Bağda gizlədir. Sizin evi yaman talan etdilər! Bir dənə də olsun xalça, mebel, qab-qacaq qalmadı. Yalnız çılpaq divarlar.

Gözlərimi yumdum. İçimdə ağrıdan başqa heç nə yox idi. Cəsəddolu arabalar və gecəyarısı Bibi-Heybətın neftdən doymuş sahilində əlində bağlama tutan Nino gözlərim önündən çəkilmirdi. Sonra kişi qayığı ilə sahilə yan aldı. Qəsrin işıqları Nargin adasından göründü. Gecəyə qərç olmuş şəhər qaranlıqda yox oldu. Qapqara neft buruqları adama qorxulu gözətçilər kimi baxırdı...

İndi qoyun dərisinə bürünərək oturmuşdum burda və küt bir ağrı sinəmi dağıdırdı. Qalxdım. Nino kiçik örtüyün altında uzanmışdı. Sifəti sallanmışdı və solğun idi. Soyumuş əlini ovcuma aldım və barmaqlarının yüngülcə titrədiyini hiss etdim.

Atam arxamızda qayıqçının yanında oturmuşdu. Kəsik- kəsik cümlələr eşidirdim:

-... Dediğiniz düzdür ki, Cərcə vadisində gerçəkdən də gözlərin rəngini dəyişə bilirlər?

- Bəli, xan. Yer üzündə bu işi bacaran bircə yer var, Cərcə vadisi. Övlialardan biri peyğəmbərlik edib ki...

- Nino, - dedim, - atam Cərcə vadisinin möcüzəsindən söhbət salıb. Bu dünyanı sinirmək üçün adam gərək belə olsun.

- Dözmürəm, - Nino dedi, - dözmürəm, Əli xan, küçənin tozu qandan qıpqırmızı olmuşdu.

Üzünü əlləri ilə örtmüşdü və səssizcə ağlayırdı. Çiyinləri titrəyirdi... Mən onun yanında oturub böyük qala divarının qarşısındakı meydanı, Mehmet Haydarın Nikolay küçəsində uzanıb qalmış cəsədini və birdən-birə qıpqırmızı rəngə boyanmış qara dərilili arxalığı düşündürdüm.

Həyatda qalmağ ağırılı olmuşdu.

Atamın səsi uzaqlardan gəlirdi:

- Çələkən adasında ilanlar var, deyirsən?
- Bəli, xan, həddən artıq uzun, zəhərli ilanlar. Amma heç bir insan gözü onları görməyib. Yalnız Mərv vadisindən olan övliya bir dəfə danışmış ki...

Daha dözə bilmədim. Sükan tərəfə gedib dedim:

- Ata, Asiya ölüb, dostlarımız həlak olub və biz qovqunlaşmışıq. Allahın bizə qəzəbi tutub, sən də Çələkən adasındakı ilanlardan danışsən.

Atamın üz-gözündə bir əza da tərənəmədi. Kiçik dor ağacına söykənib bir uzun-uzadı mənə baxdı:

- Asiya ölməyib. Yalnız onun sınırları dəyişib. Həmişəlik. Bakı indi Avropadır. Bu da təsadüfi deyil. Daha Bakıda asiyalı qalmayıb.

- Ata, mən düz üç gün pulemyotla, nizə və xəncərlə Asiyamızı qorudum.

- İgid adamsan, Əli xan. Amma igidlik nədir? Avropalılar da igiddir. Sən və səninlə birlikdə döyüşənlərin hamısı, sizlər daha asiyalı deyilsiz. Mənim Avropaya kinim yoxdur. Etinasızlığım var. Sən isə ona nifrət edirsən, çünki Avropanın bir parçasını özündə daşıyarsan. Rus məktəbinə getmisən, latın dilini bilirsən, avropalı arvadın var. Özünü asiyalı sayırsan? Axı qalib gəlsəydin, Avropanı Bakıya sən özün gətirəcəkdin, özün də istəmədən. Fərqi yoxdur, yeni avtomobil yollarını və fabrikləri biz, yoxsa ruslar qurub-yaradır. Başqa cür alınmadı. Qana susayaraq çoxlu düşməni öldürməklə adam uzun müddət yaxşı asiyalı ola bilməz.

- Bəs nə vaxt ola bilər?

- Sən yarıavropalısan, Əli xan, ona görə də belə soruşursan. Bunu sənə izah etməyin mənası yoxdur, çünki sənə yalnız görünən şeylər təsir edir. Sənin çöhrən yerə yönəlidir. Ona görə də məğlubiyyət qəlbini sıxır, ona görə də ağrını bürüzə verirən.

Atam susdu. Baxışlarındakı tutqunluq çəkilmədi. Bakıdakı və İrandakı yaşlı adamların hamısı kimi onun da gerçək aləmdən başqa ikinci bir aləmi vardı ki, o da bu aləmə çəkilə bilirdi və orda əlçatmaz olurdu. Dostlarını dəfn edib eyni zamanda qayıqçı ilə Cərco vadisinin möcüzələri barədə söhbət etməyi mümkünləşdirən oüzdəki dincliyin həmin aləmini duyudum. Onun qarısını döydüm, ancaq içəriyə giriş tapmadım. Ağrılı gerçəkliyə həddən artıq çox qapanmışdım.

Mən özüm daha asiyalı deyildim. Bunu heç kim mənə irad tutmurdu, amma, deyəsən, hamı bilirdi. Qərbləşmişdim və Asiyanın xəyal dünyasında yenidən doğmalaşmaqdan ötrü darıxırdım.

Qayıqda dayanıb suyun tutqun aynasına baxırdım. Mehmet Haydar ölü, Aişə ölü, evimiz viranə. Mən isə kiçik yelkənli qayıqda şah məmləkətinə, İranın azman dincliyinə yol almışam.

Nino birdən yanımda dayandı.

- İran, - deyib gözlərini yerə dikdi, - neyləyəcəyik orada?
- Dincələcəyik.
- Hə, dincələcəyik. Yatmaq istəyirəm, Əli xan, bir ay, ya da bir il. Yaşıl yarpaqlı bir bağda yatmaq. Amma gərək güllə-zad atılmasın.
- Onda ürəyincə olan bir ölkəyə gedirsən. İran min ildir ki, yatır və orda nadir hallarda güllə atılır.

Göyörtəyə qayıtdıq. Nino o saat yuxuya getdi. Mən uzun zaman ayıq qaldım və Seyidin siluetini və barmaqları arasındakı qan damlalarını gördüm. O, namaz qılırdı. Görünən o üzündəki gizli aləmə o da bələd idi. İran doğmaqda olan günəşin arxasında yerləşirdi. Qayığın döşməsində əyləşib quru balıq yeyəndə və su içəndə onun nəfəsi bizi vurdu. Təkin xalqının cılğın kişisi atamla söhbət edir və etinasızlıqla mənə baxırdı, sanki mən adi bir əşya idim.

Dördüncü günün axşamı üfüqdə sarı bir zolaq göründü. Buluda bənzəyirdi, amma İran idi. Zolaq genişləndi. Gözümə lehmə daxmalar və sadə liman qurğuları dəydi: Ənzəli - şahın limanı. Çürümüş taxta limanda lövbər atdıq. Əynində sürtük, başında quzu dərisindən papaq olan bir kişi bizə yaxınlaşdı. Alnındakı yalmanını qabartmış Gümüşü Şir və Doğan Günəş göz oxşayırdı. Arxasınca ayaqyalın və cır-cındır içində iki liman polisi ayaqlarını sürüyürdü. Kişi iri, dəyirmi gözlərini bizə dikib dedi:

- Uşaq dünyaya göz açarkən günəşin ilk şüalarını salamladığı kimi, mən də sizi salamlayıram, nəcib qonaqlar.

- Biz Şirvanşirlərik, - atam dilləndi.

- Şahın zümrüd qapısı həmişə üzünə açıq olan şah səltənətinin böyük aslanı Əsəd əs-Səltənət öz damarlarında sizin qanınızın olması xoşbəxtliyinə nəsibdirmi?

- O mənim qardaşımdır.

Qayıqdan endik. Anbarın yanında kişi bir də dilləndi:

- Əsəd əs-Səltənət gəlişinizi hiss etmişdi. Göndərdiyi maşın şirdən güclü, maraldan iti, qartaldan gözəl və qayadan tikilmiş qəsrdən təhlükəsizdir.

Tini burulduq: şinləri yamanmış sınıq-salxaq, köhnə bir «Ford» küçənin qırağında tövşüyürdü. Mindik. Maşın əsim-əsim əsdi. Sürücü okean gəmisinin kapitanı kimi gözünü uzaqlara zilləmişdi. Aradan düz yarım saat keçdi və maşın hərəkətə gəldi. Biz Rəşt üzərindən Tehrana yollandıq.

İYİRMİÜÇÜNCÜ FƏSİL

Ənzəli, Rəşt, yollar və kəndlər, səhranın nəfəsinə bürünmüş. Hərdən üfüqdə Abi-Yəzid, şeytan suyu, fars fata morqanası görünüb çəkilir. Rəşt yolu çay yatağından keçir. Çay özü quruyub, dibi qayalıqdır. İran çaylarında su olmur, yalnız adda-budda ilişib-qalan kölməçə və lehmələr. Quru sahildən qayalar baş qaldırır və azman kölgələrini ətrafa salır. Onlar qədim dövrün əjdahalarına bənzəyir, yeqəqarın, məmnun və mürgülü. Uzaqdan karvanın zınqırov səsi gəlir. Maşın gedişini yavaşdır. Dəvələr sıldırımlı dağ yamacı ilə addımlayır. Onda əliçubuqlu sarvan. Qara libaslı insanlar onun arxasınca gəlir. Dəvələr gərgin, güclə addımlayır. Boğazlarında xırda zınqırovlar cingildəyir. İnsanların sağ və sol çiyindən uzunsov, qara xurcunlar sallanır. İsfahan parçaları? Gilan yunu? Maşın dayanır. Dəvələrin belinə cəsədlər sarınıb. Yüz, ikiyüz cəsəd, qara parçalara бүkүlü. Karvan öz yükünü səhra və dağlardan, duzlu steplerin ağımtıl qaynadığından, yaşıl vadilərdən, böyük dənizlərdən yan ötürək daşayıb aparır. Xeyli uzaqda, qərb tərəfdə, türk sınırlarında dəvələr yerə çökəcək. Qırmızıfəs məmurlar cəsədləri əlləşdirəcək və karvan yenidən yoluna davam edəcək, müqəddəs Kərbalanın qübbələrinə çatana qədər. Karvan şəhid Hüseynin məzarı yanında dayanacaq. Ustufu əllər cəsədləri qəbirə qoyacaq ki, ulu mələyin sur düdüyü onları yuxudan oyadana qədər Kərbala qumunda dinclik tapsınlar.

Qarşılarında baş əyirik. Əllərimiz gözlərimizi örtür:

- Müqəddəsin qəbri başında bizim üçün də dua edin! -
Ucadan deyirik və sarvan cavab verir:

- Duaya bizim də ehtiyacımız var.

Və karvan yoluna davam edir, Səhrayı-Kəbirin fata morqanası Abi-Yezid kimi səssiz və kölgəli.

Rəştin küçələri ilə gedirik. Ağac və lehmədən tikilmiş evlər üfün qarşısına çəpər çəkir. Burdan ötən minilliyin qoxusu gəlir. Lehmə evləri və dar küçələri bir baxışa yığmaq olur. Küçələrin darlığı insanı kainat qarşısında qorxuya salır. Hər şey berrənglidir. Kül, ya da közərən kömür. Hər şey cılız və xırdadır, bəlkə də taleyə itaətdən. Yalnız qəfildən təkəmseyrək məscidlər peyda olur.

İnsanların qırxıq başlarında balqabağa bənzər dəyirmi papaq var. Sifətləri maskaya bənzəyir.

Hər yanda toz və çamır. Ona görə yox ki, fars olan kəs tozu, yaxud çamırı sevir. O hər şeyi necə var, eləcə də qəbul edir, çünki bilir ki, əvvəl-axır hər şey toza dönəcək. Kiçik bir çayxanada əylənirik. Otaq həşiş iyi verir. Çəpəki baxışlar Ninonu yalayıb keçir. Küncdə cındırından cin hür- kən, pırpızsaç, ağzıaçıq, dodaqlarından selik axan, əlində döymə mis cam tutmuş bir dərviş dayanmışdır. O hamıya baxır və heç kimi görmür, sanki qeybi dinləyərək işarə gözləyir. Ondən ətrafa dözülməz bir susqunluq yayılır. Birdən yerindən hoppanır, bayaqkı açıq ağız ilə və qışqırır:

- Mən günəşin qərbdən çıxdığını görürəm!

Camaat vahimələndir.

Valinin elçisi qapıda görünür:

- Çılpaq qadına görə əlahəzrətləri qarovul dəstəsi göndərib.

Çadrasız Ninonu nəzərdə tutur. Ninonun sifətində dəyişiklik hiss olunmur. O, fars dilini bilmir.

Gecəni valinin evində keçiririk. Səhər tezdən qarovul dəstəsi atları yəhərləyir. O bizi Tehrana qədər ötürür - sifətini örtməyən Ninonun çılpaqlığına və ölkədə dolaşan qaçaq-quldura görə.

Avtomobil çöllə ağır-ağır sürünür. Səksən, yetmiş, altmış kilometr. Yol ilan kimi qıvrılır. Tehranın şəhər darvazasının dörd qülləsi uzaqdakı Demavend dağının qarından aydın seçilir. Darvazanın kaşları rəngbərəng, rənglər mülayim və yumşaqdır. Müdrik yazılı ərəb tağı iblisin qara gözləri kimi mənə tuşlanıb. İkrahdə doğuran ləlirtili dilənçilər, dərvişlər, səyyahlar al-əlvan cındırın içində böyük darvazanın altında toz içində uzanmışlar. Şumal, nazik barmaqlı əlləri bizə doğru uzanır. Onlar şah şəhəri Tehranın gözəlliyini tərənnüm edir, səslərində həsrət və qəm var. Çoxlu qübbələri olan bu şəhərə onlar da haçansa böyük ümidlə gəlmişdilər. İndi isə toz-torpaq içindədirlər, özləri də toza- torpağa çevrilərək onları çölə atmış həmin səhər haqqında qəmli nəğmələr oxuyurlar.

Balaca avtomobil küçələrin qarmaqarışlılığı içindən sürünüb Toplar meydanından, şah sarayının mirvari darvazası yanından keçir, sonra şəhər divarlarının çölü ilə enli küçədən Şimran məhəlləsinə çıxır.

Şimrandakı sarayın qapıları geniş açılmışdır. Qızılgül ətri üzümüzə vurur. Divarların mavi kaşılardan sərinlik və səmimilik yağır. Biz fəvvarənin yanından keçib bağla yeriyirik. Pərdə çəkilmiş qaranlıq otaq sərin çeşmə kimidir. Nino da, mən də özümüzü yumşaq balıncıların üstünə atıb həmin an da sonsuz yuxuya dalırıq.

* * *

Yatırdıq, oyanırdıq, mürgüləyirdik, yuxular görürdük və yenidən yatmağa davam edirdik. Pəncərələrinə pərdə çəkilmiş sərin otaqda qalmağa gözəl idi. Alçaq divana və yerə saysız balıncı, həsir və yumşaq şeylər döşənmişdi. Yuxuda bülbülün cəhcəhini eşidirdik. Böyük, sakit evdə mürgüləmək nadir bir duyğu idi, bütün təhlükələrdən uzaq, Bakının külək döymüş qala divarından aralı. Saatlar keçirdi. Hərdən Nino köksünü ötürüb yuxunun məstliyində yerindən durur və başını sinəmin üstünə qoyurdu. Mən üzümü yumşaq balıncılarda gizlədirdim ki, onlardan da fars hərəmxanasının şirintəhər ətri gəlirdi. Məni sonsuz bir pəndəmlik sarırdı. Saatlarla uzanıb qalır və əzab çəkirdim, çünki burnum gicişirdi və mən əlimi uzadıb onu qaşımağa ərinirdim. Axır ki, burnumun geyişməsi kəsirdi, mən də yuxuya gedirdim.

Bir kərə Nino qəfildən ayıldı, ayağa qalxıb dedi:

- Acından ölürəm, Əli xan.

Bağa getdik. Çiçəkli qızılgül kolları fəvvarəni dövrəyə almışdı. Sərv ağacları göyə yüksəlirdi. Lələkləri qövsü-quzeh kimi açılmış tovuz quşu hərəkətsiz dayanıb batmaqda olan günəşə baxırdı. Uzaqlarda Demavend dağının dümağ zirvəsi ucalırdı. Əlimi əlimə vurdum. Şişman sifətli xacə hövlnak özünü bizə yetirdi. Arxasınca ayağı dolaşa-dolaşa yaşlı bir qadın gəldi, qucağı xalı və mütəkkəllərlə dolu. Sərv ağaclarından birinin kölgəsində oturduq. Xacə su və ləyən gətirib yerə sərilmiş xalçanın üstünü İrandə mətbəxinin ləzizləri ilə doldurdu.

- Pulemyot şaqqılısını eşitməkdənsə, əllə yemək yaxşıdır, - deyib Nino sol əlini buğlanan düyünün içinə saldı. Xacənin sifəti qorxunc bir görkəm aldı və o, üzünü qırağa çevirdi. Mən Ninoya İranda düyünün necə yeyildiyini başa saldım: sağ əlin üç barmağı ilə. O, Bakını tərk etdiyimiz gündən bu yana birinci kərə güldü və məni

böyük bir dinclik sardı. Şahın sakit məmləkətində, Şimran sarayında, dindar şair və üləmaların məskənində olmaq gözəl idi.

Birdən Nino soruşdu:

- Əmin Əsəd əs-Səltənət və onun hərəmxanası harda qalır?
- Güman ki, şəhərdəki sarayında. Üç arvadı da yanında. Hərəmxananı deyirsən? Bütün bunların hamısı, bu bağ, bağa çıxan otaqların hamısı hərəmxanadır.

Nino güldü:

- Onda belə çıxır, məni hərəmxanaya salıblar. Elə belə də bilirdim.

Quruyub qaxaca dönmüş qoca bir kişi, ikinci xacə gəlib soruşdu ki, bizə bir şey oxuya bilərmiz. İstəmədik. Üç cavan qız xalçanı yığışdırdı, bayaqkı yaşlı qadın xörəyin qalığını apardı, balaca bir oğlan uşağı tovuzquşunu yemləyirdi.

- Bu adamlar kimdir, Əli xan?
- Qulluqçular.
- Allahım, nə qədər qulluqçu var, görəsən?

Bunu mən də bilmirdim və xacəni çağırdım. O xeyli fikrə getdi, dodaqlarını lal-dinməz tərpədənək. Məlum oldu ki, hərəmxanada iyirmisəkkiz adam qulluq edir.

- Bəs neçə xanım olur burda?
- Neçəsini əmr etsən, xan. Hazırda yalnız bircəciyi, sənin yanında oturan. Amma yetərincə yerimiz var. Əsəd əs- Səltənət öz xanımları ilə şəhərdə qalır. Bu sənin hərəmxanandır. - Aşağı çöməlib qürurla davam etdi. - Adım Yahyaquludur. Sənin namusunun keşikçisiyəm, xan. Oxuyub- yazmağı və hesabı bilirəm. İdarəçilikdə və qadın məsələsində hər şeyin ustasıyam. Mənə etibar edə bilərsiniz. Görürəm ki, bu qadın naşidir, amma lazımı rəftarın hamısını ona tədricən öyrədərəm. Haçan xəstələndiyini mənə de ki, yazıb götürüm. Əhvali-ruhiyyəsinin necəliyini dəyərləndirməyim üçün bunu bilməliyəm. Çünki onun hal pozğunluğu mütləq olmalıdır. Onu özüm çimizdirib qırxacam. Görürəm, hətta qoltuğunun altında da tükləri var. Təəssüflü haldır ki, qadının tərbiyəsinə bəzi ölkələrdə məhəl qoyulmur. Sabah dırnaqlarını qırmızıya boyayacam, yatmadan qabaq da ağzına baxacam.

- Allahım, bu nəyə lazımdır ki?

- Dişləri saz olmayan qadınların ağzından iy gəlir. Dişlərinə baxmalıyam.

- Nə çərənləyir bu? - Nino soruşdu.

- Xidmətini bizə diş həkimi kimi təklif edir. Deyəsən, başdan-ayağa məzhəkəçidir. - Deyimim xeyli pərt səsləndi.

Üzümü xacəyə tutdum:

Yahyaqulu, görürəm, mədəniyyət məsələlərindən başı çıxan təcrübəli adamsan... Amma bir şey var, arvadım boyludur, onu incitmək olmaz. Buna görə də gəl uşağı dünyaya gətirənə qədər tərbiyəni təxirə salaq.

Danışdırdım və yanaqlarımın qızardığını hiss edirdim. Nino gerçəkdən də hamilə idi, buna baxmayaraq mən yalan danışmışdım.

- Sən alımsən, xan, - xacə dilləndi, - hamilə qadınlar keybəsər olur. Bir də ki, uşağın oğlan olmasına da əlac var. Amma, - sınaıçı nəzərlərlə Ninonun biçimli bədəninə baxdı, - mənəcə hələ bir-iki ay var.

Bayırdan, aynabənddən çoxlu sürütləmə səsi gəldi. Xacə və qadınlar sirlə işarələr verdilər. Yahyaqulu çölə çıxdı və ciddiləşmiş sifətilə birazdan geri qayıtdı.

- Şərəfətli xan, möhtərəm Məşədi Hafis Seyid Mustafanın sənə salamı var. Heç vaxt cəsarətim çatmazdı ki, xan, sənə hərəmxana sevincinin tən ortasında mane olum. Amma Seyid peyğəmbər nəslindən olan hörmətli bir insandır. Səni hərəmxananın kişilər bölümündə gözləyir.

«Seyid» sözünü eşidən kimi Nino başını qaldırdı.

- Seyid Mustafa? Qoy gəlsin, birgə çay içərik.

Şirvanşir ocağının hörməti ayaqlar altına atılmadı ona görə ki, xacə rusca bilmirdi. Adamın heç ağılına da gəlməzdi ki, xan arvadı öz hərəmxanasında yad kişini qəbul etsin.

- Seyid içəri gələ bilməz. Bura hərəmxanadır.

- Belə de. Gülünc-gülünc adətlər. Onda onu bayırda qəbul edək.

- Qorxuram ki, Nino... necə deyim sənə ... hər şey İranda biraz başqa cürdür. Mənəcə... Seyid kişi sayılır axı.

Ninonun gözləri heyrətdən böyüdü.

- Deyirsən, mənə Dağıstana, sənənin yanına aparmış Seyidə mən özümü göstərə bilmərəm?

- Qorxuram, Nino, ən azı ilk günlər.

- Yaxşı, - qəfil bir soyuqluqla dedi, - indi isə get.

Getdim və xıncımlanmışdım. Böyük kitabxanada oturub Seyid Mustafə ilə çay içirdim. O, Bakı kafirlərdən azad olana qədər Məşhədə, adlı-sanlı əməsinin yanına getmək istədiyindən danışırdı. Onu təqdir etdim. Qanacaqlı insan idi. Nino haqqında bir kəlmə də soruşmadı, heç adını da tutmadı. Birdən qapı açıldı:

- Axsamın xeyir, Seyid.

Nininin səsinə sakitlik, biraz da boğuşluq vardı. Mustafa dik atıldı. Çəpür sifətində dəhşət işartıları göründü. Nino həsinin üstünə oturdu:

- Yənə çay versinlər, Seyid?

Bayırda saysız şapşaplar şaşqınlıqla ora-bura vurnuxdu. Şirvanşir nəslinin namusu dönülməz şəkildə tar-mar olmuşdu və Seyid düşdüyü dəhşətdən ayılana qədər dəqiqələr ötdü.

Nino gümrəhlıqla gülümsədi:

- Mən pulemyotlardan qorxmamışam, heç sənənin xacələrindən də qorxmayacam.

Biz beləcə şər qarışana qədər biryerdə qaldıq. Zira Seyid hər şeyin yerini bilən adam idi.

Yatağa getməzdən öncə xacə mütiliklə mənə yaxınlaşdı:

- Ağə, mənə cəzalandırın. Gərək onu gözdən qoymayaydım. Amma kimin ağlına gələrdi ki, bu cür çilğindir, bu cür çilğın. Günah mənədir.

Onun koppuş sifəti büzüşmüşdü.

İYİRMİDÖRDÜNCÜ FƏSİL

Qəribədir! Bibi-Heybətın neft hopmuş sahilində son atəşlər səslənəndə bir daha xoşbəxt olacağımın inanmırdım. Şımrının ətirli bağlarında bircə ay - və dinclik məni çulğadı. Mən öz vətəniyi yenidən tapmış insanlara bənzəyirdim.

Şəhərə çox nadir hallarda çıxırdım. Qohumlara, dostlara baş çəkirdim və nöqərlərin müşayiətində Tehran bazarının qaranlıq dolanbaclarında vurnuxurdum.

Dar cığırılar, dəyəsəyaq köşklər - hamısı da azman, pərdəli damla örtülü. Qızılgül, qoz, xalça, şal, ipək paltar və daş-qaş qalaqlarının içində eşələnirəm. Qızıl haşiyəli bardaqlar, qədim və incə əl işləri, zafian balıncılar və nadir ətirli tapıram. Gümüş tımənlər¹ İran tacirinin cibinə axır. Nöqərlərim Şərqi hər cür nemətləri ilə yüklənmişdir. Hamısı Nino üçün. Onun körpə sifətçiyi qızılgül bağına o cür dəhşətlə baxmasın gərək.

Nöqərlər yük altında iki qatlanır. Yoluma davam edirəm. Küncdə dəri üzüklü quranlar və miniatür şəkillər var: sərv altında qız və yanında badamgöz bəy; şah ov zamanı, ox və qaçan cüyür. Gümüş tımənlər yenidən cingildəyir. Biraz aralıda alçaq masa arxasında iki tacir əyləşib. Onlardan biri gümüş tımənləri enli çantadan çıxarıb o birinə verir. O da onları təfərinclə süzür, ağzına aparıb dişləyir, balaca tərəzidə çəkirdim və iri bir torbaya qoyur. Tacir borcunu ödəyəndə qədər yüz, min, bəlkə də onmin dəfə cibinə əl atır. Peşəsi şərəfli peşədir. Ticarət!¹ Peyğəmbər özü də tacir olub.

Bazarın yolları labirint kimi bir-birinin qoynuna girib qıvrılır. Hər iki tacirin yanındakı dükanda müdrək bir kişi əyləşib əlindəki kitabı vərəqləyir. Qocanın sir-sifəti üstündə mamır bitmiş qaya yazılarına bənzəyir, incə barmaqları dözüm və rəhmdən xəbər verir. Kitabın saralmış vərəqlərindən Şiraz qızılgülünün ətri, İran bülbülünün cəhcəhi, fər- yadlı nəğmə, badam gözlərin və uzun kirpiklərin xəyalı ətrafa yayılır. Çevik əl köhnə kitabı ustuflla vərəqləyir.

Pıçılı, səs-küy, qışqırtı. İncə boyalı qədim Girman xalçalarının birinin başına dolanıram. Xalçaya toxunmuş bağçanın incə ilmələrini Nino çox xoşlayır. Kimsə gülab və gül yağı satır. Minlərlə qızılgül

gül yağının bir damlasında yerləşib, minlərlə insan Tehran bazarının dar dolanbacında yerləşdiyi kimi. Ninonun güləbdolu piyalənin üstünə əyilməsi gözlərim önünə gəlir.

Nökərlər yorğun-argın dayanıblar.

- Hamısını aparın Şimrana. Mən birazdan gələcəm.
Nökərlər insan axınının arasında yox olurlar. Bir neçə addım yeriyirəm və belimi əyib İran çayxanasının alçaq qapısından içəri keçirəm. Otaq adamla doludur. Orda qırmızısaqqal bir kişi əyləşib. Kırpiklərini yarı yumaraq Hafizin məhəbbət şeirlərindən birini əzbərdən deyir. Dinləyicilər şirin məstlik içində qulaq asırlar. Sonra kişi əlindəki qəzetdən oxuyur:

Amerikada bütün dünyanın danışılan sözünü eşidilən edən bir maşın tapılıb... Şövkəti günəşin parlaqlığını kölgədə qoyan, əli marsa yetişən, taxt-tacı dünyanı bürüyən əlahəzrət şahinşah Sultan Əhməd şah hal-hazırda İngiltərədə hökmranlıq edən monarxın rezidentini qəbul etmişdir... İspaniyada ikibaşlı və dördayaqlı bir uşaq dünyaya gəlmişdir. Xalq onun iblis olduğuna işarə edir.

Dinləyicilər heyrətlə çirt-çirt edir. Qırmızısaqqal qəzeti bükür. Yenidən bir mahnı səslənir. Bu dəfə Rüstəm pəhləvan və oğlu Zöhrab barədə. Mən, demək olar, qulaq asmıram. Buğlanan çaya baxıb düşünürəm: hər şey heç də deyildiyi kimi deyil.

- İrandayam, sarayda məskunlaşmışam və hər şeydən razıyam. Nino da həmin sarayda yaşayır və tam narazıdır. Dağıstanda o, çölləmə yaşamın bütün ağırlığını könüllü qəbul etmişdi.

Müəllif bu sözü orijinalda «Tidscharet» («ticaret») kimi işlədir və yamnda almanca açılışım verir (Handel).

Müəllif bu sözü orijinalda «Toman» kimi işlədir.

Burda isə fars etiketinin ləyaqətli qaydalarını yaxına buraxmır. Mənimlə gəzməyə çıxmaq istəyir, baxmayaraq bu, polis tərəfindən yasaqlanır. Ər-arvad birlikdə nə qonaq qəbul edə, nə də gəzməyə çıxa bilər. Xahiş edir ki, şəhəri ona göstərim və onu fikrindən daşındırmaq istədikdə acığı tutur:

- Şəhəri məmnuniyyətlə sənə göstərərdim, Nino. Amma göstərə bilmərəm.

İki, qara gözlərindən giley və şaşqınlıq yağır. Onu necə inandırım ki, şəhərdə çadrasız gəzmək xan arvadına yaraşan iş deyil?

Bahalı-bahalı çadralar alıram:

- Bir bax, Nino, necə də gözəldirlər. Günəşdən və tozdan sifəti necə də qoruyurlar. Mən özüm can-başla belə bir çadra gəzdirərdim.

Qəmli-qəmli gülümsəyib çadranı qırağa qoyur:

- Sifəti gizlətmək qadına yaraşmaz, Əli xan. Bu libası əynimə geysəm, özümə nifrət edərəm.

Polisin sərəncamını ona göstərirəm. Onu dartıb cırır və mən şüşələri cilalanmış qapalı bir fayton sifariş verirəm.

Onunla beləcə şəhəri gəzməyə çıxdım. Toplar meydanında atamı gördüm və onu salamlamaq istədim. Dəhşətli idi. Ninonun könlünü almaq üçün bazarın yarısını almışdım...

Tək-tənha oturub nəlbəkiyə baxıram.

Nino darıxdığından məhv olacaq və mən bunu dəyişdirə bilməyəcəm. Avropa məhəlləsinin qadınları ilə görüşmək istəyir. Fəqət xan arvadı kafir arvadları ilə görüşə bilməz. Həmin qadınlar ona o qədər yazıqlanacaqlar ki, hərəmxana həyatına daha dözə bilməyəne qədər ona dözməli olacaq. Bu yaxınlarda o, əmiqızlarıma, bibimə baş çəkib evə tam şaşqınlıqla dönmüşdü.

- Əli xan, - şaşqınlıq içində qışqırmışdı. - Bilmək istəyirdilər ki, gündə neçə kərə mənə öz sevginə qərq edirsən. Deyirlər ki, həmişə yanımda olursan. Bunu ərlərindən öyrənirlər və heç təsəvvür edə bilmirlər ki, biz başqa işlər də görürük. Cin-şəyatınə qarşı mənə bir dərman da verdilər, hətta həmayil də təklif etdilər. Guya o, səni məşuqədən qoruyacaqmış. Bibin Sultan xanım soruşdu ki, cavan oğlanın yeganə arvadı olmaq yorğun deyilmi? Və hamı bilmək istəyirdi ki, sənəin əyləncə gədələrinin yanına getməməyənə mən necə dözüərəm? Əmin qızı Suata bilmək istəyirdi ki, sən o murdar xəstəliyə tutulmusanmı? Deyirdilər ki, mən paxıllığı çəkiləsi adamam. Əli xan, özümü çirkəbə bulanmış hiss edirəm.

Ona təsəlli verdim, bacardığım qədər. Ağıldankəm uşaq kimi bir küncə çömbəlib qorxa-qorxa yörəsinə boylanır və uzun müddət sakitləşə bilmirdi.

Çay soyuyub buza dönür. Çayxanada otururam ki, insanlar bütün günümü hərəmxanada keçirmədiyimi görsünlər. Həmişə arvadının

dizinin gözünü kəsdirmək kişiyyə yaraşan iş deyil. Əmioğlanlarım məni artıq lağa qoyurlar. Günün yalnız müəyyən saatları arvadın payına düşür, yerdə qalanları kişinin. Ancaq mən Ninonun yeganə təsəllisiyəm. Onun qəzetiyəm, teatrıyam, qəhvəxanasıyam, dost-tanış əhatəsiyəm, həm də əriyəm. Buna görə də onu tək qoya bilmirəm. Buna görə də bütün bazarı alıram, çünki bu axşam əmimgilə atamın şərəfinə böyük qonaqlıq düzəldilib və şahzadələrdən biri orada istirahət edəcək, Nino da evdə tək qalmalı olacaq. Ona tərbiyə vermək istəyən xacənin yanında.

Bazardan çıxıb Şimrana yollanıram. Xalı döşənmiş böyük zalda Nino sırğa, bilərziK, ipək şal, ətir şüşələri qalağının qarşısında fikirli-fikirli oturmuşdur. O məni səssiz və incəliklə öpür və qəfildən içimdə bir şaşqınlıq baş qaldırır. Xacə şərbət gətirib gəc-gəc hədiyyələrə baxır. Arvadı belə ərkələmək olmaz.

* * *

İrənlının həyatı gecə başlayır. Gecələr insanlara canlanma gəlir, fikirlər yüngülləşir, dillər açılır. Gündüzü toz və çirk bürüyür. Gecələr *teşaxət*, mənim sevdiyim, məftun olduğum və Bakının, Dağıstanın yaxud Gürcüstanın aləmindən tamam seçilən qərrib İrən kübarlığı baş qaldırır.

Əmimim bər-bəzəkli faytonları - biri atam üçün, biri də mənim üçün - evimizin qabağında dayananda saat səkkiz idi. Etiket belə tələb edir. Hər faytonun qabağında üç piş- xidmətçi, əllərində parlaq işığı məksiz sifətlərinə düşən uzun fənər tutmuş carçı və çaparlar. Uşaqılıqda onların dalağı kəsib götürülüb və həyatlarının mənası faytonun qaba- ğınca qaçaraq dərin pafosla «Diqqət!» qışqırmaqdan ibarətdir.

Yolda ins-cins yox idi. Buna baxmayaraq çaparlar yenə də özlərinin «Diqqət!» kəlməsini eyni tonla qışqırırdı, çünki bu da etiketə daxil idi. Biz dar küçələrlə sonu görünməyən boz lehmə barıların yanından ötüb gedirdik ki, həmin barıların arxasında da qışlalar, yaxud daxmalar, saraylar və ya idarələr gizləndirdi. Küçəyə yalnız İrən həyatını yaman gözlərdən qoruyan boz, lehmə barılar baxırdı.

Bazar dükanlarının yastı damları ay işığında görünməz bir əlin tutub saxladığı saysız-hesabsız şarlara bənzəyirdi. Gözəl ornamentli tunc darvazası olan enli bir hasarın qarşısında dayandıq. Darvaza açıldı və biz sarayın həyətinə girdik.

Ayrı vaxtlar mən bu evə tək gələndə darvazada cındırından cin hürkən, arxalıq geymiş yaşlı bir nökrə dayanırdı.

Bugün darvazanın ön hissəsində çilçıraç asılmışdı və faytonlar astanada dayananda səkkiz kişi birdən təzim etdi.

Azman həyət alçaq barı ilə iki yerə bölünmüşdü. Hərəmxana o üzdə idi. Orda fəvvarələr pıçıldasır, bülbül oxuyurdu. Kişilər həyətində içində qızıl balıq olan düzbucaqlı sadə bir hovuz yerləşirdi.

Faytondan endik. Əmim astanaya gəldi. Onun xırda əlləri üzünü örtürdü. Kişi dərindən təzim edib bizi evə apardı. Qızıl suyuna çəkilməmiş sütunları və oyma taxta divarları olan böyük zal adamla dolu idi. Burda mən qara qoyun dərisindən papaqlar, çalmalar, tox qonur parçadan enli, nazik libaslar gördüm. Ortada iri qövsiburun, çalsaç və tutaşkirpik ünlü bir kişi əyləşmişdi - şahzadə Əlahəzrətləri. Biz içəri girəndə hamı ayağa qalxdı. Əvvəlcə şahzadə ilə, sonra başqaları ilə salamlaşdıq. Yumşaq döşəkçələrə əyləşdik. Zaldakılar da bizim nümunəmizi təkrarladı. Beləcə bir, ya da iki dəqiqə oturduq. Sonra hamımız ayağa qalxıb yenidən bir-birimizin hüzurunda təzim etdik. Nəhayət birdəfəlik əyləşib ədəb-ərkanlı sükuta qərq olduq. Nökrələr göyümsov fincanlarda buğlanan çay gətirdilər. Meyvə səbətləri əldən-ələ gəzdi və şahzadə əlahəzrətləri sakitliyi bu sözlərlə pozdu.

- Mən çox yerlər gəzib çoxlu ölkələr görmüşəm. Heç yerdə İrandakı kimi dadlı xiyar, yaxud şaftalı yoxdur.

Xiyarı soyub üstünə duz səpdi və onu hüzünlü baxışla asta-asta yedi.

- Əlahəzrətləri haqlıdır, - əmim dedi, - mən Avropada olmuşam, həmişə də təəccüblənmişəm ki, kafirlərin meyvəsi necə də xırda və çirkin olur.

- Hər dəfə İrana qayıdanda yeni nəfəs alıram, - İran şahlıq səltənətini Avropa saraylarından birində təmsil edən ağalardan biri dilləndi. - Elə bir şey yoxdur ki, ona görə bizim dünyaya paxıllığımız tutsun. Əslinə qalsa, dünyada yalnız farslar və barbarlar var.

- Uzaqbaşı bura hindlini də daxil etmək olardı, - şahzadə dilləndi. - Neçə il qabaq Hindistanda olanda mən hörmətə layiq sayılan və az qala bizim mədəni səviyyəyəmizə çatmış adamlar gördüm. Əslində adam tez yanılır, tanıdığım kübar bir hindli axırda yenə barbar çıxdı. Kişinin qonağı idim və təsəvvür edin ki, o, salatın üz qabıqlarını yeyirdi!

Oturanları dəhşət götürmüşdü. Qara çalmalı, sallaqya- naq bir molla həzin və yorğun səslə dilləndi:

- Farslarla qeyri-farsların fərqi ondadır ki, təkcə biz gözəlliyə qiymət verməyi bacarıyıq.

- Doğrudur, - əmim dilləndi. - Gözəl bir şeir mənə səsliliküylü fabrikdən daha xoşdur. Əbu Seyidin küfrünü ona bağışlayıram, çünki o, ilk dəfə olaraq rübailəri, bizim ən gözəl şeir formamızı ədəbiyyata gətirmişdir.

Boğazını arıtlayıb yarı avazla əzbərdən dedi:

«Te medresse ve minare viran neşud İn kar kalendari bisman neşud Ta iman kafir ve kaft iman neşud Ek bende hakikata musulman neşud».

Məscid və mədrəsələr yerlə viran olmayınca, haqq arayan əməllər yerinə yetməyəcək.

İmanla imansızlıq nəqədərkə bir deyil, insan həqiqətdə müsəlman olmayacaq.

- Dəhşətdir, - molla dedi. - Dəhşətdir. Bəs bu avaz! - və nəvazişlə təkrarladı. - *Ek bende hakikata musulman neşud*.

Yerindən durdu, uzun, dar boğazlı, bəzəkli, gümüş gü- yümü götürüb tənqildəyə-tənqildəyə otaqdan çıxdı. Birazdan geri qayıdıb aftafanı yerə qoydu. Hamımız qalxıb onu ucadan təbrik etdik, çünki bədəni ağır yükədən boşalmışdı.

Bu arada atam soruşdu:

- Doğrudur ki, Əlahəzrət, baş nazirimiz Vosuğ ed-Dav- leh İngiltərə ilə yeni müqavilə bağlamaq istəyir?

Şahzadə gülümsədi:

- Bunu Əsəd əs-Səltənətdən soruşsanız yaxşıdır. Baxmayaraq bu əslində heç sirr də deyil.

- Elədir, - əmim dilləndi, - çox yaxşı müqavilədir. Zira bu gündən etibarən barbarlar bizim köləmiz olacaq.

- Necə yəni?

- Hə də, ingilislər işi, biz də gözəlliyi sevirik. Onlar davanı, biz isə dincliyi xoşlayırıq. Deməli, birləşirik. Bundan sonra sərhədlərimizin təhlükəsizliyini qorumağımıza ehtiyac qalmayacaq. İngiltərə İranın qorqusunu öz üzərinə götürür, yollar salır, binalar

tikir, üstəlik bunun üçün bizə pul da verir. Zira İngiltərə dünya mədəniyyətinin bizə minnətdar olduğunu gözəl bilir.

Əmimin yanındakı cavan kişi əmim oğlu Bəhram xan Şirvanşir idi. O, başını qaldırıb dedi:

- Necə düşünürsünüz, İngiltərə bizi mədəniyyətimizə, yoxsa neftimizə görə qoruyur?

- Hər ikisi dünyanın gözünü qamaşdırır və qorquya ehtiyacı var, - əmim etinasız cavab verdi, - amma biz özümüz əsgər ola bilmərik!

- Niyə ki? - Bu dəfə sualı verən mən idim. -Məsələn, mən xalqımın uğrunda vuruşdum və güman edirəm ki, bundan sonra da vuruşacam.

Əsəd əs-Səltənət gəc-gəc mənə baxdı, şahzadə də əlindəki fincanı yerə qoydu.

- Bilməzdim ki, - kinayə ilə dilləndi, - Şirvanşirlər arasında əsgər də varmış.

- Amma Əlahəzrət! O, zabit olub.

- Eyni şeydir, Əsəd əs-Səltənət. Zabit, - rişxəndlə təkrarlayıb dodaqlarını büzdü.

- Susdum. Tamam unutmuşdum ki, əsgər olmaq kübar farsın gözündə silksizlik sayılır.

- Yalnız əmioğlum Bəhram xan, deyəsən, ayrı fikirdəydi. Hələ çox gənc idi. Şahzadənin yanında oturmuş kübar şərəfət sahibi Muşir əd-Davleh ona ətraflı dərslər keçdi ki, Allahın hifz etdiyi İrənin dünyaya nur saçmaq üçün qılınca ehtiyacı yoxdur. İrən keçmişdə öz övladlarının şücaətini sübut edib.

- Şahənşahın xəzinəsində, - əlavə etdi, - qızıldan bir qlobus var. Üstündə bütün ölkələr müxtəlif daş-qaşla təsvir olunub. Yalnız İrən ərazisi xalis zümrüdlə örtülüb. Bu, rəmzdən də böyük bir şeydir. Gerçəklikdir.

- Mən ölkəni əsarətdə saxlayan əcnəbi əsgərləri və Ənzəli limanında cındırından cin hürkən polis işçilərini düşündüm. Bura Avropa qarşısında tərki-silah olmuş Asiya idi, özünün avropalaşmasından qorxan Asiya. Şahzadə əsgərlik peşəsinə nifrət edirdi və buna baxmayaraq zəfərlə Tiflisə yürüş etmiş həmin o ulu babamın vəliəhdi idi. O vaxtlar İrən öz simasını itirmədən silaha sarılmağı bacarırdı. Zəmanə dəyişmişdi. İrən sənət vurğunu Səfəvilər

dövründəki kimi çürüyüb-tökülmüşdü. Şahzadəyə şeir pulemyotdan üstün görünürdü, bəlkə ona görə ki, şeirdən başı daha yaxşı çıxırdı. Şahzadə yaşlı idi, əmim də. İran ölürdü, fəqət təmtəraqla ölürdü.

- Ömər Dəyəcənin¹ bir şeiri yadıma düşdü:
- Gecə-gündüz - iri şahmat taxtası.
- Fələk insanlarla oyun oynayır.
- Bu taxtada o, «şah» deyib mat qoyar,
- Sonra da hər insanı öz yerində oturdar.

Heç hiss etməmişdim ki, ağıma düşən bu şeiri ucadan söyləmişəm. Şahzadənin gözlərinə işıq gəlirdi.

- Siz yəqin təsadüfən əsgər olmusunuz, - mərhəmətlə dilləndi.
- Siz ki savadlı insansızmış. Taleyinizi özünüz seçməli olsaydınız, doğrudanmı əsgər peşəsini seçərdiniz?

Təzim etdim:

- Özüm nəyi seçərdim, Əlahəzrət? Yalnız dörd şeyi: yaqut rəngli dodaqları, tar səsinə, müdrik kəlamları və al şərəbi.

Dakikinin məşhur şeiri mənə iştirakçıların rəğbətini qazandırdı. Hətta sallaqyanaq molla da məhrəmləklə gülümsədi.

Yemək otağının qapısı açılanda gecədən xeyli ötmüşdü. İçəri keçdik. Xalçaların üstünə iri bir süfrə salınmışdı. Əllərində çıraqlı tutmuş nöqərlər künclərdə fərağat dayanmışdılar. Süfrəyə iri, ağ yuxalar qoyulmuşdu. Ortadakı iri mis nimçəyə plov qalaqlanmışdı. Yanlarına irili-xırdalı çoxlu piyalə düzülmüşdü. Əyləşib çeşidli piyalələrdən dürlü- dürlü xörəklər yedik, hər kəs ürəyi istədiyindən, sırası ilə. Adətimizin buyurduğu kimi xörəyi tez-tez yedik, zira yemək iranlının tezləşdirdiyi yeganə şeydir. Molla qısa bir dua verdi.

Əmioğlum Bəhram xan yanımda oturmuşdu. Azca yeyib maraqla mənə baxdı:

- İran xoşuna gəlir?
- Bəli, lap çox.
- Burda nə qədər qalmaq istəyirsən?
- Türklər Bakını azad edəne qədər.
- Sənə qibtə edirəm, Əli xan.

Səsində bir məftunluq vardı. Yuxanı dürmələyib içini isti düyü ilə doldurdu.

Pulemyotun arxasında oturub düşmənlərinin göz yaşını görmüsən. Amma İranın qılıncı qınında paslanmış. Biz Firdovsinin

min il öncə yazdığı şeirə aludə olmuşuq və Dakikinin şeirini səhv etmədən Rudakinin şeirindən seçə bilirik. Amma avtomobil yolunu salmağı, ya da bir alaya başçılıq etməyi heç bizim bacarmırıq.

- Avtomobil yolu, - təkrarlayıb ay işığına qərq olmuş Mərdəkan yolunu xatırladım. Asiyada avtomobil yolunu salmağı heç kimin bacarmaması gözəl idi. Yoxsa Qarabağ atı Avropa avtomobilinə heç vaxt, heç zaman çata bilməzdi:

- Avtomobil yolu nəyinə lazımdır, Bəhram xan?

- Əsgərləri yük maşınında daşımağa. Nazirlərin bizə əsgər görək deyil demələrinə baxmayaraq. Amma əsgərə ehtiyacımız var! Pulemyota, məktəbə, xəstəxanaya, nizamlı vergi sisteminə, yeni qanunlara və sənin kimi insanlara ehtiyacımız var. Bizə ən az görək olan kif atmış şeirlərdir ki, onların da naləli səslənişində İran çökdir. Amma digər şeirlər də var. Gilanlı şair Əsrəfin şeirindən xəbərin var?

Aşağı əyilib astadan söylədi:

«İzirab və niskil vətəni bürüyüb. Qalx ayağa, İranın tabutunun arxasınca get. İran gənliyi cənazənin arxasındakı insan qatarında qanına qəltan edildi. Onun qanından göydəki ay, yerdəki çöllər, dağlar, dərələr al rəngə boyandı».

Şahzadə buna iyrencə qafiyələr deyərdi, zira bu şeir onun sənət anlamını tam alt-üst edərdi.

- Bundan da gözəl bir şeir var, - Bəhram xan israrla davam etdi, - müəllifi Mirzəağa xandır. Fikir ver: «Yağı düşmənin ağalığı etdiyi İrana bu tale nəsb olmasın. Gəlin İran bəy rusun yatağına girməsin. Onun yerüzəri gözəlliyi ingilis lordunun nəşəsinə xidmət etməsin».

- Pis deyil, - deyib gülümsədim, çünki yeni İran köhnəsindən ilk növbədə pis şeiri ilə seçilirdi. - Bir şeyi de görüm, Bəhram xan, nəyə nail olmaq istəyirsən?

O, qırmızımtıl xalçanın üstündə çəpəki oturmuşdu və sözə başladı:

- Sipeh meydanında olmusan? Orda pas atmış yüz ədəd köhnə top qoyulub, lülələri dörd cəhətin dördünə də tuşlanıb. Bilirsənmi ki, ölməkdə olan nəslin toz basmış bu mənasız mirasından başqa bütün İranda bircə dənə də olsa top yoxdur? Bircə dənə qala, bircə dənə də hər b gəmi, rus kazaklarından, ingilis

mühafizəçilərindən və saray mühafizəsinin dördyüz yekəqarın bahadırından başqa bircə nəfər əməlli əsgər? Öz əminə, yaxud şahzadəyə, ya da təmtəraqlı ləqəblə bütün bu şərəfət sahiblərinə nəzər yetir. Güssəli gözlər və gücdən düşmüş əllər, Sipeh meydanındakı köhnəlib pas atmış toplar kimi günləri çoxdan sananıb. Taxtdan düşmələrinin vaxtı çoxdan yetişib. Taleyimiz uzun müddət şahzadə və şairlərin yorğun əllərində olub. İran qocalıb əldən düşmüş dilənçinin açılmış əlinə bənzəyir. İstəyirəm, bu qartımış əl cavanın düşünlənmiş yumruğuna çevrilsin. Qal burda, Əli xan. Haqqında bəzi şeyləri öyrənmişəm: son ana qədər pulemyotun dalında oturub Bakının qədim divarını qoruduğunu; gecə ay işığında düşmənin boğazını dişinlə üzdüyünü. Burda qədim divarı qorumaqdan daha çox şeyləri qorumağa ehtiyac var və sənün pulemyotdan savayı çox şeyin olacaq. Bu, hərəmxanada oturmaqdan, ya da bazarın zinətləri içində eşələnməkdən yaxşıdır.

Susurdum, xəyallar içində. Tehran! Dünyanın ən qədim şəhəri. Babilistan camaatı ona Roqa-Rey deyərdi. Roqa- Rey, padşah şəhəri. Qədim əfsanələrin tozu, çökmüş sarayların solğun qızılı, zümrüd darvazanın şəkəli sütunları, qədim xalçaların rəngi solmuş xətləri və müdrik rübalərin sakit ritmi - bunların hamısı önümdə dayanmışdı, keçmişdə, indilikdə, gələcəkdə!

- Bəhram xan, - dedim, - əgər məqsədinə çatıb asfalt yollar çəksən, qalalar yadırlıb zəif şairləri çağdaş məktəblərə yerləşdirsən, Asiyanın ruhu harda qalacaq?

Asiyanın ruhu? - Gülümsədi. - Toplar medianının qurtaracağında böyük bir bina tikəcəyik. Asiyanın ruhunu orda dəfn edəcəyik: məscidlərin başı üstündə dalğalanan bayraqları, şairlərin əl yazmalarını, miniatür rəsmləri və əyləncə gədələri, zira Asiyanın ruhuna onlar da daxildir. Girəcəkdə gözəl kufi xətlə «muzey» sözünü yazarıq. Sənün Əsəd əs-Səltənət əmin də muzeyin gözətçisi, şahzadə Əlahəzrətləri də muzey direktoru olar. Bu gözəl binanı tikməkdə bizə kömək etmək istəyirsənmi?

- Gərək fikirləşəm, Bəhram xan.

Yemək sona yetdi. Qonaqlar sərbəst qruplar halında zalda oturmuşdu. Yerimdən qalxıb açıq eyvana çıxdım. Bağdan İran qızılğülünün ətri gəlirdi. Oturub gecəni seyr etdim. Bazarın lehmə qübbəsinin arxasında Şimran yerləşirdi. Orda balınc və xalılıarın

qoynunda mənim Ninom uzanmışdı. Yəqin yatırdı, dodaqları bir-birindən azca aralı, göz qapaqları göz yaşından şişmiş. Məni dərin bir nisgil bürüdü. Onun gözlərinə təbəssüm qondurmaq üçün bazarın bütün naz-neməti yetərli olmadı.

İran! Burda qalım? Xacə və şahzadələr, dəriş və dəlilər arasında? Asfalt yollar çəkim, ordu qurum, Avropanı bir addım da Asiyanın içərisinə gətirməyə yardımçı olum?

Və qəfildən hiss etdim ki, Ninonun gözlərindəki təbəssümdən başqa dünyada heç nə, heç nə mənə belə əziz deyil. Bu gözlər axırınıcı kərə haçan gülüb? Haçansa Bakıda, kövrək qala divarının yanında. Toz basmış divar və Nargin adasının arxasında batan günəş gözlərim önündə canlandı. Qurd dərəsində ağzını aya tutub ulayan çaqqalların səsinə eşitdim. Səhranın qumu Bakı ətrafındakı step- ləri örtmüşdü. Neft hopmuş yağlı torpaq sahil boyu uzanıb gedirdi, qız qalasının yanında alverçilər çərçilik edirdi və Nikolay küçəsi ilə müqəddəs kraliçə Tamar liseyinə gedilirdi. Liseyin həyatindəki ağacların altında Nino dayanmışdı, məktəbli dəftəri əlində, iri, heyrətdolu gözləri ilə. İran qızılgüllərinin ətri birdən-birə yoxa çıxmışdı. İçim vətən deyə hayqırdı, uşaq anası üçün hayqırdığı kimi və dumanlı şəkildə xatırladım ki, bu vətən daha yoxdur. Bakının dumduzu çöl havasını və dənizin yüngül qoxusunu, qum və neft iyini burnumda duydum. Allahın məni dünyaya bəxş etdiyi bu şəhəri heç vaxt unuda bilməzdim. Mən bu qocaman təbiətə zincirlənmişdim, it öz daxmasına zincirləndiyi kimi. Səmaya baxdım. İran ulduzları şah tacının daş-qaşları kimi iri və uzaq idi. Başqa cür olmağım duyğusu mənə heç vaxt bu cür aydın olmamışdı. Mən Bakının bir parçasıyam. Kölgəsində Ninonun gözlərinin gülümsəyərək parlادığı qədim qala divarının.

Bəhram xan çiyinimə toxundu:

- Əli xan, deyəsən, xəyala dalmısan? Dediklərimi götür-qoy etdin, yeni İranın binasını ucaltmaq istəyirsənmi?

- Əmioğlu, - dedim, - sənə qibtə edirəm: zira vətənin nə olduğunu yalnız qovqunlar bilər. Mən İrani qura bilmərəm. Mənim qılınıcım Bakının qala divarının daşlarında ov- xarlanıb. Qəmli-qəmli mənə baxdı.

- Məcnun, - ərəbcə dedi, bunun da anlamı eyni zamanda həm vurğun, həm də ağılsız deməkdir.

Qanı qanımdan idi və sirrimi anlamışdı. Yerimdən qalxdım. Böyük zalda ad-san sahibləri ayağa durmuş Şahzadənin önündə baş əymişdi. Mən onun uzun, qurumuş barmaqlarına, dırnaqları qırmızı boyanmış arıq əlinə baxdım. Xeyr, mən bura bunun üçün gəlməmişdim, Firdovsinin şeirlərini, Hafizin sevgi hıçqurtlarını və Səədinin müdrik kəlamlarını əzəmətli muzey binasında qorumaq üçün.

Zala keçib şahzadənin əlinə doğru əyildim. Gözləri qəmli və iştiraksız idi, qorxunc bir yamanlığın öndüyümü ilə dopdolu. Sonra Şimrana yollandım və faytonda pas atmış topların yerləşdiyi meydan, Şahzadənin yorğun gözləri, Ninonun itaətkar susqunluğu və qaçınmaz çöküşün müəmması haqqında düşündüm.

İYİRMİBEŞİNCİ FƏSİL

Xəritə divanının üstünə sərilmişdi, mən də əlimdəki rəngli bayraqlarla onun qarşısında oturmuşdum. Xəritənin rəngi parlaq idi və bir-birinə qarışmışdı. Məkanların, dağ və çayların adları qoyun-qoyuna girmişdi və oxunaqsız idi. Yanımda açıq bir qəzet vardı, onun sütunlarında məkanların, dağ və çayların adı əlvan xəritədəki kimi çap olunmuşdu. Hər ikisinin üstünə əyilib qəzetin səhvlərini xəritənin oxunmazlığı ilə uzlaşdırmağa çalışdım. Kiçik çevrəyə yaşıl bayraq sancdım. Onun yanında «Yelizavetpol» (Gəncə) yazılmışdı. Son beş hərf Zonquldağ dağ silsiləsinin üstünə düşürdü. Qəzetin məlumatına əsasən vəkil Fətəlixan Xoşlu Gəncədə azad Azərbaycan Respublikasını yaratmışdı. Yaşıl bayraqların sırası Gəncədən şərqdə Ənvərin ölkəmizin xilasına göndərdiyi qoşunları bildirdi. Sağ tərəfdə Nuru Paşanın alayları Ağdaş şəhərinə yaxınlaşdı. Solda Mürsəl Paşa İlusu dərələrini tuturdu. Ortada azərbaycanlı kö-nüllülərin batalyonları vuruşurdu. Türklərin həlqəsi rusların zəbt etdiyi Bakını asta-asta qapayırdı. Yaşıl bayraqların daha bir neçə tərpənişi və düşmənin qırmızı bayraqları «Bakı» yazılmış böyük ləkənin üstünə sıxışdırılacaqdı.

Xacə Yahyaqulu arxamda dayanıb qurduğum bu qərribə oyunu həyəcanla izləyirdi. Əlvan kağız üstündə mənim bayraq əkməyimə, deyəsən, qadir bir ovsunçunun müəmmalı cadugərlik sənəti kimi baxırdı. Bəlkə də səbəbi nəticə ilə dəyişik salırdı və düşünürdü ki, fəvqə qüvvələrin köməyi ilə şəhərimi kafirlərin əlindən qoparmaq üçün yaşıl bayraqları «Bakı» yazılmış qırmızı ləkənin üstünə qoymağa ehtiyacım var. Bu sirli əməldə o mənə mane olmaq istəmədi və təbii, yeknəsəq, ciddi səsi ilə vəzifəsinə aid olan məlumatı verdi:

- Xan sağ olsun, mən Nino xanımın dırnaqlarını qırmızı həna ilə boyamaq istədikdə piyaləni yerə çırpıb üz-gözümü cırmaqladı, baxmayaraq ki tapa bildiyim ən bahalı həna idi. Səhər tezdən onu pəncərənin qabağına apardım, başını tam ustuflla əllərimin arasına alıb istədim ki, ağzını açsın. Xan sağ olsun, onun dişinə baxmaq mənim vəzifə borcumdur axı. Amma o geri atdanıb sağ əlini qaldırdı və sol üzümə bir şillə vurdu. O qədər də ağrıtmadı, amma bu, təhqiramiz idi. Qulunu bağışla, xan, onun bədənindəki tükələri

yolmağa ürək eləmirəm. Qəribə qadındır. Həmayıl taxmır və körpəsini qorumaq üçün ilac qəbul etmir. Mənə acığın tutmasın, xan, qızınız olarsa, Nino xanıma acıqlanın. Deyəsən, onun içinə şeytan girib, çünki mən ona toxunan kimi əsim-əsim əsir. Əbdulhəşim məscidinin yanında yaşlı bir qadın yaşayır. Cin-şəyatini insanın canından qovmağı bacarır. Onu çağırıb gətirmək pis olmazdı. Bilirsənmi, xan, Nino xanım əl-üzünü buz kimi soyuq su ilə yuyur ki, dərisini korlasın. Adamlar sağ əlinin şəhadət barmağını ətirli yağa batırıb onunla dişlərini yuduğu halda o, dişlərini qaba fırça ilə yuyur, nəticədə də diş əti qanayır. Yalnız şeytan bu cür fikirləri onun ağılına sala bilər.

Ona, demək olar, qulaq asmırdım. Az qala hər gün otağıma gəlib yeknəsəq xəbərlərini mənə çatdırırdı. Peşəkar qayğı gözlərindən əskik olmurdu, çünki işinə can yandıran adam idi və gələcək körpəmiz üçün özünü cavabdeh sayırdı. Nino ona yastıq atıb qovur, çadra örtmədən evin barısı üstündə gəzişir, həmayilini pəncərədən çölə atır, otağının divarlarını gürcü qohumlarının şəkilləri ilə bəzəyirdi. Bütün bunların hamısını xacə mənə qüssə və qorxu içində çatdırırdı və axşamlar Nino qarşımda, divanın üstündə oturub səhəri günün döyüş planını tökürdü.

Necə fikirləşirsən, Əli xan, - deyib dalğın-dalğın çənəsini ovuşdururdu, - gecə nazik su şlanqını onun üzünəni tuşlayım, yoxsa sabah üstünə pişikmi atım? Yox, başqa şey edəcəm. Hər gün fəvvarənin yanında idman etdirə- cəm, çünki çox piylənir.

Yuxuya gedənə qədər qisas planları cızırdı və ertəsi gün xacə dəhşət içində xəbər verirdi:

- Əli xan, Nino xanım fəvvarənin yanında dayanıb qolları və ayaqları ilə qəribə hərəkətlər edir. Qorxuram, ağa. Bədənini qabağa, dala əyir, sanki heç sümükləri yoxdur. Bəlkə bununla hansısa naməlum bir illaha sitayiş edir. İstəyir, mən də onun hərəkətlərini təkrarlayım. Amma mən mömin müsəlmanam, xan və yalnız Allahın hüzurunda özümü toz-torpağa atıram. Mən onun sümükləri və öz ruhumun dincliyi sarıdan çox narahatam.

Xacəni işdən qovmağın mənası yox idi. Onun yerinə bir başqası gələcəkdi, çünki ev işlərini xacəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Evdə çalışan qadınlara ondan başqa heç kim göz yetirə, ondan başqa heç kim evin haqq-hesabını apara və xərcləri yoxlaya bilməzdi.

Ona görə də susub bayraqların Bakını qapamaqda olan yaşıl xəttinə baxdım...

Xacə peşəsinə uyğun içini arıtladı:

- Əbdülhəşim məscidindəki qarını çağırdırmı?

- Nəyə, Yahyaqulu?

- Cin-şəyatını Nino xanımın canından qovmağa.

Köksümü ötürdüm, çünki Əbdülhəşim məscidinin alim qarısı Avropanın cin-şəyatını ilə çətin bacarırdı.

- Ehtiyac yoxdur, Yahyaqulu. Özüm onların öhdəsindən gələm. Hər şeyi yoluna qoyaram. Amma mənim ovsun gücümü indilikdə bu bayraqlar zəbt edib.

Xacənin gözlərində qorxu və maraq baş qaldırdı:

- Yaşıl bayraqlar qırmızıları sıxışdırıb-çıxaranda vətənin azad olacaq? Elə deyil, xan?

- Elədir, Yahyaqulu.

- Elə indi yaşıl bayraqları lazımı yerə qoya bilməzdin?

- Bacarmaram, Yahya, gücüm çatmaz.

Qayğılı-qayğılı məni süzdü:

- Allaha yalvar, sənə güc versin. Gələn həftə məhərrəmlik başlayır. Məhərrəm ayında Allaha yalvarsan, sənə güc verər.

Xəritəni qatladım, yorğun, şaşqın, həm də qəmli idim. Uzun müddət xacənin zəvzəkliyinə qulaq asmaq dözülməz idi. Nino evdə deyildi. Ata-anası Tehrana gəlmişdi, Nino da vaxtının çoxunu knyaz ailəsinin məskunlaşdığı kiçik villada keçirirdi. Orda gizli şəkildə digər avropalılarla görüşürdü; mənim bundan xəbərim vardı və susurdum, çünki ona yazığım gəlirdi. Xacə buyruq gözləyərək qımıldanmadan dayanmışdı. Seyid Mustafanı düşündüm. Dostum qısa zamana Məşhəddən Tehrana gəlmişdi. Onu az-az görürdüm, çünki günlərini məscidlərdə, müqəddəslərin qəbri başında və cırcındır içində yaşayan dərvişlərlə alimənə söhbətlərdə keçirirdi.

- Yahyaqulu, - axır ki dilləndim, - Seyid Mustafanın yanına get. O, Sepahlezar məscidində olur, xahiş et, zəhmət çəkib mənə dəysin.

Xacə getdi. Tək qaldım. Yaşıl bayraqları Bakıya yerləşdirməyə gücüm çatmadı. Hardasa vətənimin çöllərində türk batalyonları, onlarla yanaşı da Azərbaycanın yeni bayrağı ilə könüllülər dəstəsi vuruşurdu. Bayraqdan, hərbi dəstələrin sayından və vuruşlardan

xəbərım vardı. Könüllülərin sırasında İlyas bəy də döyüşürdü. Tər şəbnəmin səhər nəfəsi ilə dolu döyüş meydanının həsrətini çəkirdim. Fəqət cəbhənin yolu bağlanmışdı. Sərhədləri ingilis və rus hərbi dəstələri qoruyurdu. İrani müharibə meydanı ilə birləşdirən enli Araz körpüsü indi tikanlı məfillərlə, pulemyot və əsgərlərlə həlqələnmişdi: İran məmləkəti çanağına çəkilməmiş ilbiz kimi sürünüb özünün qorqulu dincliyinə girmişdi. Nə bir insan, nə bir siçan, nə də bir milçək döyüşən, qapanmış və az şeir qoşulan bağlı əraziyə keçə bilməzdi. Bunun əksinə olaraq Bakıdan çoxlu qaçqın gəlmişdi, onların arasında da üz-gözündən narahatlıq yağan gəvəzə gədə Arslan ağa. O, çayxanalarda vurnuxub məqalələr yazır və həmin məqalələrdə türklərin qələbələrini İsgəndərin zəfər yürüşləri ilə müqayisə edirdi. Məqalələrdən biri yasaqlandı, çünki İsgəndərin tərənnümündə sensor bir vaxtlar İsgəndərin zəbt etdiyi İrana qarşı gizli bir eyham duymuşdu. Bundan sonra Arslan ağa özünü öz düşüncəsinin şahidi adlandırdı. O mənə baş çəkib Bakının müdafiəsində göstərdiyim şücaətlərdən ağızdolusu və yerli-yataqlı danışdı. Onun fantaziyasında düşmən legionları gülləyə tuş gəlməmək üçün mənim pulemyotumdan yan ötməyə çalışırlarmış. Onun özü döyüş zamanı gününü mətbəənin zirzəmisində, heç yerdə çap olunmamış vətənpərvər çağırışların yazılmasında keçirmişdi. Həmin çağırışları mənə oxuyub xahiş etdi ki, igidin yaxın döyüşdə keçirdiyi hissləri ona danışım. Şirniyyatı ağzına tıxayıb onu çölə çıxartdım. Otaqda mətbəə boyasının iyini və yaxın döyüşdə keçirdiyim hissləri yazmalı olduğum təptəzə, qalın bir dəftər qoyub-getdi. Ağ vərəqlərə baxıb Ninonun qəmli, laqeyd baxışlarını düşündüm, özümün dolaşq həyatım barədə fikirləşib qələmi əlimə götürdüm. Xeyr, qəhrəmanın yaxın döyüşdə keçirdiyi hissləri yazmaq üçün yox, Nino ilə məni Şimranın ətirli bağına gətirmiş və onun gözlərindən təbəssümü didərgin salmış həmin yolu çəkmək üçün.

Oturdum, qədlənmiş İran bambuq qələmi ilə yazdım. Hələ məktəbdə oxuyarkən başladığım boş qeydlərin yerini doldurdum və keçmiş gözlərim önündə canlandı. Seyid Mustafa içəri girib çopur üzünü kürəyimə sıxan ana qədər.

- Seyid, - dedim, - həyatım dolaşığa düşüb. Cəbhəyə gedən yol bağlanıb. Ninonun gülüşü perik düşüb, mən də qan əvəzinə mürəkkəb tökürəm. Neyləyim, Seyid Mustafa?

Dostum sakitcə, israrla məni süzdü. Əynində qara libas vardı, sir-sifəti arıqlayıb solmuşdu. Çöpə dönmüş bədəni batilliyin ağırlığından sanki əyilmişdi. Oturub sözə başladı:

- Əllə heç nəyə nail olamazsan, Əli xan. Fəqət insanın yalın əldən ayrı başqa şeyləri də var. Əynimdəki libasa baxsan, nəyi nəzərdə tutduğumu bilərsən. İnsanlar üzərində hökm batillik aləminə aiddir. Batilliyə təmas etsən, həmin hökmdən sənə də payına düşəcək.

- Səni anlamıram, Seyid. Qəlbim ağrıyır və mən zülmətdən çıxmağa yol axtarıram.

- Sən yersəl şeylərə tuşlanmısan, Əli xan, və yersəl şeyləri yönəldən batili unudursan. Hicri tarixinin 680-ci ilində imanın düşmənləri tərəfindən təqib olunan peyğəmbər nəvəsi Hüseyn qətlə yetirildi. O, xilaskar həmin batillik varidatı idi. Külliqadir batan və doğan günəşi onun qanı ilə boyadı. Oniki imam şiə icmasına, biz şiələrə rəhbərlik etdi: onların birincisi Hüseyn, sonuncusu da qiyamət gününün imamı, bugünün özündə də şiə camaatına rəhbərlik edən gözəgörməz idi. Bu batil imam hər yerdə öz əməli ilə görünəndir, fəqət əlçatmazdır. Mən onu günəşin doğmasında, toxumun möcüzəsində, dənizin fırtınasında görürəm. Onun səsinə pulemyotun şaqqıltısında, qadının fəryadında, küləyin əsməsində eşidirəm. Və Gözəgörməz buyurur: Yas şiəliyin taleyidir! Hüseynin Kərbala çölünün qumunda. axıdılan qanının yası. İlin bir ayı həmin yasa həsr edilir. Məhərrəm ayı. Kimin dərdi varsa, yas ayında ağlasın. Şiəliyin yas taleyi məhərrəm ayının onunda gerçəkləşir, zira bu, şəhidin ölüm günüdür... Şəyird Hüseynin öz üzərinə götürdüyü izzət... Bu izzət möminlərin çiyninə yüklənəlidir. Həmin izzətin bir hissəsini öz üzərinə götürən kəsə rəhmdən bir pay düşür. Ona görə də məhərrəm ayında mömin özünü döyür və həmin döyülmənin ağrısında rəh yolu və xilasın nəşəsi yolazmışın önündə açılır.

Seyid, - yorğun və ehtizaslı dilləndim, - səndən soruşuram, sevinci evimə necə qaytarım, çünki məni küt bir qorxu bürüyür, sən isə mənə din dərindən müdrik şeylər danışırısan. Məscidlərə gedib dəmir zəncirlə kürəyimə döyüm? Mən möminəm və təriqətin

buyruqlarına əməl edirəm. Gözəgörünməzin batilliyinə inanıram, amma aqlım kəsmir ki, xoşbəxtliyimə aparan yol müqəddəs Hüseynin şəbihindən keçir.

- Mənsə inanıram, Əli xan. Sən məndən yolu soruşdun, mən də onu sənə göstərirəm. Ayrısını bilmirəm. İlyas bəy Gəncə döyüşlərində qan axıdır. Ona görə də aşurada qanını səndən tələb edən Gözəgörünməzi öz qanıyla müqəd- dəsleşdirməlisən. Demə ki, müqəddəs qurbanın mənası yoxdur, izzət aləmində heç nə mənasız olmur. Məhərrəmlikdə vətən üçün vuruş, İlyas Gəncə ətrafında vuruşduğu kimi.

Susdum. Cilalı şüşəsi olan fayton həyəətə girdi və şüşənin arxasında dumanlı şəkildə Ninonun sifəti göründü. Hərəmxana bağının qapısı açıldı və Seyid Mustafa birdən-birə əl-ayağa düşdü.

- Sabah Sepahlezar məscidinə yanıma gəl. Söhbətimizi orda davam etdirərik.

İYİRMİALTINCI FƏSİL

Divanın üstündə oturmuşduq, fil sümüyündən daşları olan, sədəflə bəzədilmiş nərd də aramızda. Ninoya İran nərd oyununu öyrətmişdim, o vaxtdan biz tümənə sırğaya, ömişə və gələcək uşaqlarımızın adına oynayırdıq. Nino uduzurdu, borcunu ödəyib yenidən oynayırdı. Gərginlikdən gözlərinə işıq gəlirdi və barmaqları fil sümüyündən düzəldilmiş daşlara elə toxunurdu ki, sanki onlar ən bahalı zinət əşyaları idi.

- Məni məhv edəcəksən, Əli, - yenicə udduğum səkkiz gümüş tüməni mənə verəndə köksünü ötürüb dedi.

Nərdtaxtını qırağa itələdim, Ninonun başını dizimin üstünə qoyub fikirli-fikirli tavana baxdım və xəyala daldım. Gözəl gün idi, çünki Nino ürəyincə olan intiqam hissindən məstləşmişdi. Hadisə belə olmuşdu.

Hələ səhər tezdən ev ah-ufla doldu. Ninonun düşməni Yahyaqulu şişmiş yanaqları və əyiş-üyüş sirsifəti ilə içəri girdi.

- Diş ağrısı, - deyib üz-gözünü elə turşutdu ki, elə bil canına qəsd etmək istəyirdi. Ninonun gözlərində zəfər və şənlik oynadı. Xacəni pəncərənin qabağına aparıb onun ağzına baxdı və alnını düyünlədi. Sonra fikirli-fikirli başını buladı. Möhkəm bir sap götürüb onu Yahyaqulunun xəstə dişinə bağladı. İpin o biri ucunu açıq qapının dəstəyinə bərkitdi.

- Belə, - deyib qapıya doğru qaçdı və var gücü ilə onu örtdü. İliyə işləyən bir bağırçı və xacə qorxu içində yerə sərilib qapının dəstəyində gözəlcə qövs cızan dişə baxdı.

- Ona de ki, Əli xan, diş sağ əlin başala barmağı ilə təmizləyəndə bax bu cür olur.

Sözbəsöz tərcümə etdim və Yahyaqulu diş yerdən qaldırdı. Ancaq Ninonun intiqam həvəsi bununla sakitləşmədi.

- Ona de ki, Əli xan, hələ gec sağalacaq. Yerinə girib altı saat üzünə isti bağlama qoysun. Və ən azı düz bir həftə şirniyyat yeməsin.

Yahyaqulu baş endirib getdi, ağrıdan azad olmuş və şaşqın.

- Ayıb deyil, Nino, - dedim, - yazığın birini son sevincdən də məhrum etmək?!

- Ona haqq olur, - Nino ürəyi daşlaşmış adamlar kimi cavab verib nərduxtanı gətirdi. Oyunu uduzduğuna görə ədalət qismən bərpa olundu.

İndi o, tavana baxır və barmaqları çənəmi sıgallayırdı:

- Bakı haçan azad olacaq, Əli.

- İki həftə çəkər.

- Ondörd gün, - köksünü ötürdü, - Bakı və türklərin gəlişi üçün darıxmışam, bilirsən, hər şey elə dəyişib ki. Sən özünü burda rahat hiss etdiyin halda mən hər gün təhqir olunuram.

- Necə təhqir olunursan.

- Aləm məni müzakirə edir, bahalı, kövrək bir əşya kimi. Nə qədər bahalı olduğumu bilmirəm, amma nə kövrəyəm, nə də əşya. Dağıstanı yada sal! Orda hər şey başqa cür idi. Yox, bura xoşuma gəlmir. Bakı tezliklə azad olmasa, gərək harasa köçək. Mən bu ölkənin fəxr etdiyi şairlər barədə heç nə bilmirəm, amma onu bilirəm ki, Hüseynin təziyəsində insanlar sinə cırır, xəncərlə başlarını yarıır və dəmir zəncirlə kürəklərinə döyür. Bu şəbihdə iştirak etməmək üçün avropalıların çoxu bugün şəhəri tərk edir. Bunların hamısı ürəyimi bulandırır. Mən burda özümü hər an üstümə aşa biləcək hərkiliyin qoynuna atılmış sayıram.

İncə sifəti üzümə zilləndi. Gözləri indiyə qədər bu cür çuxura düşüb torlanmamışdı. Göz gilələri genişlənmişdi, baxışı mülayim idi və öz içinə yönəlmişdi. Yalnız gözləri hamiləliyindən xəbər verirdi.

- Qorxursan, Nino?

- Nədən? - Səsində birbaşa heyrət vardı.

- Qadınlar var, qorxurlar.

- Yox, - ciddi dilləndi, - qorxmuram. Siçandan, krokodil- dən, imtahanadan və xacədən qorxuram. Ancaq ondan qorxmuram. Belə olsaydı, qışda zökəmdən də qorxardım.

Onun sərin göz qapaqlarından öpdüm. Ayağa qalxıb saçlarını geriye sıgalladı.

- İndi ata-anamın yanına gedirəm, Əli xan.

Başımın razılıq verdim, baxmayaraq dəqiq bildirdim ki, Kipianilərin kiçik villasında hərəmxananın heç bir qaydasına əməl olunmur. Knyaz gürcü dostlarını və avropalı diplomatları qəbul edirdi. Nino çay içir, ingilis bişisi yeyir və holland konsulu ilə Ruben

və şərq qadınlarının problemləri barədə söhbət edirdi. Getdi, mən də həyətdən çıxan cilal' pəncərəli faytonun arxasınca baxdım.

Tək qaldım və yaşıl bayraqlar barədə, bir də məni vətəndən ayıran əlvan kağızların xırda bükümü haqqında düşündüm. Otaq toranlı idi. Ninonun vurduğu ətrin xoş iyi divanın yumşaq balıncılarına ilişib-qalmışdı. Döşəməyə çökdüm, təsbehi əlimə götürdüm. Gümüşü Şir divarda qürrələnirdi. Başımı qaldırıb ona baxdım. Gümüş xəncər əzəmətlə bərq vururdu. Məni zəif bir bayıltı hissi çulğadı. Xalq Gəncə çöllərində qan axıtdığı məqamda Gümüşü Şirin qorqulu kölgəsində oturmaq xəcalətli idi. Mən də bahalı, qorunan, kövrək bir əşya idim. Haçansa dəbdəbəli bir saray titulu qəbul etməyə, səlis klassik dildə səlis duyğuları dilə gətirməyə hazırlaşan bir Şirvanşir. Bu arada isə xalqım Gəncə düzənliyində öz qanını axıdırdı. Məni dərin bir ümitsizlik bürüdü. Gümüşü Şir divardan diş ağardırdı. Araz üzərindəki sınır körpüsü bağlanmışdı və İran məmləkətindən Ninonun qəlbinə yol yox idi.

- Əsəbi-əsəbi təsbeh çevirirdim. Təsbehin ipi sındı, sarı daşlar döşəməyə diyirləndi.

- Uzaqdan tamburun küt zərbələri səsləndi, Gözəgörünməz xəbərdarlıq nişanəsi kimi hədələyərək və çağıraraq. Pəncərəyə yanaşdım. Küçə toz-duman içindəydi və istidən od tutub yanırdı. Günəş Şimranın başı üstündə şaquli dayanmışdı. Nağara səsləri get-gedə yaxınlaşırdı və onun ahəngi min kərə təkrarlanan kiçik qışqırıqlarla müşayiət olunurdu: «Şaxsey, Vaxsey - Şah Hüseyn, Vay Hüseyn».

- İnsan axını tinə yaxınlaşdı. Ağır qızıllarla bəzədilmiş üç möhtəşəm bayraqı güclü əllər kütlənin başı üstündə daşıyırdı. Birinin üstündə iri qızıl hərflərlə Allahın yer üzündəki vəlisi Əlinin adı yazılmışdı. İkinci bayraqın qara ipək üzündə açılmış sol əlin, Peyğəmbərin qızı Fatimənin əlinin enli cizgiləri ifadə olunmuşdu - həm xeyir-dua verərək, həm də rədd edərək. Üçüncü bayraqın üstündə sanki göylərin üzünə pərdə çəkən hərflərlə bir cə söz yazılmışdı: «Hüseyn», Peyğəmbərin nəvəsi, şəhid və xilaskar.

Kütlə küçə ilə ağır-ağır yeriyirdi. Öndə də qara yas paltarında, açıq kürəklə və əllərində ağır zəncir olan mömin tövbəçilər. Təbilin ahəngində onlar əllərini qaldırır və zəncirlər qansızan, qızarmış kürəklərə çırpılırdı. Onların arxasınca geniş yarım çevrədə - həmişə də iki addım irəliyə, bir addım geriye ataraq - enlikürək kişilər

gedirdi. Onların xırıltılı boğuş səsi küçəyə yayılırdı: «Şaxsey ... Vaxsey» və hər qışqırtıda düyünlənmiş yumruqlar sərlə, gumbultu ilə tüklü, çıpaq sinələrə çırpılırdı. Peyğəmbərin xələfləri öz silklərinin yaşıl kəmərinə başlarını aşağı salıb onların ardınca yeriyirdi. Onlardan sonra isə əllərində uzun xəncər tutmuş, ağ kəfənə bürünmüş qırxıqbaş məhərrəm şəhidləri. Sifətləri tutqun, qapalı idi, başqa bir aləmə qapılmış kimi. «Şaxsey ... Vaxsey». Xəncərlər bərq vurub qırılmış kəllələrə endi. Şəhidlərin paltarını qan bələdi. Onlardan biri təngildədi və qaçıb özünü yetirən dostları tərəfindən camaatın içindən çıxarılıb-aparıldı. Onun dodaqlarında xoşbəxt bir təbəssüm oynadı.

Pəncərənin qabağında dayanmışdım. İndiyə qədər tanımadığım bir hissə məni bürüdü. Çağırış xəbərdarlıq kimi qəlbimə doldu, fəda ehtirası məni çulğadı. Küçənin toz-tor- pağı içində qan damlları gördüm və təbil çəkici və özgür səslənirdi. Gözəgörünməzin sirri, xilasın rəhminə aparan iztirabın yolu bu idi. Dodaqlarımı bir-birinə sıxdım. Pəncərənin yanovundan bərk-bərk yapışdım. Hüseyin bayrağı yanımdan ötüb keçdi. Fatimənin əlini gördüm və ətrafımda gözə görünən hər şey itib-getdi. Təbilin boğuş səsinə bir də eşitdim, vəhşi bağırışların ahəngdar səslənişi içimə doldu və qəfildən özüm də bu axının bir parçasına çevrildim. Enlikürək insanların dairəsində addımladım və yumulmuş yumruqlarım açılmış sinəmə çırpıldı. Sonralar məscidin sərin qaranlığını yörəmədə duyub, imamın fəryadlı çağırışını eşitdim. Kimsə əlimə ağır bir zəncir verdi və mən kürəyimdə yandırıcı bir ağrı duydum. Saatlar keçib getdi. Qarşımda enli bir meydan uzanırdı və boğazımdan fəryadlı, vəhşi, qədim qışqırtı çıxdı: «Şaxsey ... Vaxsey», Qarşımda sir-sifəti əylmiş bir dərviş dayandı. Saralmış dəridən qabırğaları aydın sezilirdi. Dua edənlərin gözləri donuqlaşmışdı. Onlar mahni oxuyurdular və çulu qana bulaşmış bir at meydan boyu gedirdi. Şəyird Hüseyin atı. Yörgünsifət dərviş qışqırdı, ucadan və səsinə uzadaraq. Onun gümüş camı yana uçdu və dərviş özünü atın ayaqları altına atdı. Yerimdə təngildədim. Düyünlənmiş yumruqlar açıq sinəyə çırpılırdı. «Şaxsey, Vaxsey».

Kütlə fəryad qopardı. Qana bulaşmış ağ paltarlı bir kişini darta-darta yanından apardılar. Uzaqdan saysız yanar ləpalar gəlib məni qoynuna aldı. Məscidin həyatında oturmuşdum, yөрəmdəki insanların başında uzun dəyirmi papaqlar, gözlərində isə yaş vardı. Kimsə şeyird Hüseyn barədə mərsiyə oxuyur və ağrıdan boğulurdu. Ayağa durdum. Camaat geriyə axışdı. Gecə sərin idi. Biz hökumət binalarının yanından keçib dirəklərdə qara bayraqlar gördük. Ləpaların sonsuz sırası ulduzları əks etdirən çaya bənzəyirdi. Donub-qalmış insan fiqurları künc-bucağa boylandı. Konsulluqların darvazaları önündə parıltılı nizəli patrullar dayanmışdı. Evlərin damı insanla dolu idi. Toplar meydanında dəvə karvanı dua edənlərin yanından keçib-getdi. Fəryadlı çağırışlar səsləndi, qadınlar torpağa döşəndi və əzaları solğun ay işığında titrədi. Dəvələrin kəcavələrində müqəddəs şeyirdin ailəsi oturmuşdu. Onun arxasınca qara atın belində üzü zərəkən zirehi ilə örtülü qəddar xəlifə Yezid, Müqəddəsin qatili. Meydan boyu daşlar atılır və xəlifənin zirehinə dəyirdi. O, atını çapıb Nəsrəddin şahın sərgi salonunun həyatında gizləndi. Sabah orda Hüseynin şəbihi başlanmalı idi. Şah sarayının zümrüd darvazasında da dirəyin ortasından qara bayraqlar asılmışdı. Keşikdə dayanan bahadırlar yas libası geyinmişdilər və başlarını aşağı salıb dayanmışdılar. Şah gözə dəymirdi. O özünün Bağışah sarayında qərar tutmuşdu. Camaat Alə-ed-Davleh küçəsinə səpələnmişdi və mən ins- cins gözə dəyməyən qaranlığa qərq olmuş Toplar meydanında təklənib qalmışdım. Pas atmış topların lülələri etinasızlıqla mənə baxırdı. Bədənim min şallaqdan paran-parça olmuş kimi ağrıdırdı. Əlimlə kürəyimi yoxladım və iri bir qan ləkəsi hiss etdim. Başım gicəlləndi, meydanı keçib boş faytonlardan birinə yaxınlaşdım. Faytonçu məni süzdü, tam anlaqlı bir yanımçılıqla.

- Biraz göyərçin peyini götürüb onu yağla qarışdır. Yaralarını onunla yağla. Çox kömək edir, - bilici adamlar kimi dilləndi. Yorğun-yorğun yumşaq oturacağa çökdüm.

- Şimrana, - bərkdən dedim, - Şirvanşirlər yurduna. Faytonçu kələ-kötür yolla irəlilədi, hərdən yana çevrilib səsindəki heyranlıqla dedi:

- Deyəsən, çox mömin adamsan. Gələn dəfə mənim üçün də dua et. Çünki vaxtım yoxdur və işləməliyəm. Adım Zöhrab Yusufdur.

Ninonun yanağından yaş axırdı. Divanda oturmuşdu, əllərini ümitsizcəsinə çarpazlayıb ağlayırdı, üz-gözünü qapamadan. Cəhəngləri aşağı dartılmış, ağızı açılmış, yanağı ilə burnu arasında dərin çuxur yaranmışdı. Hiçqırırdı və incə bədəni titrəyirdi. Mən kəlmə də kəsmirdim. Onun kirpiklərindən dumduru göz yaşı axıb yanaqlarına tökülür və məsum sifətinə yayılırdı. Keçirdiyi iztirabın axınına qoşularaq qarşısında dayanmışdım. Yerindən tərpənmirdi, göz yaşını silmirdi, dodaqları küləkdə titrəyən payız yarpağı kimi əsirdi. Əllərini ovcumun içinə aldım. Əlləri soyuq, ölgün və yad idi. Nəmli gözlərindən öpdüm, anlaşıqsız-anlaşıqsız mənə baxdı.

- Nino, - bərkdən dedim, - Nino, nə olub sənə?

Əlini ağızına aparır ki, onu qapasın. Əlini bir də aşağı salanda dişlərinin izi əlinin arxasında aydınca göründü.

- Sənə nifrət edirəm, Əli xan. - Səsində dərin bir qorxu vardı.

- Sən xəstəsən, Nino!

- Yox, sənə nifrət edirəm.

Alt dodağını dişlərinin arasına aldı, gözləri xətrinə dəyilmiş uşağın gözlərinə bənzəyirdi. Dəhşət içində mənim cırıq-cırıq olmuş paltarına, çılpaqlaşmış, qan sağılmış kürəyimə baxdı.

- Sənə nə olub, Nino?

- Sənə nifrət edirəm.

Divanın küncünə qısıldı, qıçlarını yuxarı dartıb çənəsini qatlanmış dizinin üstünə qoydu. Gözlərinin yaş leysanı birdən-birə qurudu. Qəmli, lal və yad gözlərlə məni süzdü.

- Neyləmişəm, Nino?

Mənə qəlbini göstərmişən, Əli xan. - Avazsız, astadan, yuxudakı kimi danışdı. - Atamgildəydim. Çay içirdik və hollandiyalı konsul bizi evinə dəvət etmişdi. Evi Toplar meydanındadır. Bizə Şərqi ən vəhşi mərasimini göstərmək istədi. Pəncərənin qabağında dayanmışdıq və fanatiklər axını qarşımızdan keçib gedirdi. Təbil səsələrini eşidib cod sifətlər görürdüm və halım xarablaşdı. «Girovlar orgiyası» deyib konsul pəncərəni bağladı, çünki küçədən tər və çirkab qoxusu gəlirdi. Birdən vəhşi qışqırıqlar eşitdik. Bayıra baxıb

özünü atın ayaqları altına atan cındır bir dərviş gördük. Və sonra, sonra konsul əlini uzadıb heyrətlə dedi: «Bu ki...» Cümləni tamamlamadı. Mən onun barmağı səmtinə baxıb ağılımı itirmiş kütlənin içində üst-başı cırıq- cırıq olmuş, sinəsinə döyən və zəncirlə kürəyini döyəcləyən yerli sakini gördüm. Həmin yerli sakin sən idin, Əli xan! Dırnaqlarımın ucuna qədər xəcalət çəkdim ki, sənin arvadınam, fanatik bir vəhşinin arvadı. Hər bir hərəkətini izlədim və konsulun yanımcıl baxışlarını duydum. Məncə biz sonra çay içdik, ya da xörək yedik. Burasını özüm də bilmirəm. Mən ayaq üstə zorla dayandım, çünki birdən- birə bizi bir-birimizdən ayıran uçurumu gördüm. İmam Hüseyn bizim bəxtimizi tar-mar etdi, Əli xan. Xurafatçı yaba- nılar içində səni ən yabani insan sayıram və bir daha səni ayrı gözlə görə bilmərəm.

Susdu. Oturmuşdu yerində, sınımış, iztirab çəkərək, çünki mən Gözəgörməzdə vətənimə və dincliyimi tapmaq istəmişdim.

- Bəs indi nə olsun, Nino?
- Bilmirəm. Daha xoşbəxt ola bilmərik. Burdan getmək istəyirəm, harasa, Toplar meydanındaki ağılsızlığı görmədən yenidən sənin gözlərinin içinə baxa biləcəyim bir yerə. Burax gedim, Əli xan.
- Haraya, Nino?
- Eh, özüm də bilmirəm, - barmaqları yaralı kürəyimə toxundu, - niyə belə etdin?
- Sənə görə, Nino, fəqət sən bunu başa düşməyəcəksən.
- Yox, - pərişan dilləndi. - Getmək istəyirəm. Yorulmuşam, Əli xan. Asiya ürək bulandırır.
- Məni sevirsən?
- Hə, - şaşqın-şaşqın dillənib əllərini qoynuna qoydu. Onu qolumun üstünə alıb yataq otağına apardım. Soyundurdum və o, qızdırmalı qorxu içində qat-qarışıq kəlmələr işlətdi.
- Nino, - dedim, - bir-iki həftə də gözlə, sonra evə, Bakıya dönərik.

Yorğun-yorğun baş endirib gözlərini yumdu. Alayuxu içində əlimi əlinə alıb qabırğasına söykədi. Xeyli beləcə oturub ürəyinin döyüntüsünü ovcumda hiss etdim. Sonra soyunub yanına girdim.

Bədəni od tutub yanırdı və o, uşaq kimi sol böyrü üstə uzanmışdı, dizlərini yuxarı qatlayaraq və başını yorğanın altına soxaraq.

Yuxudan tez oyandı, üstümdən aşib yan otağa getdi. Xeyli yuyundu, suyu şappıldatdı və məni içəri buraxmadı... Sonra çölə çıxdı və baxışından yayındı. Əlində sürtgüdəli bir piyalə vardı. Suçlu adamlar kimi kürəyimi yağladı.

- Kərək məni döyəydin, Əli xan, - ədəblə dilləndi.

- Bacarmazdım, bütün günü özüm-özümü döymüşdüm və gücüm tükənmişdi.

Sürtgümü qırağa qoydu və xacə çay gətirdi. Çayı ütə- lək-ütələk içib pərt-pərt bağa baxdı. Qəfildən gözlərini israrla gözlərimin içinə zilləyib dedi:

- Xeyri yoxdur, Əli xan. Sənə nifrət edirəm və nəqədər- ki İranda qalacağın nifrət edəcəm. Dəyişə bilmərəm.

Ayağa qalxdıq, bağa gedib dinməz-söyləməz fəvvarənin yanında oturduq. Tovuz quşu qürrəli-qürrəli yanımızdan ötdü və atamın faytonu səs-küylə kişilər evinin həyətidən tərpendi. Birdən Nino başını yana əyib hürkək-hür- kək dilləndi.

- Mən xoşlamadığım ərlə də nərd oynaya bilərəm.

Nərdtaxtanı gətirdim və biz qüssəli-qüssəli, şaşqın-şaşqın oynadıq. Sonra yerdən uzandıq, fəvvarənin üstünə əyilib suda öz əksimizə baxdıq. Nino əlini soyuq suya saldı və sifətimiz kiçik dalğalardan əyildi.

- Qəm yemə, Əli xan. Mən sənə nifrət etmirəm. Bu yad məmləkətə və yad insanlara nifrət edirəm. Günahlardan keçilər o vaxt ki, biz evimizə dönərik, o vaxt ki...

Üzünü suyun səthinə söykədi, bir müddət beləcə qaldı və sonra başını qaldırdı. Yanağından və çənəsindən su damdı.

- Oğlan olacaq, amma hələ yeddi ay var, - sözünü tamamlayıb qürur və təmkinlə qabağa baxdı. Sifətini quruladım, soyuq yanağından öpdüm. Dodağı qaçdı.

Taleyimiz indi Azərbaycanın günəşdən qarşımış düzənliyindəki neft buruqlarının qoynunda yerləşən və düşmənlər tərəfindən zəbt olunmuş qədim Bakı şəhərinə doğru addımlayan alaylardan asılı idi.

Ucadan müqəddəs Hüseynin təziyəsində çağıran təbilin səsi eşidilirdi. Ninonun əlindən tutdum, onu tələsik evə gətirib pəncərəni bağladım. Qramafonu və ən sərt iynələri çıxartdım. Sonra bir val

qoydum və dərin bas səsi qulaqları batıraraq Qununun «Faust» operasından qızıl ariyanı oxudu. Bu, əlimizin altındakı ən ucadan səslənən val idi və Ni- no qorxa-qorxa mənə sarılında Mefistonun əzəmətli başı təbilin boğuc zərbələrini və qədim çağırışı batırdı: «Şax- sey... Vaxsey».

İYİRMİYEDDİNCİ FƏSİL

- İran payızının ilk günlərində Ənvərin ordusu Bakını tutdu. Xəbər bazarları, çayxanaları və nazirlikləri dolaşdı. Şəhərin son rus müdafiəçiləri, aclıq içində və öz adamları tərəfindən yolları kəsilərək, İran və Türküstanın limanlarına yan aldı. Onlar qədim sitadelin başı üstündə dalğalanan bəyaz ayparalı al bayraqdan danışdı. Arslan ağa Tehrandə türklərin yürüşü barədə Tehran qəzetlərində fantastik təsvirli yazılar çap etdirdi və əmim Əsəd əs-Səltənət həmin qəzetləri qadağan etdi, çünki o, türkləri xoşlamırdı və bununla ingilislərin xoşuna gələcəyini düşünürdü. Atam baş nazirin yanına getdi, o da uzun çək-çevirdən sonra Bakı ilə İran arasında gəmi bağlantısını yenidən bərpa etməyə icazə verdi. Biz Ənzəliyə yollandıq və «Nəsrəddin» buxar gəmisi azad olmuş vətənə dönmə qovqunlar toplusunu göyörtəsinə aldı.

- Bakı limanında başlarında şiş dəri papaq olan enlikü- rək əsgərlər dayanmışdı. İlyas bəy qılıncını sivirib bizi salamladı, türk zabiti də yumşaq İstanbul türkcəsini yerli dialektimizin sərt səslənişinə uyğunlaşdırmağa çalışdığı bir salamlama müraciəti etdi. Biz viranələşmiş, qarət edilmiş evimizə getdik və Nino bir neçə həftəliyinə evdar qadına çevrildi. Dülğərlərlə danışdı, mebel mağazalarını gəzib dolaşdı və üz-gözündən işgüzarlıq yağaraq otaqlarımızın enini, uzununu ölçüb hesabladı. Arxitektörlerle gizli sövdələşmələr apardı və günlərin birində evimiz fəhlələrin tappıltısı, boya, taxta və çamır iyi ilə doldu.

- Bu məişət dolaşığığının mərkəzində Nino dayanırdı, alışıb yanaraq və öz cavabdehliyini tam dərk edərək, çünki o, mebel və divar kağızlarını seçməkdə tam sərbəst idi.

Axşamüstü utana-utana, xoşbəxtəsinə dilləndi:

- Ninona hirsənmə, Əli xan. Çarpayı sifariş vermişəm, divan əvəzinə əsl çarpayı. Divar kağızları açıq rəngdə olacaq və xalçalar yerə döşənəcək. Uşaq otağı ağ boyanacaq. Burda hər şey İran hərəmxanasından fərqli olmalıdır.

Boynumu qucaqladı və üzünü üzümə sürtdü, çünki vicdan əzabı çəkirdi. Sonra başını yana əydi, nazik dili ilə dodaqlarını yalayıb onu ciddi-cəhdlə burnunun ucuna toxundurmağa çalışdı. Çətin işlərdə,

imtahan verərkən, həkimə gedərkən, ya da yas mərasimlərində həmişə belə edərdi. İmam Hüseynin təziyə mərasimi haqqında düşünüb razılığını verdim, baxmayaraq xalçaları ayaq altına salmaq və Avropa masalarının arxasında oturmaq ağırlı fikir idi. Mənə qalan yalnız evin yastı damı və səhraya baxış idi. Damın dəyişdirilməsini Nino təklif etməmişdi.

Çamır, toz və taqqaturuq evi başına götürmüşdü. Atamla damda oturub başımı yana əymişdim, Nino kimi dilimlə dodaqlarımı yalayırdım və gözlərimdə günahın yuva saldığını hiss edirdim. Atamın baxışlarında kinayə vardı.

- Neyləmək olar, Əli xan. Ev işləri qadının sahəsidir. Nino İranda özünü yaxşı apardı, onun üçün ağır keçsə də. İndi növbə sənindir. Vaxtilə sənə dediklərimi unutma: Bakı avropalaşıb. Həmişəlik! Qapalı otaqların sərin qaranlığı və divardakı qırmızı xalçalar İrana aiddir.

- Bəs sən, ata?

- Mən də İrana aidəm, uşağının dünyaya gəlişini görəndə ora da gedəcəm. Şimranda öz evimizdə yaşayacam, ağ divar kağızları və çarpayılar dəbə minənə qədər gözləyəcəm.

- Mən burda qalmalıyam, ata.

O, ciddiliklə başını tərpətdi:

- Bilirəm. Sən bu şəhəri sevirsen, Nino da Avropanı sevir. Mənə isə bu yeni bayraq, bu yeni şəhərin səs-küyü və şəhərimizin başının üstünü almış allahsızlığın qoxusu mane olur.

- Sakitcə qənşərinə baxdı və bu zaman birdən qardaşı Əsəd əs-Səltənətə bənzədi.

- Yaşlı kişiyəm, Əli xan. Bu yeniliklər ürəyimcə deyil. Sən burda qal. Gəncsən, cəsarətlisən, Azərbaycanın sənə ehtiyacı olacaq.

- Alatoranda şəhərimin küçələri ilə gəzişirdim. Küçələrin tinində türk patrulları dayanırdı, sərt və fərəhat, qayğısız baxışlarla. Zabıtlarla söhbət edirdim və onlar İstanbulun məscidlərindən, Tatlısuyun yay axşamlarından danışırdı. Keçmiş qubernatorluğun binasında yeni dövlətin bayrağı dalğalanırdı və parlament məktəbdə yerləşdirilmişdi. Qədim şəhər sanki maskalı bir həyat sürürdü. Vəkil Fətəlixan baş nazir idi və qərarlar, sərəncamlar, əmrlər verirdi. Şəhərdəki rusların hamısını qırmaq istəyən həmin Əsədulla- nın qardaşı Mirzə Əsədulla Xarici İşlər naziri idi və qonşu ölkələrlə müqavilələr bağlayırdı. Dövlət müstəqilliyinin qeyri-adi duyğusu məni də çəkirdi

və mən birdən-birə yeni rəmzlərə, mundirlərə, idarəciliyə və qanunlara vuruldum. Həyatımda ilk kərə özümü öz vətənimdə hiss etdim. Ruslar yanımdan qorxa-qorxa keçir və keçmiş müəllimlərim məni hörmətlə salamlayırdı.

Axşamlar klubda yerli havalar çalınırdı, papağı başdan çıxarmamaq olurdu və İlyas bəylə mən cəbhədən gəlib cəbhəyə gedən türk zabitlərinə qonaqlıqlar verirdik. Onlar Bağdadın mühasirəsindən və Sinay çöllərindəki səhra yürüşlərindən danışırdı. Tripolitaniyanın qum təpəliklərindən, Qallisiyanın palçıqlı yollarından və güney Anadolunun qar uçqunlarından söz açırdılar. Peyğəmbərin buyruqlarına baxmayaraq şampən içir və Ənvərdən, türkqanlı insanların biryerdə yaşayacağı Turan səltənətindən ağızdolu danışırdılar. Tam heyranlıq və məftunluqla onların çənəsinin altını kəsdirirdim, çünki bunların hamısı unudulmaz, gözəl rəya kimi qeyri-adi və dumanlı idi. Böyük parad günü şəhərin küçələrində hərbi musiqi səslənirdi. Paşa at belində sinəsi ulduzlarla bəzəkli cəbhəboyu gəzib yeni bayrağa salam verirdi. Vüqar və minnətdarlıq bizi çulğamışdı, sünnilərlə şiələr arasındakı ayrıntıları unutmuşduq və az qala paşanın həsrətli əlini öpməyə Osmanlı xəlifəsi üçün ölməyə də hazır idik. Yalnız Seyid Mustafa qarışmırdı və üzündə ikrah və nifrət vardı. Paşanın sinəsini örtən ulduz və ayparaların içində o, bolqar hərbi xaçını görüb müsəlmanın döşündəki yad imanın rəmzinə korlanırdı.

Paraddan sonra İlyas, Seyid və mən dəniz sahilində oturmuşduq: ağaclardan payız yarpaqları tökülürdü və dostlarım yeni dövlətin əsas müddəaları barədə qızğın mübahisə edirdi. Hərbi yürüşlərdən və Gəncə ətrafındakı döyüşlərdən, gənctürk zabitləri ilə söhbətlərdən və müharibənin təcrübəsindən İlyas bəy möhkəm bir əminlik qazanmışdı ki, yalnız sürətli Avropa islahatları ölkəmizi yeni rus müdaxiləsindən qoruya bilər.

- Qalalar tikmək, islahatlar aparmaq, yollar çəkmək, bununla belə, yenə yaxşı müsəlman qalmaq olar, - təntənə ilə dilləndi. Seyid alını düşünlənədi, gözlərində yorğunluq vardı.

- Bir addım da qabağa get, - boz-boz dilləndi, - de ki, şərab içmək, donuz əti yemək, bununla belə, yenə yaxşı müsəlman qalmaq

olar. Zira avropalılar çoxdan tapıblar ki, şərab sağlamlığa xeyirdir, donuz əti də qidalıdır. Əlbəttə yaxşı müsəlman qalmaq olar, fəqət cənnətin qapısı ağızında ulu mələk buna inanmaq istəməyəcək.

İlyas güldü:

- Hərbi təlim keçməklə donuz əti yemək arasında çox böyük fərq var.

- Amma donuz əti yeməklə şərab içmək arasında yox. Türk zabıtləri aşkarda şampan içir, sinələrində də xaç gəzdirir.

Dostlarımı dinləyirdim.

- Seyid, - soruşdum, - yaxşı müsəlman oİub çarpayıda yatmaq və çəngəl-bıçaqla xörək yemək mümkündürmü?

Seyid az qala səmimi gülümsədi:

- Sən həmişə yaxşı müsəlman olacaqsan. Mən bunu məhərrəmlikdə gördüm.

Susdum. İlyas bəy hərbi papağını düzəltdi.

- Doğrudur ki, evini avropasayağı düzəltdirirsən, müasir mebeli və açıq rəngli divar kağızları ilə?

- Bəli, doğrudur, İlyas bəy.

- Yaxşıdır, - qətiyyətlə bildirdi, - biz indi paytaxtıq. Ölkəyə yabançı elçilər gələcək. Bizə onları qəbul etməyə evlər lazım olacaq və diplomatların arvadları ilə söhbət edə biləcək xanımlara ehtiyacımız olacaq. Sənin buna layiq həyat yoldaşın və evin var. Gərək sən Xarici İşlər Nazirliyində işləyəsən.

Güldüm:

- İlyas bəy, həyat yoldaşım, evim və özüm barəsində elə danışırısan ki, elə bil biz uluslararası anlaşma üçün yarışa buraxılması atlarıq. Elə bilirsən, evimin quruluşunu yalnız beynəlxalq maraqlar baxımından dəyişdirirəm.

- Belə də olmalıdır, - İlyas bəy sərt dilləndi və mən birdən-birə hiss etdim ki haqlıdır, hər şeyimiz günəşin qarşıt- dığı bu kiçik Azərbaycan torpağından boy atmalı olan yeni dövlətimizə xidmət etməlidir.

Evə yollandım və Nino xəbər tutanda ki parket döşəmələrə, divardakı yağlı boya ilə çəkilməş şəkillərə heç bir etirazım yoxdur, məmnun-məmnun güldü, gözlərinə işıq gəldi, bir vaxtlar Ətəkbulaq meşəsində olduğu kimi.

Bu ərəfədə mən tez-tez çöldə at çapırdım. Qana qərç olmuş günəşin qərbdə batmağına tamaşa edib saatlarla narın qumda uzanırdım. Türk hərbi dəstələri yanımdan ötüb gedirdi. Zabitlərin üz-gözüne birdən-birə dalğınlıq və gərginlik çökmüşdü. Şəhərimizin səs-küyü dünyə müharibəsində atılan topların uzaq gurultusunu batırmışdı. Fəqət hardasa uzaqlarda, çox-çox uzaqlarda türklərin müttəfiqi olan bolqarların alayları düşmənin hücumu qarşısında gori çəkilirdi.

- Cəbhə yarılmışdır. Onu bir daha bərpa etmək olmaz, - türklər deyirdi və daha şampan içmirdilər.

Sızqa məlumatlar daxil olurdu və ildırım təsiri bağışlayırdı. Uzaq Mudros limanında belibükük bir kişi zirehli Britaniya kreyseri «Aqamemnon»a mindi. Həmin böyük kişi Hüseyn Reuf Bəy, uca Osmanlı İmperiyasının dəniz qüvvələri naziri, atəşkəs müqaviləsi bağlamaq üçün xəlifənin səlahiyyətli nümayəndəsi idi. O, masaya əyilib bir parça kağızın altında imzasını atdı və şəhərimizdə orduya başçılıq edən paşanın gözləri yaşla doldu.

Bakının küçələrində Turan səltənətinin nəğməsi bir daha səsləndi, fəqət bu dəfə ağı kimi. Yəhərdə şax oturaraq əlinə geydiyi parad əlcəyi ilə paşa ordunun qarşısına çıxdı. Türklərin sifəti donuqlaşmışdı. Müqəddəs Osmanlı soyunun bayrağı yığışdırıldı, təbillər döyəcləndi və paşa əlcəkli əlini alınə apardı. Dəstələr şəhərdən çıxıb İstanbul məscidlərinin və Peyğəmbərin əbasını çiyinlərində daşıyan arıq kişinin, xəlifənin xəyali əksini arxada buraxdı.

Bir neçə gün sonra ingilis işğal dəstələrinin ilk gəmiləri Nargin adasının arxasında peyda olanda mən Dənizkənarı bağda dayanmışdım. Generalın göy gözləri, qısa bıığı və iri, güclü əlləri vardı. Yenizelandiyalılar, kanadalılar və avstralivalılar şəhərə axın etdi. Yunion Cək ölkəmizin bayrağı ilə yanaşı dalğalandı və Fətəlixan mənə zəng edib nazirliyə gəlməyimi xahiş etdi.

Yanına getdim, aovlu baxışını üzümə yönəldərək söykənəcəkli dərin kürsüdə oturmuşdu.

- Əli xan, niyə indiyə qədər dövlət qulluğunda deyilsiz? Bunu mən özüm də bilmirdim. Yazı masasının üstündəki qalın qovluqlara baxıb vicdan əzabı çəkdim.

- Bütövlükdə bu vətəninəm, Fətəlixan, ixtiyarım əlinizdədir.
 - Eşitdiyimə görə xarici dillərə təbii bir istedadınız var. İngilis dilini nə qədər vaxta tez öyrənərsiniz?
Şaşqın-şaşqın gülümsədim.
 - İngilis dilini öyrənməyə ehtiyacım yoxdur. Mən onu çoxdan bilirəm. Başını kürsüyə söykəyib susdu.
 - Ninonun kefi necədir? - Qəfildən soruşdu və məni heyrət bürüdü ki, baş nazirimiz ədəb-ərkan qaydalarını büsbütün pozaraq arvadının halından xəbər tutur.
 - Sağ olun, Əlahəzrət, pis deyil.
 - O da ingiliscə bilir?
 - Bəli.
- Susdu və bığını dartışdırdı.
- Əlahəzrət, - astadan dilləndim, - nə istədiyinizi bilirəm. Evim bir həftəyə hazır olar. Ninonun dolabında kifayət qədər bal paltarı var. Biz ingiliscə danışırıq və şampanın pulunu da özüm ödəyəcəm. Bığının altında ani bir təbəssüm oynadı.
 - Üzr istəyirəm, Əli xan, - gözləri həlimləşdi, - xətrinizə dəymək istəmirdim. Sizin kimi insanlara ehtiyacımız var. Avropalı xanımları olan, ad-sana sahib, ingilis dilini bilən və mülkü olan insanlar sarıdan ölkəmiz çox kasaddır. Məsələn, mənim heç vaxt pulum olmayıb, o handa da ev ola, ya da avropalı zövcə.
- Yorğun görünürdü və qələmə əl atdı:
- Bugündən Siz Qərbi Avropa şöbəsində atəşsiz. Xa-riciyyə naziri Əsədullanın yanına gedin. İşinizi Sizə başa salar. Və... və... yaqın o saat hirsələnməzsiz... Eviniz beş günə hazır ola bilməzmi? Bu cür xahişlə Sizə müraciət etməkdən özüm də xəcalət çəkirəm.
 - Baş üstə, Əlahəzrət, - tam əminliklə dedim və içimdə bir duyğunun baş qaldırdığını hiss etdim, sanki dəyərli və sevimli köhnə dostumdan özümü gizlədib onu itirmişəm.
 - Evə getdim. Ninonun barmaqlarına palçıq və boya yapışmışdı. Nərdivanda dayanıb şəkli asacağı mismarı divara çalırdı. Ona desəydim ki, bununla o, vətənə qulluq göstərir, çox təəccüblənərdi. Demədim, sadəcə çirkli barmaqlarından öpüb əcnəbilərin şərabını saxlayacaq soyuducunun alınmasına razılıq verdim.

İYİRMİSƏKKİZİNCİ FƏSİL

«Mürəkkəbiniz var?» - «Xeyr, mürəkkəbim yoxdur, ancaq nökrərim sağ qıçını sındırıb».

«Səyahəti sevirsiniz?» - «Bəli, səyahəti sevirəm, amma axşamlar meyvə yeməyi xoşlayıram».

Dərsliyin tapşırıq cümlələri bu cür giclikdən ibarət idi. Nino kitabı örtdü.

- Düşünürəm ki, döyüşə duruş gətirmək üçün ingiliscəni yetərcinə bilirik, amma sən haçansa viskinin dadına baxmısanmı?

- Nino, - heyratlə səsimi qaldırdım; - sən dərsliyin müəllifi kimi danışırsan?

- Asan qavranılan səfehlik, Əli xan, vətənə tərs anlaşılan xidmətdən irəli gələrək. Bugün axşam kimlər gəlir ki? Səşində süni bir etinasızlıq vardı.

Bugün evimizi şərafləndirməli olan ingilis məmurlarının və zabitlərinin adını sadaladım. Nino kirmiş bir vüqarla qabağa baxdı. Bildi ki, Azərbaycanın heç bir nazirinin, heç bir generalının malik olmadığına onun əri malikdir: Qərb manerasından xəbərdar, knyaz soylu, ingilis dilini bilən bir qadına. Bal paltarını dartışdırıb sinayıcı nəzərlərlə güzgüyə baxdı.

- Mən viskinin dadına baxmışam, - dalğın-dalğın dedi, - acı dadıdır və çox iyərəndir. Yəqin buna görə də onu soda- lı su ilə qarışdırırlar.

Əlimi kürəyinə qoydum və gözləri minnətdarlıqla üzümə baxdı:

- Qəribə həyat sürürük, Əli xan. Bir dəfə sən məni hə-rəm-xanaya salırsan, sonra da mən ölkəmizin mədəni tərəqqisinin timsalı kimi qulluq göstərirəm.

Aşağıya, qəbul otağına düşdük. Əwəlcədən öyrədilmiş xidmətçilər divarlar boyu düzölmüşdü və həmin divarlar dan mənərə və heyvan şəkilləri asılmışdı. Künclərdə yumşaq klub kürsüləri qoyulmuşdu və masaları güllər bəzəyirdi.

- Yadımdadır, Əli xan? - Nino dilləndi, - vaxt vardı, mən sənə qulluq göstərirdim, dərədən aula su daşıyanda.

- Hansı qulluq daha çox xoşuna gəlir?

Ninonun gözləri xəyallandı, cavab vermədi. Qapının zəngi çalındı və Ninonun dodaqları həyəcədən səyridi. Gələnlər isə yalnız knyaz ailəsi idi. Bir də parad geyimində İlyas bəy. O, sınaıçı baxışlarla zalları gəzib məftunluqla baş endirdi.

- Gərək mən də evlənəm, Əli xan, - ağır-ağır dilləndi, - Ninonun əmiqizləri yoxdur ki?

Qapının ağzında dayanmışdıq, Nino ilə mən və güclü ingilis əllərini sıxırdıq. Zabıtlər boydan uca idilər, qızarttaq sifətləri vardı. Qadınlar əlcək geymişdi, mavi gözləri vardı və mərhəmətlə, maraqla gülümsəyirdilər. Bəlkə də xacələr tərəfindən qarşılanacaqqlarını və göbək rəqqasələri tərəfindən əyləndiriləcəklərini gözləyirilmiş. Bunların əvəzində gözəl təlim görmüş xidmətçilər gəldi, xörəklər sol tərəfdən süfrəyə düzüldü və divarlardan yaşıl çəmənliklər və yarış atları boylandı. Cavan leytenantlardan biri viski ilə badəsini doldurtdurub təklif olunan sodalı suya məhəl qoymadan başına çəkəndə Ninonun nəfəsi təngidi. Söhbətlərin qırıq- qəlpələri otaqı dolaşdı və onlar dərsləyin sözləri kimi qəddar səfehliklə dolu idi:

«Çoxdan evlisiniz, xanım Şirvanşir? - «İki ilə yaxındır».
«Bəli, toy,səfərimizi İrana etdik». «Ərim at sürməyi xoşlayır».
«Xeyr, o, polo oynayır».

«Şəhərimiz xoşunuza gəlir?» «Çox sevinirəm». «Amma Allah xatirinə! Biz ki vəhşi deyilik! Çoxdandır Azərbaycanda çoxarvadlılıq yoxdur. Xacələr barədə yalnız romanlarda oxumuşam».

Nino mənə doğru baxdı və qızarttaq burun pərələri gülməkdən titrəyirdi. Bir mayor arvadı hətta Ninodan soruşmuşdu ki, haçansa operada olubmu.

- Bəli, - o, astadan cavab vermişdi, - yazıb-oxumağı da bacarıram.

Mayor arvadı donub-qalmışdı və Nino ona bir dilim sendviç vermişdi.

Cavan ingilislər, məmur və zabıtlər Ninonun qarşısında baş əyir və əlləri onun incə bədəninə toxunurdu, baxışları da çılpaq kürəyini yalayırdı.

Üzümü kənara çevirdim. Əsədulla küncün birində dayanıb arxayınca siqar çəkirdi. Onun özü heç vaxt, heç vədə arvadını bu qədər yad kişinin baxışına rəva bilməzdi. Ancaq Nino gürcü qızı, xristian idi və əllərini, gözlərini, kürəyini yad baxışlara tapşırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Məni hirs və həyə bürüdü. Danışqların qəlpələri qulağıma dəyib abırsız və həyasız səslənirdi. Gözlərimi yerə dikdim. Nino zalın o biri başında dayanmışdı, yadların əhatəsində.

- Təşəkkürlər, - birdən o, boğuc səslə dilləndi, - sağ olun, çox lütfkarsınız.

Başımı qaldırdım və onun qıpqırmızı qızarmış, qorxmuş sifətini gördüm. Zalboyu yeriyib qarşımda dayandı. Əli qoluma toxundu, sanki sığınacaq axtarırdı.

- Əli xan, - astadan dilləndi, - Tehranda xalalarının və əmiqizlərinin yanında olarkən mən özümü necə hiss edirdimsə, sən indi özünü o cür hiss edirsən. Bu qədər kişi ilə mən neyləyim? İstəmirəm, özümə bu şəkildə baxdıram.

Sonra geriye qanrıldı və mayor arvadının əlindən tutdu. Onların danışğını eşitdim:

- Siz gərək bir dəfə bizim yerli teatra gedəsiniz. Şeks- pir hazırda Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Gələn həftə «Hamlet»in ilk tamaşası olacaq.

Alnımın tərini silib qonaqpərvərliyin ciddi qaydaları haqqında düşündüm. Qədim kəlamlardan biri deyirdi:

«Qonaq sənin yeganə oğlunun kəsilməmiş başı ilə evinə gəlirsə, sən onda da onu qəbul edib qulluq göstərməli və qonağa izzət izhar etməlisən.

Müdrək qaydadır. Amma ona əməl etmək çox çətin olur.

Sąysız badələrə viski və konyak süzdüm. Zabitlər siqar çəkirdi, ancaq heç biri ayağını masanın üstünə qoymurdu.

- Sizin füsunkar xanımınız və ecəzkar eviniz var, Əli xan, - gənc zabitlərdən biri iztirabımı artırdı.

Yəqin öyrənməyiniz çox qəribə olardı ki, onu şillədən yalnız siyasi mülahizələr xilas etdi. Kafir bir köpək arvadımın gözəlliyinə açıq-aşkar tərif deməyə ürək edirdi! Ona konyak süzəndə əlim əsdi və bir-iki damcı qırağa düşdü.

Əynində ağ smokinq köynək olan ağbığ, yaşlı bir məmur küncdə oturmuşdu. Ona bişi təklif etdim. Uzunsov, saralmış dişləri və gödək barmaqları vardı.

- Siz həddən artıq avropasayağı həyat sürürsünüz, Əli xan, - tər-təmiz fars dilində dedi.

- Ölkəmizdə adi hal almış bir tərzdə yaşayıram.

Sınayıcı nəzərlərlə məni süzdü:

- Deyəsən İranla Azərbaycan arasında çox böyük mədəni fərq var.

- Bəs nə?! Biz bir neçə əsr qabaqdayıq. Təsəvvürünüzə gətirin ki, bizim nəhəng sənayemiz və dəmiryol şəbəkəmiz var. Təəssüflər ki, rus hökuməti mədəni inkişafımızı boğmuşdu. Həkim və müəllimlərimizin sayı çox deyil. Eşitdiyimə görə hökumət bir sıra istedadlı gəncləri Avropaya göndərmək niyyətindədir ki, onlar Rusiyanın boyunduruğu altında itirdiklərinə yetişsinlər.

Bir xeyli beləcə danışmışam ona viski süzmək istədim, ancaq o içmirdi.

- Mən iyirmi il İranda konsul olmuşam, - dedi. - Şərq mədəniyyətinin qədim təbii formalarının dağılmasını, bugünkü şərqilərin bizim sivilizasiyanın arxasınca qaçıb öz ulularının adət-ənənələrinə nifrətlə yanaşmalarını görmək çox ağırlıqdır. Amma bəlkə də haqlıdırlar. Onların həyat tərzini əvvəl-axır öz şəxsi işidir. Hər halda etiraf edirəm ki, ölkəmiz elə Mərkəzi Amerika respublikaları kimi müstəqil olmağa tam hazırdır. Düşünürəm ki, hökumətimiz Azərbaycanın müstəqilliyini tezliklə tanıyacaq.

Öküz olmağına öküz idim, amma qonaqlıq qarşıya qoyulan məqsədə nail olmuşdu. Zəhmət o biri başında Ninonun knyaz valideynləri və İlyas bəy tərəfindən qarşısı kəsilərək xarici işlər naziri Əsədulla dayanmışdı. Zəhmət dolaşdım.

- Qoca nə deyir? - Əsədulla tələsik soruşdu.

- Deyir, mən öküzəm, amma müstəqilliyimizin İngiltərə tərəfindən tanınması gündəmdə durur.

Mirzə Əsədulla yüngülləşib köksünü ötürdü:

- Siz heç də öküz deyilsiniz, Əli xan.

- Təşəkkürlər, cənab nazir, amma mənə elə oyam.

Əlimi sıxıb qonaqlarla sağollaşdı. Çıxışda Ninonun əlini öpərkən ona sirli bir təbəssümlə nəsə pıçıldadığını eşitdim. Anlaşıqlı şəkildə baş endirdi.

Qonaqlar gecə yarısı getdilər, zaldan tütən və içki iyi gəlirdi. Yorğun-argın, lakin yüngüllüklə qalxıb yataq otağına getdik və qəfildən qaribə bir şuxluq bizi çulğadı. Nino ayaqqabılarını bir küncə atdı, çarpayının üstünə sıçrayıb yayın üstündə hoppanmağa başladı. Burnunu yığışdırıb alt dodağını irəli uzatdı və bu zaman balaca əl meymununa bənzədi. Ovurdlarını şişirdib hər iki şəhadət barmağını

gərilməmiş dərisinə toxundurdu, hava onun dodaqlarını bir-birindən araladı və bu, atəş kimi səsləndi.

Vətənin xilaskarı kimi xoşuna gəlirəmmi? - Ucadan dedi. Sonra çarpayından yerə enib güzgüyə doğru getdi və məftunluqla özünə tamaş etdi. - Nino xanım Şirvaşir, Azərbaycanın Janna D'Arki. Mayor arvadlarını məftun edir və özünü elə aparır ki, guya ömründə xacə-zad görməyib.

Gülüb əlini-əlinə vurdu. Əynində kürəyi dərin kəsilməmiş açıq rəngli bal paltarları vardı. İncə qulağından sallaq sığalar asılmışdı. Boynundakı mirvari boyunbağı çıraqlı işığında solğun-solğun işıldayırdı. Gözləri cüyür gözlərinə bənzəyirdi və körpəsəl idi, qara saçları boynuna tökülürdü. Güzgünün qabağında dayanmışdı və bu yeni gözəlliyində cazibədar idi.

Ona yaxınlaşdım, gözlərim önündə xoşbəxtcəsinə işıldayan gözlərlə avropalı bir prinses dayanmışdı. Onu qucaqladım və sanki bunu həyatda ilk dəfə etdiyimi duydum. Kövrək, ətirli dərisi vardı və dodaqlarının arxasında dişləri ağ daşlar kimi bərq vururdu. Biz birinci dəfə çarpayının qırağında oturduq. Qucağımda avropalı bir qadın tutmuşdum. Uzun tutaş kirpikləri yanağıma toxundu, incə-incə göz vurdu və heç vaxt belə gözəl olmamışdı. Çənəsindən yapışmış başımı yuxarı qaldırdım. Ağ uzunsov sifəti, nəm, təşnə dodaqları və yarıqapalı kirpiklərinin arxasındakı həsrətli gözləri nəzərimdən qaçmadı. Boynunun ardını sığalladım və xırda başı gücsüzləşib əllərimə düşdü. Sifətində həsrət və fəda vardı. Əynindəki bal paltarını və açılmış yorğanlı, sərin mələfəli Avropa çarpayısını yerli-dibli unudtum. Onu aulda, Dağıstanda gördüm, yarıçılpaq, torpaq döşəmənin dar həsiri üstündə. Əllərim kürəyinə dolandı və biz birdən-birə gerli-geyincəkli solğun Gırman xalçasının üstündə uzandıq, təkəbbürlü, dəbdəbəli Avropa çarpayısının ayaq ucunda. İncə xalçanın üstündə Ninonun sifətini və ağırlı nəşədə qaşlarının çatıldığını gördüm. Nəfəsini dinlədim, dar əndlərinin sərt yumrularını duydum və sinli ingilisi, gənc zabidləri və respublikamızın gələcəyini yerli-dibli unudtum.

Axırda sakitcə yan-yana uzanıb başımızın üstündəki iri güzgüyə baxdıq.

- Paltardan əlini üz, - dedi və bu, böyük xoşbəxtliyin etirafı kimi səsləndi. Sonra xalçanın üstündə oturduq. Nino başını

qucağında yırğalayıb öz-özünə dedi. - Mayor arvadı buna nə deyərdir?! Deyərdir: Çarpayılardan bura nə üçün qoyulduğunu Əli xan bilmir ki? - Yerindən qalxıb xırda ayağı ilə dizimə vurdu. - Cənab atəşe soyunub diplomatik aləmin hamı tərəfindən qəbul olunmuş qaydalarına əməl edərək ər-arvad çarpayısında öz yerini tutmaq qərarına gəlməyəcəkmiz? Xalça üstə eşələnən atəşələrə harda rast gəlinib?

Yerimdən qalxdım, alayuxulu deyinə-deyinə paltarımı soyunub Ninonun yanında iki mələfənin arasına girdim.

* * *

Günlər, həftələr ötdü. Qonaqlar gəlir, viski içir və evimizi tərifləyirdi. Ninonun gürcü qonaqpərvərliyi bütün çılğınlığı ilə açılırdı. O, gənc leytenantlarla rəqs, yaşlı kapitanlarla oynaq xəstəliyi barədə söhbət edirdi. İngilis xanımlarına çariça Tamar çağlarından danışır və onlarda belə bir inam yaradırdı ki, böyük çariça Azərbaycana da hökmranlıq edib. Mən nazirlikdə otururdum, böyük bir otaqda tək-tənha, diplomatik notaların əlyazmalarını hazırlayırdım, xaricdəki nümayəndələrimizin məlumatlarını oxuyurdum və pəncərədən dənizi seyr edirdim. Nino məni işdən evə götürürdü, qadınsal, şux-şaqraq idi, qayğısız məftunluq içində üzürdü. Xarici İşlər naziri Əsədulla ilə heyrətamiz bir dostluq qurmuşdu. Əsədulla bizə gələndə ona qulluq edir, sosial məsələlərdə məsləhətlər verir və mən hərdən hər ikisini gizli pıçıldaşaraq evin bir küncündə tapırdım.

- Mirzədən nə istəyirsən? - Soruşdum və gülüb başa saldı ki, protokol şöbəsinin ilk qadın rəhbəri olmaq onun şəkəridir.

Yazı masasının üstündə məktublar, məlumatlar və memorandumlar qalaqlanmışdı. Yeni dövlət quruculuğu tamaxarında idi və yeni rəmzimizin başını çəkən məktub qalaqlarını və sənədləri saxlamaq gözəl idi.

Kuryer qəzetləri gətirəndə günortaya az qalmışdı. Dövlət qəzetini açdım və üçüncü səhifədə qara hərflərlə adımla çap olunduğunu gördüm. Altında yazılmışdı: «Xarici İşlər Nazirliyinin atəşəsi Əli xan Şirvanşirə Parisdə səfirlik səlahiyyəti verilir».

Bunun ardınca məni yüksək şəkildə səciyələndirən və şəxsiz-şübhəsiz Arslan ağanın qələmindən çıxan uzun- uzadı bir məqalə gəlirdi.

Yerimdən sıçrayıb dəhlizə, nazirin kabinetinə yollandım. Dartıb qapını açdım.

- Mirzə Əsədulla, - ucadan səsləndim, - bu nə deməkdir?

- Eh, - gülümsədi, - sürprizdir, dostum. Xanımınıza söz vermişdim. Nino ilə Siz öz yerinizi Parisdə tapa bilərsiniz.

Qəzeti küncə atdım, məni çılğın bir hirs çulğadı.

- Mirzə, - səsimi başıma atdım, - elə bir qanun yoxdur ki, məni illəruzunu vətəni tərk etməyə məcbur edə bilsin.

Təəccüblə mənə baxdı.

- Nə istəyirsiniz, Əli xan? Bu vəzifə bizim xidmətdə ən şərəfli vəzifədir. Siz də buna layiqsiniz.

- Amma mən Parisə getmək istəmirəm, məni buna məcbur etsəniz, işdən çıxacam. Yad dünyadan, yad küçələrdən, insanlardan və onların adət-ənənələrindən zəhləm gedir. Ancaq bunu siz heç vaxt başa düşməzsiz, Mirzə!

- Niyə ki, - ədəblə dilləndi, - çox israr etsəniz, burda da qala bilərsiniz.

Evə götürüldüm, qaça-qaça pillələri qalxdım.

- Nino, - dedim, - bacarmaram, sadəcə bacarmaram.

Sapsarı saraldı, əlləri əsdi.

- Niyə ki, Əli xan?

Nino, məni düz başa düş. Mən başımın üstündəki yastı damı, çölü və dənizi sevirəm. Bu şəhəri, qədim qala divarını, dar küçələrdəki məscidləri sevirəm və Şərqdən qırağa çıxsam, boğularam, balıq sudan çıxanda boğulduğu kimi.

O, bir anlığa gözlərini yumdu.

- Heyif, - astadan dilləndi və bu sözün səslənişindən ürəyim ağrıdı. Oturdum, əlindən tutdum.

- Sən İranda necə bədbəxt idinsə, mən də Parisdə elə bədbəxt olacam. Özümü yad hərkiyyənin ağuşuna atılmış hiss edəcəm. Şimrandakı hərəmxananı yadına sal. Sən Asiyaya dözmədiyini kimi, mən də Avropaya dözməyəcəm. Gəl Asiya ilə Avropanın hiss edilmədən çulğalaşdığı Bakıda qalaq. Parisə gedə bilmərəm, orda nə məscid, nə qədim qala divarı, nə də Seyid Mustafa var. Mən vaxtaşırı gərək Asiya mənəviyyatından qidalanam, bizə tərif buyuran saysız əcnəbiərə duruş gətirmək üçün Parisdə səndən zəhləm gedəcək,

sənin məhərrəmlikdə məndən zəhlən getdiyi kimi. Bəlkə də belə tezliklə yox, amma haçansa, hansısa karnavaldan, yaxud baldan sonra qəfildən sənə nifrət etməyə başlayacam, məni içinə salmağa məcbur etmək istədiyən aləmə görə. Ona görə də burda qalırım, hər nə baş verməsindən asılı olmayaraq. Mən bu ölkədə doğulmuşam, burda da ölmək istəyirəm.

Mən danışdıqca o susurdu və sözümü sona çatdıranda mənə doğru əyildi, əli saçlarımı sığalladı:

- Ninonu bağışla, Əli xan. Axmaqlıq etmişəm. Bilmirəm, niyə fikirləşmişəm ki, sən məndən tez dəyişə bilərsən. Burda qalırıq və bir daha Parisdən söz salmırıq. Sən Asiya şəhərinə, mən də avropasayağı evə sahib oluram.

Nəvazişlə məni öpdü və gözlərinə ışıq qondu.

- Nino, mənə arvad olmaq çətindirmi?

- Yox, Əli xan, amma gərək ağıllı qadın olasan.

Barmaqları üzümdə gəzdi. Güclü qadın idi mənim Ni-nom. Bilirdim ki, ən gözəl xülyasını tar-mar etmişəm. Onu dizimin üstünə aldım:

Nino, uşaq dünyaya gələndən sonra Parisə, Londona, Berlinə, ya da Romaya gedərik. Toy gəzimizin birini hələ etməmişik. Hara xoşuna gəlsə, orda qalarıq, bütün yayı. Və hər il təzədən Avropaya gedərik, mən qəddar deyiləm axı. Amma qismətimə düşən ölkədə yaşamaq istəyirəm, çünki mən çölümüzün, qumumuzun, günəşimizin övladiyam.

- Elədir, - dedi, - özü də çox yaxşı övladı və gəl Avropanı unudaq. Amma sənin bətnimdə gəzdirdiyim uşağın nə çölün, nə də qumun övladı, sadəcə Əli və Ninonun övladı olmalıdır. Razılaşıdıq?

- Razılaşıdıq, - dedim və bildim ki, gələcək avropalının atası olmağıma öz razılığımı verdim.

İYİRMİDOQQUZUNCU FƏSİL

- Anan səni çox çətin doğdu, Əli xan, və o vaxtlar biz qadınlara avropalı həkim çağırırdıq. - Atam evimizin damında mənimlə üzbəüz oturub sakit, ağrılı bir səslə danışırdı. - Sancılar güclənəndə anana əzilmiş türkis və yaqut tozu verdik. Amma köməyi dəymədi. Göbək ipini otağın şərq divarına, qılıncla Quranın yanına qoyduq ki, dindar və cəsur olasan. Sonralar sən onu həmayil kimi boynunda gəzdirdin və heç vaxt xəstələnmədin. Üç yaşın tamam olanda göbək kəndirini açıb tulladın və bundan dərhal sonra xəstələndin. Əvvəlcə xəstəliyini sağaltmağa çalışdıq, otağına üzüm, şirniyyat qoyduq. Boyanmış xoruzu otağına buraxdıq, amma xəstəlik onda da əl çəkmədi. Sonra dağlardan bilgili bir kişi gəldi və özü ilə bir inək gətirdi. İnəyi kəsdik, həmin bilgili kişi inəyin qarnını yarıb və ıçalatını çıxartdı. Səni inəyin qarnına qoydu. Üç saatdan sonra səni oradan çıxaranda dərin qıpqırmızı olmuşdu. Həmin andan sonra sən sappasağ oldun.

Evdən uzun, küt bir qışqırtı gəldi. Mən qımıldanmadan yerimdə oturmuşdum və içimdəki hər şey qulaq kəsilmişdi. Qışqırtı təkrarlandı, uzun-uzadı, fəryadla.

- İndi sənə qarğayır, - atam arxayın-arxayın dilləndi, - istənilən qadın doğuş zamanı ərinə qarğayır. Əvvəllər qadın doğuşdan sonra bir erkək kəsdirib onun qanını ərinin və uşağın yatağına çilədərki ki, sancı çəkərkən hər ikisinə etdiyi qarğıışı dəf etsin.

- Nə qədər çəkər, ata?

- Beş, altı, bəlkə də on saat. Beldən çox nazikdir.

Susdu. Bəlkə də öz arvadını düşündü, doğuş yatağında ölmüş anamı. Birdən yerindən qalxdı.

- Gəl, - dedi və biz damın ortasındakı qoşa qırmızı namaz xalçasının yanına getdik. Xalçaların baş ucu Məkkəyə, müqəddəs Kəəbə istiqamətinə tuşlanmışdı. Ayaqqabılarımızı çıxardıq, xalçanın üstündə dayanıb sağ əlin ovcu ilə sol əlin arxasını örtərək əllərimizi çarpazladığımızı.

- Əlimizdən yalnız bu gəlir, amma bu, həkimlərin bütün bilgisindən xeyli çoxdur.

Atam qabağa əyilib namazın ərəb kəlmələrini söylədi:
Bismi illahi ər-rəhmani rəhim. - Acıyan və bağışlayan Allahın adı ilə...

Təkrarladım. Namaz xalçasının üstündə səcdəyə endim və alnım yerə toxundu.

... Ahəndu lillahi rəbi-l-ələmin, ər-rəhmani, rəhim, maliki yaumi din - Allaha, ələmlərin rəbbinə, Acıyana, Bağışlayana, qiyamət gününün rəbbinə həmd olsun ...

Xalçanın üstünə oturdum və əllərim üzümü qapadı. Ni- nonun qışqırtıları qulağımı silib-keçirdi, fəqət mən onları daha qəbul etmirdim. Dodaqlarım özü-özünə Quranın cümlələrini söyləyirdi:

... İyyakə nə budu və iyyakə nəstəin - Sənə etiram edirik və Səndən mərhəmət diləyirik ...

Əllərim indi dizlərimin üstündəydi. Tam sakitlik idi və mən atamın pıçılısını eşitdim:

... İhdina siratal-mustağim sirata l-lazina ənəmtə əlay- him ... - Bizi doğru yola yönəlt, o kəslərin yoluna ki, onlara mərhəmətlisən ...

Namaz xalçasının qırmızı xətləri gözlərim önündə qarışdı. Üzümü xalçanın üstünə qoydum.

... ğayra l-maquizim əleyhim vəla zalim ... - onlara qəzəblənmirsən və onları əyri yola aparmırsan.

Beləcə biz Rəbbin hüzurunda torpağa döşəndik. Allahın bir vaxtlar Məkkədə ərəb köçərilərinin yad dilində Peyğəmbərə çatdırdığı namaz kəlmələrini təkrar-təkrar zikr etdik. Ninonun qışqırtısı kəsdi. Xalçanın üstündə bardaş qurub oturdum, təsbəhin dənələri barmaqlarım arasında axdı və dodaqlarım Rəbbin Dtuzüç adını pıçıldadı.

Kimsə kürəyimə tıxundu. Başımı qaldırdım, gülər bir üz gördüm və anlaşıqsız kəlmələr eşitdim. Yerimdən qalxdım. Atamın baxışlarını üstümdə hiss etdim və pillələri ağır-ağır aşağı düşdüm.

Ninonun otağına açılan pəncərələr pərdələnmişdi. Çarpayıya yaxınlaşdım. Njnunun gözü yaşla dolmuşdu. Yanaqları sallanmışdı. Kimişcə gülümsədi və birdən az-çox öyrəndiyi tatarca, xalqımızın sadə dilində dedi:

- Kızıdır, Əli xan, çox gözəl bir qız. O kadar bahtiyarım. -
Qızıdır, Əli xan, çox gözəl bir qız, elə bəxtiyaram.
Soyuq əllərindən tutdum və o gözlərini yumdu.

- Qoyma yatsın, Əli xan, hələ bir müddət oyaq qalmalıdır, - kimsə arxamdan qjlləndi.

Ninonun qurumuş dodaqlarını sıgalladım və o, üzümə baxdı, yorğun-üzgün. Ağ ətəkli bir qadın çarpayuya yaxınlaşdı. Bələyi mənə uzatdı və mən xırda barmaqlı, iri, ifadəsiz gözləri olan körpə, qırıqlı bir oyuncaq gördüm. Oyuncaq üz-gözünü qırıqşdırıb ağlayırdı.

- Necə də gözəldir, . Nino titrək-titrək dillənib oyuncağın hərəkətlərini yamsilayaraq barmaqlarını qatladı. Əlimi qaldırıb qorxa-qorxa bəiyə toxundurdu, amma oyuncaq üz-gözünü qırıqşdırıb əməllicə-başlıca yatırdı.

- Adını Tamar qoyarıq, liseyin şərəfinə, - Nino pıçıldadı və mən başımla təsdiqlədim, çünki Tamar yaxşı ad idi, xristian və müsəlmanlar-da eyni dərəcədə işlək idi.

Kimsə məni otaqdan çıxartdı. Maraqlı baxışlar məni süzdü və atam əlimdən tutdu. Biz həyətdə endik.

- Gəl atları minib çölə çapaq, - dedi, - Nino birazdan yuxuya gedə bilər.

Atlara minib sarımtıl qum təpələri ilə dördnala çapdıq. Atam nəşə deyirdi, ancaq mən güc-bəla anladım ki, təsəlli verməyə çalışır. Anlamadım niyə, çünki mən üz-gözündən düşüncə yağan, gözləri heç nə ifadə etməyən qırıqlı, yatmış qızımın dünyaya gəlişindən qürur duyurdum.

* * *

Günlər təsbəh daşları kimi ötüb keçirdi. Nino oyuncağa döş verirdi. Gecələr ona astadan gürcü laylaları oxuyur, özünün balaca, qırıqlı əksinə baxanda başını bulayırdı. Mənə qarşı indiyə qədərkindən xeyli qəddar və təkəbbürlü idi, çünki mən doğmağa, əmizdirməyə və bələməyə qadir olmayan kişi idim. Nazirlikdə oturub sənədlərin içində eşələnirdim və Nino mərhəmət göstərüb mənə zəng edir, nəhəng olaylardan, əsrarəngiz işlərdən məlumat çatdırırdı:

«Əli xan, oyuncaq gülüb əlini günəşə uzatdı».

«Çox ağıllı oyuncaqdır, Əli xan, şüşə kürəciyi ona göstərdim, o da onun ardınca baxdı».

«Qulaq as, Əli xan, oyuncaq barmağı ilə qarnının üstündə cizgilər çəkir. İstedadlı oyuncağa oxşayır».

Fəqət oyuncaq qarnının üstündə cizgilər çəkəndə və həyəcanlı baxışları ilə şüşə kürəciyin ardınca baxanda uzaq Avropada böyük-böyük kişilər sərhəd, ordu və dövlətlərlə oynayırdı. Masamın üstündəki məlumatları oxuyur və üstündə gələcək dünyanın şübhəli sınırları çəkilmiş xəritəyə baxırdım. Adları dilə çətin gələn sirlə insanlar Versalda oturub Şərqi taleyini həll edirdi. Yalnız yeganə bir kişi, Ankaradan sarışın bir türk generalı qaliblərə qarşı hələlik ümitsiz bir müqavimət göstərirdi. Məmləkətimiz Azərbaycanın müstəqilliyi Avropa dövlətləri tərəfindən tanındı və ingilis alaylarının suveren respublikamızın ərazisindən həmişəlik çıxması xəbəri ilə İlyas bəyi ayıltmağım mənə müəyyən əzaba başa gəldi.

- Biz indi tam azadıq, - coşqunluqla dilləndi, - ölkəmizdə bir dənə də yadelli yoxdur.

Bura nəzər sal, İlyas bəy, - deyib onu xəritənin qarşısına gətirdim, - bizim doğal müdafiəçilərimiz Türkiyə və İran ola bilərdi, fəqət onların hər ikisi indi gücsüzdür. Biz havasız məkəndəyiq və şimaldan neftimizə susayan yüz- altmış milyon rus basqı yapır. Nəqədərki ingilislər burdadır, heç bir rus - istər qırmızısı olsun, istər ağ - sərhədi keçməyə ürək eləməz. İngilislər çıxıb gedərsə, Azərbaycanın müdafiəsinə qalxan sən olacaqsan, mən olacam, bir də kiçik məmləkətimizin üzə çıxara biləcəyi bir-iki tağım qalacaq.

- Yaxşı görək, - qayğısız-qayğısız başını buladı, - ruslarla dostluq müqavilələri bağlamağa yetərinə diplomatlarımız var. Ordu ayrı işlərə bəxir. Burda, - ölkənin cənub sərhədini göstərdi, - biz erməni sınırama getməliyik. Orda üsyanlar baş qaldırır, savaşa naziri general Mehmandar artıq əmr verib.

Onu inandırmaq əbəs idi ki, diplomatiya hərbiyyə tərəfindən dəstəklənmişdi, onun heç bir mənası yoxdur.

İngilis bölmələri çəkilib getdi, küçələr bayraqlarla bayramsayağı bəzədildi, qoşunlarımız erməni sınırlarına yol aldı və Yalamada, rus-Azərbaycan sərhəd məntəqəsində bir sərhəd patrul xidməti və bir neçə məmur qaldı. Nazirlikdə biz həm ağ, həm də qırmızı ruslarla bağlanacaq müqavilələri işləyib-hazırlamağa girişdik və atam geri İrana qayıtdı. Nino ilə mən onu limana qədər yola saldıq. Kişi qəmli-qəmli bizə baxdı və heç soruşmadı ki, onun nümunəsini təkrarlayacağıqımı.

- İranda neyləyəcəksən, ata?
- Yəqin ki, evlənəcəm, - arxayın-arkayın cavab verdi və hər ikimizi təntənəli, qayğılı-qayğılı öpdü, - hərdən sizə baş çəkəcəm və bu ölkə süqut edərsə, bilin ki, Mazanda- randa bir neçə mülküm var.

Gəmiyə qalxdı, göyərtədə dayanıb hələ bir xeyli bizə, qədim qala divarına, böyük Qız Qalasına, onun baxışlarından asta-asta uzaqlaşan şəhərə və çölə əl etdi.

Şəhərdə havalar isti keçirdi və nazirliyin pəncərələrindən yarımpərdə asılmışdı. Rus səlahiyyətliləri gəldi və darıxdırıcı, hiyləli sifətləri vardı. Paragraflara, abzaslara və ayaq qeydlərinə bölünən sonugörünməz müqaviləyə ətimi siz və tələsik imza atdılar.

Toz, qum küçələrimizi başına götürmüşdü, isti külək kağız parçalarını havada oynadırdı, mənim knyaz qohum larım bu yaylığına Gürcüstana getmişdi və Yalamada hələ sərhəd patrul xidməti və çox az məmur qalmışdı.

- Əsədulla, - nazirə müraciət etdim, - Yalamadan o üzdə otuz min rus dayanır.

- Bilirəm, - qaşqabaqlı dilləndi, - şəhər komendantımız deyir ki, söhbət manevrlərdən gedir.

- İşdir, birdən olmasa?

Heyrətlə mənə baxdı:

- Bizim işimiz müqavilə bağlamaqdır. Qalan şeylər Allahın əlindədir.

Küçələrdə gəzdim və əllərimdə açıq nizə parlamentin binasını qoruyan bir neçə igid qvardiyaçı gördüm. Parlamentdə partiyalar mübahisə edir və qəsəbələrdə rus fəhlələri, hökumət nefti Rusiyaya ötürməyəcəyi təqdirdə, tətillə hədələyirdi.

Kişilər kafelərə yığışır, qəzet oxuyub nərd oynayırdı. Uşaqlar isti qumda bir-biri ilə boğuşurdu. Günəş öz istiliyini şəhərin üstündən əsirgəmirdi və minarədən çağırış səslənirdi:

«Namaza qalxın! Namaza qalxın! Namaz yuxudan ötədir!»

Yatmırdım, gözlərim yumulu xalçanın üstündə uzanmışdım və qarşımda otuz min rus əsgərinin hədəsi altında olan Yalama sərhəd məntəqəsini görürdüm.

- Nino, - dedim, - istilər düşür, uşaq günəşə öyrəşməyib, sən də ağacları, kölgəni və suyu sevirən. Bu yayı Gürcüstana getmək istəmirsənmi?

- Yox, - ciddi dilləndi, - istəmirəm.

Susdum və Nino alınını düyünlədi.

Gəlsənə, birlikdə gedək, Əli xan, şəhərdə istidir. Sənin ki Gəncədə meyvə bağının və üzümlüyün tən ortasında mülkün var. Gedək ora, ora sənə dosdoğmadır, körpə də kölgəlik tapar.

Heç cür etiraz edə bilmədim. Yola çıxdıq və qatarımızın vaqonu Azərbaycanın yeni ali zümrəsinin tam təntənəsinə uyğun bəzədilmişdi.

Enli, tozlu, uzun bir yol vağzaldan Gəncə şəhərinə gədirdi. Ancaq evlər kilsə və məscidləri dövrəyə almışdı. Qurumuş çay yatağı müsəlman məhəlləsini erməni məhəlləsindən ayırırdı və mən yüz il qabaq ulu babam İbrahimin rus gülləsinə yanında tuş gəldiyi daşı Ninoya göstərdim. Malikanəmizdə camışlar key-key, tənbel-tənbel sinələrinə qədər soyuq suyun içində uzanmışdılar. Süd iyi gəlirdi və üzüm gilələri inək gözü boyda idi. Kəndçilərin başı ortadan düz qırılmışdı və başın sağ və sol tərəflərindən irəliyə daranmış kəkilləri vardı. Taxta eyvanlı kiçik ev ağaclarla dövrəyə alınmışdı və körpəmiz atları, itləri və toyuqları görün kimi gülməyə başladı.

Evdə yerləşdik və bir neçə həftəliyinə nazirliyi, müqavilələri və Yalamadakı sərhəd məntəqəsini untdum. Otun üstündə uzanırdıq və Nino otun acı zoğlarını çeynəyirdi. Onun günəşdən qarşımış sifəti Gəncə səması kimi aydın və dinc idi. İyirmi yaşı vardı və Şərqin baxışında hələ də şümşad idi.

- Əli xan, bu körpə mənim payıma düşüb. Gələn dəfə oğlan olacaq, o da sənənin payın olar.

Sonra körpənin gələcəyi üçün plan tökdü ki, buraya da tennis, Oksfort, fransız və ingilis dillərini öyrənmə daxil oldu, xalis Avropa nümunəsində.

Susurdum, çünki uşaq hələ körpə idi və Yalamada otuz min rus dayanmışdı. Ot üstündə oynayırdıq. Çörəyimizi yerə sərilmiş xalçaların üstündə, ağacların kölgəsində yeyirdik. Nino camışların uzandığı yerdən biraz yuxarıda, balaca çayda çimirdi. Xırda, dəyirmi papaq qoymuş kişilər yanımıza gəlir, xanlarının hüzurunda baş endirib şaftalı, alma, üzüm dolu səbətləri ona armağan edirdilər.

Nə qəzet oxuyur, nə də kimdənsə məktub alırdıq; dünya bizim üçün malikanənin qırağında bitirdi və az qala hər şey Dağıstan- daki aulda olduğu kimi gözəl idi.

Yay axşamlarının birində, axşamdan xeyli keçmiş, otaqda oturmuşduq və uzaqdan at ayaqlarının boğuş səsinə eşitdik. Qara çərəkəzi çuxada ucaboy bir adam atdan enəndə mən eyvana çıxdım.

- İlyas bəy! - Səsimi qaldıraraq əlimi ona uzatdım. Salamımı almadı. Neft çırağının işığında dayanmışdı, sifəti bozarıb sallanmışdı.

- Ruslar Bakıdadır, - tələsə-tələsə dilləndi.

Başımı endirdim, sanki bu mənə çoxdan bəlli idi. Nino arxamda dayanmışdı və dodaqlarından asta bir fəryad qopdu:

- Bu necə oldu, İlyas bəy?

- Gecə ruslarla dolu qatarlar Yalamadan gəldi. Şəhəri mühasirəyə aldılar və parlament təslim oldu. Qaçmağa imkan tapmayan nazirlərin hamısı həbs edildi, parlament buraxıldı. Rus fəhlələri öz yerlilərinin tərəfinə keçdi. Bakıda əsgər qalmamışdı, qoşun Ermənistanla sərhəddəki itirilmiş postda dayanmışdı. Könüllülər ordusu toplamaq istəyirəm.

Arxaya çevrildim. Nino evə keçdi, bu arada nökrələr atları arabaya qoşdu. Nino ayın-oyununu qabğarır və ata-ba- basının dilində astadan körpə ilə danışdı. Sonra tarlaların arası ilə yol getdik. İlyas atını yanımızca sürürdü. Uzaqdan Gəncənin işıqları göründü və bir anlığına hiss etdim ki, in- diliklə keçmiş içimdə bir- birinə qarışmış. İlyas bəy gözlərim önündə idi, xəncər kəmərinə, rəngi sapsarı və ciddi, Nino da gərgin və məğrur, bir vaxt Mərdəkan yolunda qarpız-qovun bostanında olduğu kimi.

Gəncəyə gecə çatdıq. Küçələr üz-gözlərindən gərginlik yağan həyəcanlı adamlarla dolu. Müsəlmanlarla erməniləri bir-birindən ayıran körpünün üstündə atəşə hazır silahlarla əsgərlər dayanmışdı və Azərbaycanın bayrağı hökumət binasının balkonunda lopalarla işıqlandırılırdı.

OTUZUNCU FƏSİL

Gəncənin böyük məscidinin divarı yanında oturmuşam. Şorba kasası qabağındadır və əzalarından yorğunluq yağan əsgərlər həyətdə uzanıb. Çay tərəfdən pulemyotların şaqqıltısı gəlir. Onların acıqlı ulartısı məscidin həyətinə dolur və Azərbaycan Respublikasının ömrünə cəmi bir neçə gün qalır.

Böyük həyətin bir kənarında oturmuşam. Dəftərim qar- şımdadır və mən onu keçmiş bir daha tutub saxlamalı olan ütələk sətirrlərlə doldururam.

O vaxt necə olmuşdu, səkkiz gün bundan qabaq, Gəncədəki balaca mehmanxana otağında?

- Ağlımı itirmisən, - İlyas bəy dedi.

Gecə saat üç idi və Nino yan otaqda yatırdı.

- Ağlımı itirmisən, - İlyas bəy təkrarladı.

Mən masanın arxasında oturmuşdum və İlyas bəyin fikri mənim üçün yer üzündə ən önəmsiz bir şey idi:

- Mən burda qalırım. Könüllülər gəlir. Biz döyüşəcəyik. Öz ölkəmdən qaçan deyiləm.

Astadan danışdım, yuxudakı kimi. İlyas bəy ayaq saxlayıb qəmli-qəmli, höcət-höcət mənə baxdı.

- Əli xan, biz məktəbə birlikdə getmişik və böyük tənəffüsdə ruslarla əlbəyaxa olurduq. Sən Naxararyanın maşınının dalına düşəndə atımı sənin arxanca sürürdüm. Ninonu atımın tərəfində evə mən gətirdim və biz Sisianaşvili alaqaşında bərabər vuruşduq. İndi isə çıxıb getməlisən. Nino- ya görə, özünə görə, bəlkə sənə haçansa bir daha ehtiyac duyacaq bu torpağa görə.

- Sən qalırsan, İlyas bəy, mən də qalırım.

- Mən qalırım ona görə ki, əsgərlərə başçılıq etməli və iki zəfər yürüşündən qazandığım təcrübəni bu ölkəyə verməliyəm. Sənsə İrana get, Əli xan.

- Mən nə İrana, nə də Avropaya gedə bilərəm.

Pəncərəyə yaxınlaşdım. Aşağıda ləpələr yanır və dəmir cingildəyirdi.

- Əli xan, respublikamızın cəmi bir həftəlik ömrü qalır.

Etinasızlıqla baş endirdim. Pəncərənin qabağından insanlar ötüb-keçirdi və mən onların əlində silah görürdüm.

Yan otaqda addım səsləri eşidib üzümü ora çevirdim. Nino gözlərindən yuxu tökülürək qapıda dayanmışdı.

- Nino, - dedim, - Tiflisə axırıncı qatar iki saatdan sonra yola düşür.

- Elədir, gedək, Əli xan.

- Yox, uşaqla sən gedirsən. Mən sonradan gələrəm. Mən hələ burda qalmalıyam. Amma gərək sən gedəsən. İndi vəziyyət o vaxt Bakıda olduğu kimi deyil. Hər şey dəyişib və sən burda qala bilməzsən. Nino, indi sən uşağın var.

Mən danışırıdım, bayırda lopalalar yanırdı və İlyas bəy başını aşağı salıb otağın küncündə dayanmışdı.

Yuxu Ninonun gözlərindən çəkildi. Ağır-ağır pəncərəyə gedib çölə baxdı. İlyasa nəzər saldı və İlyas onun baxışından yayındı. Nino otağın ortasına gəlib başını yana əydi:

- Körpəmiz, - dedi, - sən də bizimlə getmək istəmirsən?

- Bacarmaram, Nino.

- Ulu baban Gəncə körpüsündə həlak oldu. Bunu mən tarix fənni üzrə buraxılış imtahanından bilirəm.

Nino qəfil bir fəryadla yerə çökdü, yaralı heyvan ölürrü ayağında olduğu kimi. Gözlərindən yaş çıxmırdı, bədən titrəyirdi. Səsi otağı başına götürmüşdü və İlyas özünü ba-- yıra atdı.

- Arxanca gələcəm axı, Nino. Mütləq gələcəm, bir-ik; günə.

Səsini kəsmək bilmirdi və insanlar aşağıda ölməkdə olan respublika haqqında tükürpədicə mahnı oxuyurdu.

Nino qəflətən səsini kəsib donuq gözləri ilə irəliyə baxdı. Sonra yerindən qalxdı. Çamadanı götürdü. Bələkdəki körpə qucağımda idi və biz dinmədən mehmanxananın pillələri ilə aşağı endik. İlyas bəy arabada gözləyirdi. İnsanlarla dolu küçələrlə vağzala getdik.

- Üç, dörd gün, Nino, - İlyas deyirdi, - yalnız üç, dörd gün və Əli xan yanınızdadır.

- Bilirəm, - Nino sakitcə başını tərpətdi. - Əvvəlcə Tiflisdə qalarıq, sonra da Parisə gedərik. Bağlı-bağatlı bir ev alarıq və o biri uşağımız oğlan olacaq.

- Elə olacaq, Nino, necə demisən elə.

Səsim aydın və inandırıcı çıxdı. Nino əlimi sıxıb uzaqlara baxdı.

Relslər uzun ilanlara bənzəyirdi və qatar hirsli əjdaha kimi qaranlıqdan çıxdı.

Nino məni ötəri öpdü.

- Sağlıqla qal, Əli xan. Üç gündən sonra görüşərik.
- Əlbəttə, Nino, sonra da Parisə.

Gülümsədi, gözləri ipək kimi yumşaq idi. Quruyub vağzalda qaldım, tərənməyə gücüm çatmadı, sanki quru asfalta mıxlanmışdım. İlyas bəy onu kupeyə apardı. Nino pəncərədən çölə baxdı, balaca, hürkək quş kimi kirmiş və itkin idi. Şəhərə qayıtdıq. Bir neçə gün ömrü qalmış respublikamızı düşündüm.

Şəhər açılırdı və şəhər silah anbarını xatırladırdı. Kəndlilər hər yandan axışib gəlir və gizli saxladıqları pulemyot və sursatı özləri ilə gətirirdi. Çayın o biri sahilində, erməni məhəlləsində tək-tük atəş açılırdı. O üz, demək olar, Rusiya idi. Qırmızılının süvari qoşunu axıb ölkəyə yayılmışdı və şəhərdə tutaş qaşlı, qartalburun, çuxurgöz bir kişi peyda oldu: Şahzadə Mansur Mirzə Qacar. Onun kimliyini və hardan gəldiyini heç kəs bilmirdi. Şah soyu qacar lardan idi və papağında İrənin Gümüşü Şiri bərq vururdu. Böyük Ağa Məhəmmədin varisinə xas bir özəlliklə rəhbərliyi əlinə aldı. Rus batalyonları Gəncəyə doğru yürüş edirdi və şəhər Bakıdan gələn qaçqınlarla dolmuşdu. Onlar güllələnmiş nazirlərdən, həbs olunmuş deputatlardan və daşa bağlanıb Xəzər dənizinin dərinliklərinə atılan cəsədlərdən danışırdı.

«Təzə Pir məscidini kluba çevriblər və Seyid Mustafa qala divarının yanında namaz qılmaq istəyəndə ruslar onu əzişdirdi. Kişini bərk-bərk bağlayıb ağızına donuz əti soxdular. Sonradan o, İrana, Məşhəddəki əmisinin yanına qaçdı. Atasını isə ruslar öldürdü».

Bu xəbəri gətirən Arslan ağa qarşımda dayanmışdı və camaata payladığım silahlara baxırdı.

- Mən də döyüşmək istəyirəm, Əli xan.
- Sən?! Sən, əli mürəkkəbli donuzcuq?
- Mən donuzcuq deyiləm, Əli xan. Mən də hər kəs kimi torpağımı sevirəm. Atam Tiflisə qaçıb. Mənə silah ver.

Üz-gözündə ciddilik vardı, gözləri səyriyirdi.

Ona silah verdim və o, körpünün üstünə apardığım dəstəyə qoşulub addımladı. Rus əsgərləri körpünün o üzündəki küçələri tutmuşdu. Biz yaxın döyüşdə üz-üzə gəldik, günəşli günortanın tozu içində. Enli sifətlər, bərq vuran üçkünc nizələr gözümdən yayınmadı. Çılğın bir hirs məni bürüdü.

- İrəli! - Kimsə qışqırdı və biz nizələri endirdik. Qanla tər bir-birinə qarışdı. Tüfəngin qundağını qaldırdım, güllə çiynimi silib-keçdi. Rusun kəlləsi qundağın zərbəsindən paran-parça oldu. Bozuntul beyin küçənin tozuna qarışdı. Siyirmə qılıncla başqa bir düşmənin üstünə atıldım və bu zaman Arslan ağanın qılıncı rus əsgərinin gözünə soxduğunu gördüm.

Uzaqdan təbilin metal cingiltisi eşidildi. Tinin birində uzanıb erməni evlərinə doğru kor-koranə atəş açırıq. Gecə sürünüb geri körpüyə qayıtdıq və İlyas bəy burda oturub pulemyotları yerləşdirdi. Məscidin lıoyotium qutdik « ul duzların gəyənliyində İlyas mənə uşaq vaxtı bir dəfə dənizdə çimməyindən, bu zaman burulğanın onu qoynuna alıb aparmasından və az qala boğulacağından danışırdı. Sonra biz duru xərəyimizi qaşıqladıq, şaftalı yedik, Arslan ağa da qarşımızda çöməlmişdi və tökülmüş dişlərinin yeri qanayırdı. Gecə yanıma süründü, bütün bədəni əsim-əsim əsirdi.

- Qorxuram, Əli xan, çünki qorxağam.

- Onda silahı qoy yerə, üzünü tut bu çöllərlə Pula çayı na, Gürcüstana.

- Bacarmaram, döyüşmək istəyirəm, çünki hər kəs kimi mən də öz ölkəmi sevirəm, lap qorxağın biri olsam da.

Susdum, yenidən səhər açıldı. Uzaqdan silahlar guruldadı, İlyas bəy qacarlar soyunun şahzadəsi ilə yanaşı əlindəki səhra drubini ilə minarədə dayanmışdı. Şeypur fəryadla, çağırışla səsləndi, minarədə bayraq dalğalandı və kimsə Turan səltənətinin nəğməsini oxumağa başladı.

Müəllif Ömər Xəyyamı əsərdə Omar der Zeltmacher kimi verir. Xəyyam təxəllüsünün «xeymə» («dəyə») ismindən olduğunu bilən və «xəyyam» sözünü «xeyməçi» («dəyəçi») anlamında işlətməmiş müəllifin «etimoloji dəqiqliyini» gözləmək xatirinə biz də Ömər Dəyəçi deyimini saxlamağa üstünlük verdik.

- Bəzi şeylər eşitmişəm, - gözlərindən kədər yağan, üz-gözündən doyunca ağladığı hiss olunan bir kişi dilləndi. - İranda bir kişi payda olub, adı Rza'dır, əsgərləri başına toplayıb düşmənləri qovur. Kamal Ankarada oturub. Ətrafına qoşun yığılıb. Biz havayı vuruşmuruq. İyirmibəş min adam yardımımıza gəlir.

- Yox, - dedim, - iyirmibəş min yox, ikiyüzəlli milyon. Bütün dünyanın müsəlmanları. Amma yalnız o bir Allah bilir ki, onlar vaxtında gəlib çatacaqlarmı.

Körpüyə yollandım. Pulemyotun arxasına keçdim, patron darağı barmaqlarımın arasından şütüyüb keçirdi, sanki təsbeh idi. Arslan ağa yanımda oturub qonşuma patron darağı verirdi. Sifəti ağarmışdı və gülümsəyirdi. Rus cəbhəsində tərənəş duyuldu, pulemyotum dəlicəsinə şaqıldadı. O üzdə şeypur hücumu səslədi. Hardasa erməni evlərinin arxasından Budyonni marşının sədaları gəldi. Aşağı boylandım və quru, nəhəng çay yatağını gördüm. Ruslar meydan boyu qaçır, yerə yatır, nişan alıb atəş açırdılar və onların güllələri körpünü silib-keçirdi. Mən çılgın bir atəşlə cavab verirdim. Ruslar marionetlər kimi yerə sərilir və hər dəfə arxalarınca yeni sıralar peyda olurdu ki, onlar da körpüyə can atır və çay sahilindəki torpağı qucurdular. Onların sayı minlərcə idi və tənha pulemyotun şaqıltısı Gəncə körpüsündə gücsüz səslənirdi.

Arslan ağa qışqırdı, ucadan və fəryadlı, körpə bir uşaq kimi. Gözümü qıyıb o tərəfə baxdım. Arslan körpünün üstündə uzanmışdı və açılmış ağızından qan axırdı. Pulemyotun düyməsini basdım. Atəş yağışı rusların üstünə ələndi və şeypur yenidən hücumu səslədi.

Papağım çayın içinə düşdü, ya güllə dəymişdi, ya da sifətimə döyəcəyəm külək alıb aparmışdı.

Yaxalığımı, sonra da sinəmi açdım, mənəmlə düşmən arasında Arslan ağa uzanmışdı. Demək adam qorxaq olarmış, amma bununla belə vətən yolunda qəhrəman kimi ölmüş.

O üzdə şeypur geri çəkilməyə çağırırdı, pulemyot susdu və tər içində, ac-susuz körpüdə oturub əvəz olunmamı gözlədim.

Əvəz də gəldi: ağır, pəndəm insanlar Arslanın cəsədini pulemyotun qabağına çəkdilər. Mən şəhərə yollandım.

İndi oturmaşam burda, məscid divarının kölgəsində və şorbamı qaşıqlayıram. Orda, məscidin girəcəyində şahzadə Mansur dayanıb

və İlyas bəy xəritənin üstünə əyilir. Ağır bir yorğunluq məni bürüyür. Bir neçə saatdan sonra yenə körpüdə olacam və Azərbaycan Respublikasının ömrünə az qalıb.

Yetər. Yatmaq istəyirəm, şeypur məni sahilində babam İbrahim Xan Şirvanşir xalqın azadlığı yolunda canını qoyduğu çaya səs-ləyə-nə qədər. Əli xan Şirvanşir altıya onbeş dəqiqə işləmiş həlak oldu, Gəncə körpüsündə, pulemyotun arxasındakı postunda. Cəsədi quru çay yatağına düşdü. Onu gizlətmək üçün gecə aşağı endim. Ona səkkiz güllə dəymişdi. Bu dəftəri cibindən tapdım. Allahın izni ilə onu həyat yoldaşına çatdır-a- cam. Onu səhərin erkən çağında məscidin həyətində torpağa tapşırıdığ, ruslar son hücumla keçməzdən azca əvvəl. Respublikamızın ömrü Əli xan Şirvanşirin həyatı kimi sona yetdi.

Rotmister İlyas bəy, Bakı ətrafındakı Binəqədi kəndindən Zeynal ağanın oğlu

MÜNDƏRİCAT

Birinci fəsil..	8
İkinci fəsil	16
Üçüncü fəsil	21
Dördüncü fəsil	30
Beşinci fəsil	36
Altıncı fəsil	43
Yeddinci fəsil	50
Səkkizinci fəsil	58
Doqquzuncu fəsil	63
Onuncu fəsil	69
Onbirinci fəsil	75
Onikinci fəsil	81
Onüçüncü fəsil	86
Ondördüncü fəsil	92
Onbeşinci fəsil	101
Onaltıncı fəsil	109
Onyeddiinci fəsil	117
Onsəkkizinci fəsil	125
Ondoqquzuncu fəsil	132
İyirminci fəsil..	138
İyirmibirinci fəsil	147
İyirmiikinci fəsil	154
İyirmiüçüncü fəsil	159
İyirmidördüncü fəsil	165
İyirmibeşinci fəsil	177
İyirmialtıncı fəsil	183
İyirmiyeddiinci fəsil	192
İyirmisəkkizinci fəsil	198
İyirmidoqquzuncu fəsil	206
Otuzuncu fəsil	213

QURBAN SƏİD

ƏLİVƏNİNÖ

Bakı - «Qafqaz» —2006

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

Üz qabığının rəsmi: Ülviyə Quliyeva

Korrektoru: Xatirə Sadıqova

Kompüter-dizayner: Vaqif Nadirov

Yığılmağa verilmiş: 09.01.2006.

Çapa imzalanmış: 25.02.2006.

Şərti çap vərəqi 15,7. Sifariş № 7.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bala, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

«Əli və Nino» romanı haqqında.

«Parlaq ustalıq... düşünürəm ki, sevgi olayının bu cür gərgin süjeti qondarma olsun: Oxucunu böyük bir səhnənin finalı ilə üz-üzə buraxıram» ('Vaşinqton star'). Onu oxuyarkən sənə elə gəlir ki, gizli bir xəzinə tapmışam ('Tayms'). «Qeyri-adi bir roman» ('Nyu-York Tayms'). «Duyğudolu, kiçik parlaq bir klassika» ('Enterteyntuikli'). «Bu kitab bir dahinin məhsuludur» ('Spekteytor'). «Ehtirası, sevgini, səsin yumuru və faciəni ehtiva edən epik poema kimi oxunur" ; ('Nyu-York Tayms'). «Gözəl, güclü və aşkar həzz onu ilk oxunuşdan əbədiləşdirir» ('Sandi Tayms'). «Parlaq və təkrarsız mədəni və sevgi tellərini bir növ özündə birləşdirən kəskin vü] gözəl bir roman» ('Nyu-York'). «Əla bir kitab. 'Əli və Nino' haçansa oxumuş olduğum ən yaxşı sevgi macərəsi və ən yaxşı əyləndirici kitablardan biri» ('Qlob end Meyl'). «İnternet saytlarında 'Əli və Nino' romanını dünya ədəbiyyatının məşhur 'Romeo! və Cülyetta', 'Doktor Jivaqo' əsərləri və amerikan kinosunun klassiki sayılan : 'Küləyin apardığı' filmi ilə müqayisə edirlər».

